

ИСТОРИЈА
ЕВРОПСКЕ
ИДЕЈЕ

Никола Аврејски

ИСТОРИЈА ЕВРОПСКЕ ИДЕЈЕ

Рецензенти

проф. др Зоран Милошевић, научни саветник

проф. др Кирил Шевченко

др Александра Савић, научни сарадник

Уредник издања

мср Дајана Лазаревић

За издавача

др Миша Стојадиновић, научни саветник

Издавач

Институт за политичке студије

Добрињска 11/4, Београд

Штампа

Комазец, Инђија

Тираж 100.

ISBN 978-86-7419-457-7

Ставови изражени у књизи припадају искључиво аутору.
--

НИКОЛА АВРЕЈСКИ

ИСТОРИЈА ЕВРОПСКЕ ИДЕЈЕ

Институт за политичке студије,
2026.

САДРЖАЈ

УВОД.....	7
-----------	---

ГЛАВА ПРВА: ИЗВОРИ ЕВРОПЕИЗМА

ТЕМА 1: РОЂЕЊЕ ЕВРОПЕ У СТАРОМ ВЕКУ	20
ТЕМА 2: АНТИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ О ЕВРОПИ	24

ГЛАВА ДРУГА: КРЕТАЊЕ ИДЕЈА У ЕВРОПЕИЗМУ

ТЕМА 3: ЕВРОПСКА ИДЕЈА У ДОБА СРЕДЊЕГ ВЕКА	30
ТЕМА 4: РЕНЕСАНСА И ПРЕИСПИТИВАЊЕ ИДЕЈНОГ САДРЖАЈА ЕВРОПЕ.....	47
ТЕМА 5: РАЦИОНАЛИЗАМ, ПРОСВЕТИТЕЉСТВО И ФОРМИРАЊЕ ЕВРОПСКОГ СВЕТОВНОГ ИДЕНТИТЕТА	66

ГЛАВА ТРЕЋА: САЗРЕВАЊЕ ЕВРОПЕИЗМА

ТЕМА 6: ПРЕТВАРАЊЕ ЕВРОПЕ У СТАНДАРДНИ ОКВИР ЗА ПОЛИТИЧКО МИШЉЕЊЕ	75
ТЕМА 7: ПРЕЧИШЋАВАЊЕ ЕВРОПЕИЗМА У ПОЖАРИМА СВЕТСКИХ РАТОВА	111

ЗАКЉУЧАК	149
----------------	-----

Поговор

МОНОГРАФИЈА О ДУГОМ САЗРЕВАЊУ И ДЕКАДЕНЦИЈИ ЕВРОПСКЕ ИДЕЈЕ	153
--	-----

ЛИТЕРАТУРА	158
------------------	-----

УВОД

Тема Европе јавља се још у стваралаштву Хомера (VIII век пре Христа) и утемељивача старогрчке књижевности Хесиода (VII век пре Христа). Она постаје један од великих изазова наративне историје још од њеног рођења у V веку пре Христа. Међу најзанимљивијим и најсложенијим проблемима пред којима су се нашли запажања и машта „оца историје” Херодота била је управо Европа: шта она представља; докле се простире и колика је; која племена и народи је насељавају; какви су њихови обичаји, нарави и представе о прошлости, садашњости и будућности. Традиција коју је поставио Херодот настављена је у историографској пракси античких грчких и римских аутора. Касније, посредством византијских историчара, она улази и у видокруг хришћанске средњовековне хронике.

Европска тематика прати развој европске идеје и трајно се утврђује још у доба ренесансе, када се у јавном мњењу континента учвршћује свест о културном јединству Старог света и почиње да се обликује истинско научно знање, које се разграничава од мистицизма и покреће стваралачким скептицизмом. Од тада је тема Европе тумачена у хиљадама филозофских, историјских, правних, политиколошких, социолошких, културолошких, публицистичких, историјско-уметничких и других радова, као и у књижевности и уметничким делима.

Међу свим наукама које делују на тешком, али занимљивом и плодном пољу европеизма, посебно место заузима историја. Још у XVI веку тема историје Европе трајно се усталила као једна од основних тема историјске науке. Почетак њеног историјског тумачења прати развој саме европске идеје и поклапа се с временом када се у јавном мњењу континента учвршћује свест о културном јединству Старог света.

Од тада су о овој теми исписане тоне мастила и настале су хиљаде дела професионалних историчара из различитих европских земаља, али и научника изван континента. Досадашње искуство у проучавању историје Европе издваја три концепције.

Прва и најранија (од XVI века) посматра историју Европе као збир историја држава смештених на континенту. Тај приступ је користан пре свега због прикупљања, систематизовања и анализирања огромног информационог корпуса о сваком делићу разноликог политичког мозаика Старог света. Међутим, таква методологија проучавања прошлости континента показује се као недовољно

продуктивна, јер посматрање историје Европе као механичког збира националних историја потискује у други план важнија питања – регионална и општеевропска.

Уочавање ове слабости довело је у XIX веку до појаве друге концепције историје Европе – њеног тумачења као међусобно повезане мреже регионалних историја различитих делова континента: Средње Европе, Западне Европе, Северне Европе, Јужне Европе, Источне Европе и Југоисточне Европе. Овај нови приступ даје охрабрујуће резултате. Знатно смањујући фактографију националних историја, научници усмеравају главну пажњу на наддржавне процесе и појаве и успевају да у радовима знатно мањег обима понуде дубље разумевање специфичних особености регионалних култура Старог света. Ипак, ни ова методологија истраживачког рада не задовољава у потребној мери растуће актуелне потребе Европе као целине, будући да општеевропски процеси остају у другом плану.

Покушаји да се одговори на те потребе тек почетком тридесетих година XX века отварају пут трећој концепцији историје Европе – њеном тумачењу као заједнички проживљене прошлости. Овај интегрални приступ показује се као најплодотворнији, јер усредсређује пажњу на општеевропске проблеме, трагајући за заједничким и делимично европским структурним елементима у развоју европских народа. Регионалне особености померају се у други план и подређују општеевропској проблематици, док се историјски развој појединих држава и народа користи за типологизацију процеса и истицање доприноса појединих нација европском цивилизацијском наслеђу. Управо је овај приступ нарочито потребан савременој Европи, која је своје напоре усмерила ка најоригиналнијем политичком пројекту нашег времена – европској интеграцији. Напуштајући поље наративног историјског приповедања, ова истраживачка методологија нуди продубљену критичку анализу прошлости и извлачи поуке из њених заблуда и грешака. Таква аналитичка историја доприноси изградњи савремене архитектуре европског друштва. Она пружа и поуздане оријентире политичкој футурологији у предвиђању догледне будућности света и места Европе у њој.

Модерна интегрална концепција историје Европе, разуме се, пре свега је дело историјских наука – од старе до савремене историје, од националне, преко регионалне, до европске историје. Ипак, не треба заборавити да су њени успеси у великој мери условљени интердисциплинарним карактером истраживачког рада. Изузетну помоћ у праћењу дугог и сложеног процеса формирања културне целовитости европских народа пружа културологија. Без права се не може на одговарајући начин оценити значај римског и међународног права у обликовању културно-политичког јединства Европе, као ни

значај савременог европског права. Политикологија, пак, помаже у објективној процени бројних пројеката за заједничку политичку изградњу уједињене Европе, као и расправа о њеном институционалном оквиру. Драгоцена је помоћ етнопсихологије у одгонетању сложених кодова европског менталитета и могућности усклађивања различитих идентитета – нарочито територијалних, националних и регионалних – са заједничким европским идентитетом. Користи доноси и географија: историјска географија помаже у разјашњавању географских открића и постепеног упознавања и освајања континента, док економска географија открива могућности Европе као актера на светској сцени. Објективно тумачење заједнички проживљене европске прошлости потребује и подршку теологије – без ње није могуће проникнути „под кожу” европске хришћанске заједнице у њеним различитим димензијама (православној, католичкој и бројним протестантским), нити разјаснити могућности укључивања различитих верских заједница у нову европску световну заједницу. Поред наведених и других наука, непроцењива је помоћ филозофије, без које није могуће осмислити вишевековни кривудасти пут Европе, кретање њених вредности и идеја и њене изгледе у свету који се глобализује.

Централно место у историји Европе као заједнички проживљене прошлости заузима европеизам – разумевање Европе у различитим историјским епохама. Иако европски интелектуалци за њега показују трајно интересовање још од далеког XVI века, почетак његовог посебног проучавања везује се тек за 1932. годину и иницијативу Француске за изградњу заједничког политичког система европских држава – чланица Друштва народа. У јеку општеевропске расправе, светски познати аустријски писац Штефан Цвајг објавио је чувени есеј „Историјски развој идеје Европе”, преведен на многе европске језике.¹

После Другог светског рата европска идеја нашла се у средишту интелектуалних напора усмерених на откривање европског идентитета у прошлости и садашњости, кретања идеја о заједничкој изградњи нове Европе, изазова у остваривању јединственог европског интеграционог пројекта и конкуренције визија за заједничку будућност европских народа.

После успешног почетка европске интеграције, означеног стварањем прве европске заједнице средином XX века – Европске заједнице за угаљ и челик – европеизам се нашао у средишту истраживачких напора западних научника, претежно из шест држава оснивача Заједнице. Циљ је био да се покаже да коначно успешно покретање европског интеграционог пројекта није случајна замисао

¹ Цвајг, стр. Европeјската мисъл. Варна, 1985, стр. 320–338.

сумњиве вредности; да има дубоке корене у прошлости; да почива на тешко изграђеној, али стварно постојећој европској културној заједници; да су му претходиле стотине конкретних планова за политичко уједињење континента, па чак и практични покушаји њиховог остваривања.²

Међутим, услови тоталног Хладног рата остављају дубок траг и на истраживачком раду посвећеном општеевропској проблематици. Европа, чији се обухват као друштвено-политичке заједнице непрестано мењао током векова, сведена је само на део западних рубова континента у којем су настале прве европске заједнице. Појам „Европа” монополизovala је западноевропска култура, док су проблеми савремене и подељене Европе пројектовани на прошлост. Тако су истраживања европске тематике додатно продубљивала свој западноевропоцентризам, који је средњоевропске, а нарочито југоисточне и источне европске народе, потискивао на периферију научног интересовања. Велики допринос превазилажењу таквог искривљеног разумевања Европе дао је почетком шездесетих година XX века француски председник, генерал Шарл де Гол, својом иновативном политичком формулом Европе као заједничког културног простора који се простира „од Атлантика до Урала”.³ Важну улогу у њеном утврђивању у западним деловима континента одиграо је западнонемачки канцелар Вили Брант својом „новом источном политиком” (1969–1974), која је признала политичку стварност у Европи после Другог светског рата и наметнула одлуку Западног блока да учествује на општеевропском саветовању које је предлагао Источни

² Gollwitzer, H. *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts.* München, 1951; Raumer, K. *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedensplane seit der Renaissance.* Freiburg–München, 1953; Fischer, J. *Oriens – Occidens – Europa. Begriff und Gedanke „Europa“ in der späten Antike und im frühen Mittelalter.* Wiesbaden, 1957; Hay, D. *Europe. The Emergence of an Idea.* Edinburg, 1957; Curio, C. *Europa: storia di un idea.* Florence, 1958; De Rougemont, D. *Europa. Vom Mithos zur Wirklichkeit.* München, 1962; Die Idee Europa 1300–1946. *Quellen zur Geschichte der politischen Einigung.* München, 1963; Barraclough, G. *European Unity in Thought and Practice.* Oxford, 1963; Duroselle, J.-B. *L’idée d’Europe dans l’histoire.* Paris, 1965; Brugmans, A. *L’idée européenne 1918–1965.* Cahiers de Bruges, 1965; *The Unity of Europe. An Historical Survey.* London, 1966; Foester, R. *Europa. Geschichte einer politischen Idee.* München, 1967; Buhler, W. *Europa. Ein Überblick über die Zeugnisse des Mythos in der antiken Literatur und Kunst.* München, 1968; Lipgens, W. *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945.* München, 1968, и др.

³ Видети: Rose, F. *La France et la defense de l’Europe.* Paris, 1976; De Gaulle, Ch. *Mémoires d’espoir: Le renouveau 1958–1962.* Paris, 1970.

блок.⁴ Ново преиспитивање европских представа одиграло се у вези с дугим процесом приступања једне источноевропске, и притом православне, државе Европској заједници – Грчке (1974–1981).

С друге стране, европеизам је у источноевропској зони утицаја СССР-а претворен у „табу” као последица оштре конкуренције између Европске заједнице и „социјалистичке заједнице”, организоване у Савету за узајамну економску помоћ (СЕВ). Продубљивање европске интеграције стварањем друге две заједнице 1958. године (Европске заједнице за атомску енергију и Европске економске заједнице), као и њихов успешнији развој у поређењу са СЕВ-ом, изазвали су озбиљну корекцију политике светске суперсиле на челу Источног блока. Идеолошко означавање Европских заједница као „империјалистичких организација” уступило је место политичком прагматизму. Совјетски службени лист „Правда” их је 1962. године оценио као „политичку и економску стварност”,⁵ а од почетка седамдесетих година Москва је чак почела да показује интересовање за искуство Европске заједнице и да примењује сличне интеграционе елементе у делатности Савета за узајамну економску помоћ. У међувремену, преиспитивање начина на који су источноевропске комунистичке државе разумеваале Европу добило је нови подстицај политичком иницијативом Организације Варшавског уговора (ОВУ) из 1966. и 1969. године за истовремено распуштање НАТО-а и ОВУ-а и сазивање општеевропске конференције ради изградње система колективне безбедности на континенту. Припрема и успешно одржавање прве Конференције о безбедности и сарадњи у Европи (1973–1975) у престоници неутралне Финске објективно су оживели свест источноевропских народа да представљају органски део европске цивилизације. Промењени ставови, како државно-политичких елита тако и масовне свести, морали су повољно да се одразе и на истраживачки рад. Додатни подстицај у том правцу дала је идеја совјетског руководиоца Леонида Брежњева о „њиховом европском дому”, изнета на Светском конгресу мира у Москви 1973. године⁶ и поновљена током његове званичне посете Савезној Републици Немачкој 1981. године.⁷ Упркос очигледним користољубивим побудама Кремља (да подстакне тежњу Западне Европе ка политици независној од САД), теза о „природном праву”

⁴ Видети: Whetten, L. Germany's Ostpolitik. Relations between the Federal Republic and the Warsaw Pact Countries. Oxford, 1971; Бранд, В. Спомени. Софија, 1992.

⁵ Правда, 23 мая 1962.

⁶ Брежнев, Л. За вѣншната политика на КПСС и съветската държава. Речи и статии. Софија, 1974, стр. 613.

⁷ Видети: Дейвис, Н. Европа. История. Велико Търново, 2005, стр. 59.

европских народа да сами уређују односе у свом „сопственом дому” објективно је изграђивала ново разумевање Европе као целине. Још повољније последице имала је концепција последњег совјетског руководиоца Михаила Горбачова о „нашем европском дому”, први пут изложена у говору одржаном у Прагу 1987. године⁸ и додатно образложена у посебном одељку његове књиге из исте године.⁹ Као што се види, Горбачовљева формула није искључивала ни сам Совјетски Савез из европског културног и политичког простора. Горбачовљевом реформском курсу дугује се и једна изузетна чињеница у развоју Европе током Хладног рата – споразум између СЕВ-а и ЕЕЗ-а из 1988. године о успостављању званичних односа између два економска блока, и то пре него што су САД признале Заједницу.

Горе описане промене у европској политици западноевропских и источноевропских држава показују да је рушењу Берлинског зида претходио пад многих других препрека предрасуда, наметнутих европским односима током првих и најтежих година Хладног рата. У таквим приликама, које су се у целини мењале у повољном правцу у односима Запада и Истока, научници широм Европе, вођени тежњом ка објективном тумачењу, постепено су почели да превазилазе сопствене грешке и заблуде.

После окончања Хладног рата и обнове друштвено-политичког јединства континента падом комунистичких режима, први пут су настали услови за непристрасно и строго научно проучавање општеевропске проблематике. Ипак, било би претерано тврдити да су током протекле три деценије међусобне предрасуде отклоњене.

Имамо довољно основа да констатујемо да су научници у новонасталим демократијама Средње и Источне Европе, упркос појединачним попуштањима пред инерцијом прошлости, веома брзо превазишли своје заблуде о Западу и показали повећано интересовање за достигнућа западноевропских колега, док се западноевропски истраживачи у великој мери још нису ослободили предрасуда према Истоку. То је у значајној мери последица особености развоја научног истраживања у два дела континента. Источноевропска наука је од свог настанка до данас широко отворена према достигнућима западноевропске науке. Тешко је пронаћи научни рад у источном делу Старог света, чак и из времена Хладног рата, чији аутор не користи, не цитира и не тумачи западна истраживања. Западноевропска наука, насупрот томе, остаје релативно затворена у латинском културном кругу. Чак и при анализирању процеса и појава у источним деловима

⁸ Горбачев, М. Избранные речи и статьи. Т. 4. Москва, 1987, стр. 487–488.

⁹ Горбачов, М. Преустройството и новото мислене за нашата страна и за целия свят. София, 1987, стр. 245–247.

континента, до данас је велика реткост коришћење достигнућа источноевропске науке. Због језичких тешкоћа познате су само поједине публикације источноевропских емиграната и источноевропских научника штампане латиницом. Као последица тога, источноевропска култура остаје недовољно вреднована и није уткана у структуру општеевропске размене. Најчешће се представља изоловано, епизодично и неуверљиво у односу на своја стварна достигнућа.

Позитивно је то што од почетка ХХI века западна наука и сама почиње да увиђа овај пропуст. У својој „Историји Европе”, објављеној и на бугарском језику, аустријски професор Волфганг Шмале с правом констатује: „Историја Источне средње и Источне Европе веома споро продире у памћење Запада (...) Дискурзивна конструкција Европе је ’западно оптерећена’.”¹⁰ Важну улогу у превазилажењу ове слабости имају грчки научници, који у истраживањима објављеним у Западној Европи и Северној Америци¹¹ аргументовано откривају стварну улогу Источне Европе (хеленског света, Византијског царства и источног православља) у настанку и развоју европеизма. Погољан утицај имала су и критичка истраживања америчких научника у овој области. Карактеристичан је пример професора савремене историје на Универзитету Харвард Ларија Вулфа, који је обимно дело посветио разбијању негативне представе коју је Западна Европа створила о Источној Европи. У њему се наводи да је „Западна Европа та која је измислила Исток као свој другоразредни део”,¹² што представља израз „себичног идеолошког интереса и саморекламе”¹³ и повезано је са „фантазијама о утицају и доминацији”.¹⁴ Зато, истиче аутор, Запад и данас настоји да „прикрије”¹⁵ културно порекло идеје о две Европе. Анализирајући савремено стање западне историографије о Источној Европи, проф. Вулф указује на „историографски јаз између Источне и Западне Европе”¹⁶ и на „значајне предрасуде и незнање у погледу Источне Европе”¹⁷ у западноевропској и северноамеричкој науци.

¹⁰ Шмале, В. Историја на Европа. София, 2005, стр. 295.

¹¹ Видети, на пример: Geanakoplos, D. Byzantine East and Latin West. Two words of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Oxford, 1966; Karageorgos, B. Der Begriff Europa im Hoch- und Spätmittelalter. – In: Deutsches Archiv, 48 (1992), S. 137–164, и др.

¹² Улф, Л. Изобретяването на Източна Европа. Картата на цивилизацията в съзнанието на Просвещението. София, 2004, стр. 24.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто, стр. 530.

¹⁵ Исто, стр. 542.

¹⁶ Исто, стр. 12.

¹⁷ Исто, стр. 7.

Аутор наглашава „академску прецизност, осетљивост и интегритет које историчари (мисли на западне – *Н. А.*) дугују теми Источне Европе”.¹⁸ Уверен је да је проблем откривања „мисаоне поделе Европе на Источну и Западну (...) актуелан – како из историјских, тако и из политичких разлога”.¹⁹

Недовољно познавање Источне Европе и њених научних достигнућа у западној научној литератури главни је разлог опстанка очигледно неодрживих тврдњи. Тако се и у најновијој западној литератури, на пример, може наћи теза да се реч „Европљани” први пут појавила у аналима приликом описивања битке западних витезова под вођством Карла Мартела против Арапа који су продрли у југозападни део континента (732. године) – иако је још „отац медицине” Хипократ у једном од својих најпознатијих дела, „О ваздуху, водама и местима”, написаном крајем V века пре Христа, више пута употребио појам „Европљани” и развио читаву теорију о узроцима њихових разлика у односу на Азијате²⁰ (о „Европљанима” су, уосталом, вековима писали грчки, римски, па чак и ранохришћански аутори).

Упркос огромном, више од пола века непрекидном истраживачком раду, који је уродио солидним документарним издањима и фундаменталним научним делима, у области европеизма остаје мноштво нерешених питања. Чак и када је реч о кључном питању поделе Европе на Западну и Источну, упоредо постоје узнемирујуће различита гледишта. За већ поменутог проф. Ларија Вулфа, издвајање Источне Европе последица је нове културне представе просветитеља XVIII века о Старом свету.²¹ До данас најауторитативнији амерички универзитетски уџбеник за предмет „Историја савременог света”, аутора Роберта Палмера и Џоела Колтона, који је од 1950. до 1992. имао седам издања, „трансформацију Источне Европе” повезује с политичким процесима који су уследили после Вестфалске конференције (1648).²² Према истакнутом америчком макроекономисти проф. Имануелу Волерстину, подела Европе има економску основу и остварује се у XVI веку, када Западна Европа почиње да посматра Источну Европу као европску економску периферију.²³ По мишљењу енглеског социолога др Џералда Делантија,

¹⁸ Исто, стр. 13.

¹⁹ Исто, стр. 12.

²⁰ Гиппократ. Етика и общая медицина. Санкт-Петербург, 2001, стр. 151–179.

²¹ Улф, Л. Нав. дело, стр. 24.

²² Palmer, R., J. Colton. A history of the modern world. 3. edit. New York, 1965, pp. 173–223.

²³ Wallerstein, I. The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974, p. 97.

„унутрашња подела унутар Европе” повезана је с османским освајањем Константинопоља (1453).²⁴ Холандски културолог др Хари Салман, пак, културно рашчлањивање Европе смешта у другу половину IX века.²⁵

Хладни рат завршава се победом либералног Запада над тоталитарним Истоком. То је победа не само, па чак ни толико, западног предводника – САД – колико Западне Европе. Пораз Источне Европе у Хладном рату, међутим, и она сама доживљава као победу, јер означава праведну казну за компромитоване комунистичке режиме, почетак демократске обнове источноевропских друштава, модернизацију и европеизацију држава у источном делу континента, одбацивање доктрине „ограниченог (од стране большевичког Совјетског Савеза – *Н. А.*) суверенитета”, потпуни заокрет у спољној политици нових демократија од Истока ка Западу, уклањање „гвоздене завесе” и рушење Берлинског зида – симбола поделе Берлина, Немачке и Европе. Упоредо с могућношћу мирног и праведног решења немачког питања, оствареног Московским уговором четири велике силе победнице у Другом светском рату са двама немачким државама (1990), пред Европом се отворио јединствен историјски изглед за истинско уједињење континента, претварањем западноевропских међудржавних организација у општеевропске.

Тако су Западна и Источна Европа кренуле једна према другој. Њихове позиције и очекивања, међутим, били су веома различити. Пред крај Хладног рата источноевропске државе налазиле су се у свеобухватној кризи (економској, финансијској, моралној и вредносној), која је додатно погоршавала квалитет живота њихових грађана, те су одлучно похрлиле ка Уједињеној Европи у нади да ће брзо превазићи своје историјско заостајање и достићи достојанствено људско постојање. Упркос унутрашњим проблемима, западноевропске државе изградиле су просперитетна друштва и показивале приличну уздржаност у спремности да тако брзо прихвате земље Источне Европе као равноправне. Посебан страх осећале су према народима Југоисточне Европе – читаву деценију после почетка демократског преображаја тог региона страховале су да ће сваки покушај европеизације Балкана довести до балканизације Европе. Западноевропски прагматизам ипак им је помогао да релативно брзо схвате велике користи које ће у будућности извући из укључивања Источних Европљана, али им је истовремено указао и на високу цену

²⁴ Деланти, Д. Изобретјавайки Европа: идеја, идентичност, реалност. Софија, 2004, стр. 30.

²⁵ Салман, Х. Изцелението на Европа. Пробуждането на европејското самосъзнание. Софија, 2001, стр. 32, 43.

коју су за тај подухват морале одмах да плате. Без обзира на разлике у почетним позицијама, очекивањима и брзини кретања једних према другима, велики европски догађај се заиста одиграо – историјско помирење два дела континента, повратак све већег броја источноевропских народа у окриље европске цивилизације, укључивање нових демократија у процес европске интеграције и њихов пријем у Савет Европе и НАТО као неопходна предворја пуноправног чланства у Европској унији. Историјски сусрет Западне и Источне Европе није био само политички, привредни и војни – био је то и сусрет њихових научних школа, у којем је приоритетно место припало управо науци о Европи.

Први озбиљни покушаји западне науке последњих година да источноевропску проблематику укључи у општеевропску отварају нове могућности за јачање источноевропског присуства у европском научном простору. То, разуме се, зависи и од научних достигнућа самих Источних Европљана. Посматрајући интеграцију земаља Средње и Источне Европе у Европску унију као свеобухватан процес, источноевропска научна мисао схвата да је том процесу нужно потребно ново и непристрасно тумачење, које ће објективно истаћи место Источне Европе у општеевропском развоју.

Свој допринос европеистици даје и бугарска наука. Оно што је учињено у релативно кратком раздобљу после почетка демократских промена у Бугарској није мало. Успостављена је оправдана пракса превођења западних радова о Европи на бугарски језик.²⁶ Најизраженије је интересовање за западна истраживања која анализирају настанак, развој, актуелно стање и перспективе Европске

²⁶ Фуентес, Х. Европа, Еуропа. Европски интеграционен процес. Софија, 1994; Бъртрам, К. Европа: в търсене на равновесие. Софија, 1995; Мартенс, В. Едната и другата Европа. Европски речи 1990–1994. Пловдив, 1997; Дженкинс. Европското единство в края на XX век. Равносметка на изминалите петдесет години. Софија, 1998; Фонтен, П. 10 урока за Европа. Софија, 1999; Чакалоф, М.-Ф. Изграждането на обединена Европа: 1945–1999. Основни етапи и проблеми. 2. актуализ. изд. [Б. м.], 2000; Зидентоп, Л. Демокрация в Европа. Софија, 2003; Калео, Д. Да преосмислим бъдещето на Европа. Софија, 2003; Кейган, Р. За рая и силата. Америка и Европа в новия световен ред. Софија, 2003; История на европейската идея. Антология. Софија, 2004; Рийд, Т. Съединени европейски щати. Новата суперсила или краят на американското господство. Софија, 2004; Ленард, М. Защо Европа ще управлява XXI век. Софија, 2005; Аш, Т.-Г. Свободният свят. Америка, Европа и изненадващото бъдеще на Запада. Софија, 2005; Дейвис, Н. Европа. История. В. Търново, 2005; Рифкин, Д. Европейската мечта. Софија, 2005; Ферхойген, Г. Европа в криза. За преосмисляне на европейската идея. Софија, 2006, и др.

уније.²⁷ Бугарским читаоцима учињена су доступним и сачувана предавања из циклуса „Идеја Европе кроз векове“, која је Стефан Попов одржао на Радију „Слободна Европа“ 1976–1977. године²⁸ – што представља солидну основу за бугарска истраживања у овој области. Интересовање за западна достигнућа у проучавању европске проблематике видљиво је порасло после пријема Републике Бугарске у Европску унију.²⁹ Бројни бугарски научници из различитих научних области укључили су се у међународне расправе о Европи.³⁰ Предузето

²⁷ Фонтен, П. Една нова идеја за Европа. Декларацијата Шуман 1950–1990. Луксембург, 1990; Вестергард, Џ., К. Педерсен. Европската икономическа заедница през 1992 – малко проблеми, многу нови можности. Софија, 1991; Боршадт, К. Европското обединение – создавање и развој. 3. изд. Софија, 1992; Роуни, А. Вистрото за Европската заедница. Бургас, 1993; Радел, Ж.-Л. Европскиот сјаз меѓу политически полярности. Сјотношението Европски сјаз – САШ – постсоциалистическа Европа. Софија, 1994; Стајнер, Д. Правото на Европската заедница. Бургас, 1994; Ленард, Д. Европскиот сјаз. Софија, 1996; Бургхарт, Г. Бъдешето на европскиот интеграционен процес. Софија, 1996; Веррес, К. Европскиот сјаз – институции и компетенции. Софија, 1996; Дьо Монбриал, Т. Разширяването на Европскиот сјаз. Софија, 1997; Бекс, П. Европскиот валутен сјаз: меѓународни аспекти. Софија, 1998; Хјуз, К. Разширяването на Изток. Политиката на Европскиот сјаз. Софија, 1998; Трумф, Ј. Разширяването на Европскиот сјаз. Бъдешият път за България. Софија, 1998; Бюрбан, Ж.-Л. Европскиот парламент. Софија, 1999; Борхардт, К.-Д. АБВ на правото на Заедницата. 5. изд. Софија, 2000; Хикс, стр. Политическата система на Европскиот сјаз. Софија, 2001; Булои, Ж., М. Дармон. Процесуално право на европските заедници. Софија, 2002; Леофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне. Софија, 2003; Бусек, Е., В. Микулич. Европскиот сјаз по пътя на Изток. В. Търново, 2005, и др.

²⁸ Попов, стр. Идејата за Европа през вековите. Софија, 1999.

²⁹ Зайбт, Ф. Основањето на Европа. Очерк за последните хиљада години. Софија, 2007; Ван Гервен, В. Европскиот сјаз. Политическа заедница на држави и народи. Софија, 2007; Верховстад, Г. Обединени европски щати. Манифест за нова Европа. Софија, 2007; Рот, Ф. Изобретяването на Европа. От Европа на Жан Моне до Европскиот сјаз. Софија, 2008; Даймнд, П. Новата политическа икономија на европскиот социален модел. Софија, 2008; Салман, Х. Европа. Континент с глобална мисија. Софија, 2009, и др.

³⁰ Джагаров, Л. Европската заедница. Историја, структура, политика. Софија, 1992; Никова, Е. Балканите и Европската заедница. Софија, 1992; Маринов, В. Към нова стопанска архитектура в Европа. Софија, 1993; Младенов, Б. Европската заедница. Външна политика. Софија, 1995; Начев, В. Политическиот дијалог меѓу Европскиот сјаз и страните от Централна и Источна Европа. Софија, 1995; Европските структури за сигурност и мирът на Балканите. Българските алтернативи. Софија, 1996; Николов, К. От Хага до Амстердам. Софија, 1998; Енев, Н. Съвременният капитал. Прагът на

је и неколико покушаја обраде теме ове књиге: у посебној студији културолога проф. др Лазара Копринарова истакнуто је место великог шпанског интелектуалца Хосеа Ортега и Гасета у развоју европеизма између два светска рата;³¹ у брошури војног стручњака доц. др Валентина Александрова пажња је усредсређена на улогу аустријског грофа Рихарда Куденховеа-Калергија у организовању паневропског покрета после Првог светског рата;³² поједини аспекти европеизма анализирани су у делу књижевног критичара проф. др Богдана Богданова;³³ радови појединих универзитетских наставника имају целовитији карактер, али се њихов научни жанр (наставна помагала) одразио на ниво обраде проблема.³⁴

Европейския съюз. София, 2000; Шикова, И. Регионалните и местните власти в процеса на европейската интеграция. София, 2000; Европа – единство в многообразието. За една Европа на граѓаните. София, 2000; Неделчев, Д. Социологија на европейската интеграция. Интеграция, комуникации, модернизация. София, 2001; Димова, Р. Развитие на европеекото икономическо сѹтрудничество и интеграция. София, 2001; Стоянов, И. Европейска централна банка. Европейска система на централни банки. София, 2001; Динков, Д. Обединението на Европа: от стоманата до еврото и отвѣд. София, 2001; Серкеджиева, М. Сближаване на българското законодателство с изискванията на правото на Европейския съюз (*acquis communautaire*). София, 2003; Владимирова, М. Разширяването и бъдещето на Европейския съюз. София, 2004; Маркова, Е., М. Лесенски. Европейските дебати на 2003. Външнополитически и институционални аспекти. София, 2004; Йотов, Д. Евроинтеграция в областта на вътрешните работи. София, 2004; Конвент за бъдещето на Европейския съюз. София, 2004; Институцията омбудсман в Европа и България. Правна същност и практика. София, 2004; Борисов, О. Право на Европейския съюз. 5. изд. София, 2005; Попова, Ж. Право на Европейския съюз. София, 2005; Семов, А. Източници на правото на ЕО и ЕС и принципите на прилагането му. София, 2005; Василева, М. Цар Мидас между Европа и Азия. София, 2005; Етническото многообразие в обединяваща се Европа. София, 2005; Пенчев, Г. Сближаване на българското с европеекото право по опазване на околната среда в нейната цялост. София, 2006; Ганчев, П., Д. Иванов. Бъдещето на Европа. София, 2006; Иванов, П. Европейският съюз и страните в него. София, 2006; Конституцията за Европа и националните конституции. София, 2007; Аврейски, Н. САЩ и Европа. Европейската политика на Вашингтон. В. Търново, 2013; Същият. Великобритания и Европа. Обединеното кралство и европееката интеграция. В. Търново, 2016, и др.

³¹ Копринаров, Л. Европеизацията на Европа. Идеята на Хосе Ортега-и-Гасет. София, 1994.

³² Александров, Е. Европейската идея. София, 2000.

³³ Богданов, Б. Европа. Разбрана и правена. София, 2001.

³⁴ Основи на европейската интеграция. 2. доп. изд. София, 1998; Европейско политическо сѹтрудничество и интеграция. Перспективите на България.

У овој књизи аутор настоји да академској заједници понуди шире, потпуније и дубље тумачење европеизма од његовог настанка до краја Другог светског рата, када сазревају услови за покретање европске интеграције. У средишту пажње налази се европска мегазаједница, при чему се води рачуна и о територијалним, националним и регионалним заједницама, као и о мањинским заједницама – етничким, верским, језичким и културним. Намера је да се додатно и из новог угла осветле основна питања европеизма: настанак саме идеје Европе; чиниоци који су утицали на њен развој; главне етапе промишљања Европе; претварање Европе у културну заједницу; формирање различитих европских идентитета; непрекидан процес трагања за природним границама европске заједнице; политички пројекти за заједничку будућност европских народа и велики изазови пред којима су се нашли њихови аутори; покушаји практичног остваривања неких од тих пројеката. Не заобилазећи тешкоће у развоју европеизма, аутор настоји да ода дужно признање месту Источне и Југоисточне Европе у развоју европске идеје, које је у западној литератури потцењено, као и да у том процесу трага за бугарским пројекцијама.

Ова књига је резултат дугогодишњих посебних истраживања аутора и представља сажетак његовог досадашњег рада на овој проблематици, изузетно актуелној за Републику Бугарску.

София, 2000; Европейска икономическа интеграция. София, 2001; Динков, Д. България в европейската интеграция. София, 2002; Велева-Евтимова, М. Идеята за обединена Европа в историята на Стария континент. София, 2006; Същата. История на европейската интеграция 1945–2005. София, 2006.

ГЛАВА ПРВА ИЗВОРИ ЕВРОПЕИЗМА

ТЕМА 1 РОЂЕЊЕ ЕВРОПЕ У СТАРОМ ВЕКУ

Због свог положаја на северној хемисфери, Европа је један од најкасније насељених континената на планети. Историјска антропологија смешта појаву првобитног човека у време од пре око милион година. Његови најранији остаци потичу са острва Јаве (питекантроп), из Кине (синантроп) и Северне Африке (атлантроп). Насупрот томе, најстарији остаци пронађени у Европи, у Мађарској и Италији, датирани су у раздобље између 850.000 и 700.000 година пре Христа, док је „хајделбершки човек”, откривен 1907. године у Немачкој, стар свега око 500.000 година.

Знатно заостајање Европе у праисторијском раздобљу условило је и прилично касни почетак њене историје старог века. Док су прве цивилизације настале у Месопотамији средином IV миленијума пре Христа, а у Египту крајем истог миленијума, прво жариште цивилизације у Европи, на острву Криту, датира се тек око 1900. године пре Христа. Прве државне творевине појавиле су се у Азији још у IV миленијуму пре Христа, а у Европи тек у II миленијуму пре Христа. Најстарији системи писма створени су у Азији у IV миленијуму пре Христа, а у Европи тек у II миленијуму пре Христа. Азијски народи имали су сопствене календаре још од III миленијума пре Христа, а Европљани тек од I миленијума пре Христа. И остала велика открића старог века – хартија, штампање, часовник, барут и друга, која су одиграла изузетну улогу у развоју човечанства – творевине су знатно старијих и напреднијих азијских култура. Културно и политичко средиште света током читавог старог века налазило се изван Европе – у Азији. Тешко да је случајно то што је све до касне антике једини континент документован у историјским изворима била Азија, и то још од XV века пре Христа, како показују сачувани изворни египатски текстови.

Реч „Европа” јавља се тек у Хомеровом епу (VIII век пре Христа).³⁵ Етимологија те речи још увек није довољно разјашњена. Као

³⁵ Салман, Х. Нав. дело, стр. 27.

највероватнија прихвата се теза Клајнера Паулија да у њеној основи стоји семитска реч „ереба”, која значи „вече”, „залазак”, „запад”. Њоме су Феничани означавали хеленски свет који се, посматрано из њихове перспективе, налазио на западу, тамо где Сунце залази.³⁶

Европа се, заправо, рађа као мит. У непрегледном свету старогрчке митологије појављује се и Европа – кћи Агенора, краља феничанског града-државе Тира и далеког потомка самог Посејдона. Мит приповеда како је лепа азијска принцеза својим очаравајућим очима и невиђено белом кожом пробудила пожуду врховног бога Зевса. Док се Европа играла на обали са својим другарицама, појавио се Зевс у обличју прелепог белог бика који је лежао на песку. Само је Европа нашла храбрости да му приђе, помиљује га и чак непромишљено седне на његова леђа. Бик је тада нагло устао и, носећи Европу, отпливао до свог омиљеног острва Крита, где се зауставио у близини града Гортина. Тамо је узео људско обличје, открио јој се у свој раскоши свемоћног Зевса и пожелео је. Европа је обавила обредно скидање вела и прихватила Зевса. Из те необичне везе рођена су три сина – Минос, Радамант и Сарпедон. Сетивши се својих обавеза према супрузи Хери и својих врховних божанских дужности, Зевс се побринуо за Европу и синове које је са њом добио. Она је удата за обудовелог и бездетног критског краља Астериона, који је усвојио њену децу и завештао им своје краљевство. Тако је феничанска принцеза Европа постала краљица и родоначелница чувене Миносове династије, коју археологија смешта на крај III и почетак II миленијума пре Христа, као и епоним европског континента.³⁷

Овај очаравајући мит о отмици Европе коју је извршио свемоћни Зевс први пут је посведочен у Хесиодовом стваралаштву, у његовој „Теогонији” (око 700. године пре Христа), али је очигледно постојао у усменом предању старих Хелена знатно пре него што га је записао утемељивач старогрчке књижевности. Као што показују материјални и писани споменици, већ у касном старом веку мит о Европи почео је да постаје тема хеленске књижевности и уметности.

Мит, у ствари, подсећа на азијске корене европске културе и на хеленске темеље европске цивилизације. Веза Европе са Зевсом схватана је као знак плодности, благостања и нарочите мисије континента.

Још у старом веку Европа је у свести Хелена почела да се преображава из мита у географски појам. Именом Европа најпре су названи једна река и један град у Тесалији, као и два града у

³⁶ Шмале, В. Нав. дело, стр. 21.

³⁷ Кун, Н. Старогрчке легенде и митови. 4. изд. Софија, 1969, стр. 135-137.

Македонији. Касније је Европа почела да се схвата као географски простор. Прво сведочанство о томе налази се у Хомеровом стваралаштву (VIII век пре Христа), у којем је именом „Европа” означена средишња Хелада. Касније су њеним границама придодати Пелопонез, егејска острва и Македонија. То се види на најстаријој сачуваној географској карти – Анаксимандровој карти из VI века пре Христа. Средишње место на њој заузима „Хелеспонт” (данашњи Дарданели). Источни предели, данашња Мала Азија, означени су као „Азија”, а западни, данашња Југоисточна Европа, као „Европа”. Као последица старогрчке колонизације, која је од средине VIII до VI века пре Христа обухватила средоземни и црноморски басен, стари Хелени ступили су у живе односе са племенима и народима насељеним око бројних грчких колонија и почели да Европи прибрајају целокупну хеленску „ојкумену”,³⁸ укључујући и Стару Тракију.³⁹ Тако су крајем старог века, у VI веку пре Христа, Хелени сматрали да се Европа простире од Рионија – реке у Грузији која се улива у Црно море и повезана је са легендом о Аргонаутима и „Златном руну” – до „Херкулових стубова”, односно стена Гибралтара и Сеуте.⁴⁰ Ширење географских представа старих Хелена крајем старог века обухватило је и ваневропске територије. Значајно достигнуће њихових географа из VI века пре Христа било је издвајање „Либије” као посебног континента, који су стари Римљани у I веку после Христа преименовали у „Африку”, при чему је Египат сврстан у Азију.

Иако су новом континенту дали име, знатно развијенији азијски народи нису придавали посебан значај рођењу Европе у старом веку. У том погледу карактеристична је културна традиција једне од најразвијенијих заједница смештених у близини тадашње Европе – старих Јевреја, који су живели у уверењу да су Божји мисионари међу свим другим народима и поседовали изузетно историјско памћење. Њихово свето предање, које је почело да се обликује у XIII веку пре Христа, у који библистика смешта најстарији фрагмент Библије – Песму судије Деворе – не обраћа пажњу на Европу. Она се не помиње ни у касније насталом Светом писму Јевреја. Свете књиге, канонизоване од VI века пре Христа и обједињене у Стари завет, не помињу је чак ни у подробним описима доба патријараха, судија и пророка. То показује да је за азијске народе Европа представљала тек новонасталу и далеку периферију, која је можда могла бити занимљива

³⁸ Метаморфозы Европы. Москва, 1993, стр. 3.

³⁹ Hay, D. Europe. The Emergence of an Idea. Edinburg, 1957, p. 7.

⁴⁰ Toynbee, A. "Asia" and "Europe". Facts and Fantasies. - In: A Study of History, 8 (1954), pp. 708-729.

феничанским и хетитским трговцима, али није представљала никакав изазов Азији као „природном” средишту света.

Стари Хелени су, међутим, још у XVI веку пре Христа „бацили рукавицу изазова” азијским народима, започевши продор у Малу Азију. Ширење њихове инвазије, у условима потоњег опадања Хетитске државе, довело је до Тројанског рата средином XIII века пре Христа – првог озбиљног сукоба између азијских народа и Хелена, окончаног победом Европе. Крајем старог века Хелени, које су азијски народи дотад потцењивали, постали су господари огромних пространстава од западног Средоземља до северног Црноморја и малоазијске обале.

Из географског појма Европа је израсла и у представу о културној целовитости народа који су је насељавали. Ово ново схватање Европе стекло је темељни значај за даљу судбину европских народа.

Први јасно одређени Европљани били су Хелени. Њихово осећање културне важности обликовало се у односу према Другости. Остала позната европска племена и народи сматрани су „варварима”. Ипак, главно супротстављање по линији „Свој – Други” одвијало се у односу према азијским народима. Грчка колонизација малоазијске обале Јонског мора изазвала је персијску инвазију на Европу крајем VI века пре Христа. Грчко-персијски ратови који су потом започели ујединили су до тада расцепкани хеленски свет, док је победа над Персијанцима створила сувише рано и илузорно уверење да Европа постаје главно средиште светског развоја. У све интензивнијим додирима са азијским народима Хелени су их боље упознавали, уочавали разлике у језику, наравима, обичајима и друштвено-политичким системима и почели да себе доживљавају као „Европљане”.

На основу до сада изложеног може се закључити да се Европа родила као мит, да се касније утврдила и као географски појам, а да су се на самом крају старог века створиле претпоставке за њено схватање и као културне заједнице.

ТЕМА 2 АНТИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ О ЕВРОПИ

Европска идеја претрпела је значајан развој током античког доба, које је обухватило читав миленијум – од V века пре Христа до рушења Западног римског царства под налетима „варвара” 476. године.

Очаравајући мит о отмици Европе коју је извршио свемоћни Зевс постао је популарна тема у књижевности и уметности.⁴¹ Представе богиње Европе биле су веома раширене током античког доба: на светим местима, на штитовима ратника, на мозаицима, на новцу и сликама.⁴² Мит о Европи прихватили су Етрурци, Римљани, па чак и Египћани.⁴³ Посебно значајним показало се то што су мит, мада у измењеном облику, прихватили и хришћански теолози. Предање каже да је највећи хришћански ауторитет, Свети Августин Блажени у V веку, коментарисао отмицу Европе, представљене као жена, коју је извршио „краљ Крићана”. Мит о Европи, преношен током читавог миленијума, и даље је схватан као божански знак плодности, благостања и нарочите мисије континента.

Током античког доба дошло је до коренитих промена у географским представама о Европи. Стару представу о Европи као географском простору дуж осе река Риони – Херкулови стубови изменио је „отац историје” Херодот у својим „Историјама” (око 450. године пре Христа). Сматрајући реку Истар, данашњи Дунав, највећом европском реком, он бележи да она „извире у земљи Келта [данашње територије Француске, Белгије и Немачке – *Н. А.*] и, пошто протекне кроз целу Европу, губи се у земљи Скита [данашње територије Румуније, Молдавије, Украјине и југозападне Русије – *Н. А.*]”. „Нико поуздано не зна за Европу – савесно истиче Херодот – да ли је са истока или са севера окружена морем.”⁴⁴ Упркос тој непознаници, од три „области” Земље, како он назива континенте, Европа је у његовим очима највећа, јер је „једнака Азији и Либији узетим заједно”. Као границе Европе наводи реку Нил према Африци, Кимеријске мореузе – данашњи Босфор и Дарданеле – и реку Танаис, данашњи Дон, према

⁴¹ Buhler, W. Europa. Ein Überblick über die Zeignisse des Mythos in der antiken Literatur und Kunst. München, 1968.

⁴² Zahn, E. Europa und der Stier. Würzburg, 1983.

⁴³ De Rougemont, D. Europa. Vom Mithos zur Wirklichkeit. München, 1962, S. 22.

⁴⁴ Херодот. Историја. Део II. Софија, 1990, стр. 21.

Азији.⁴⁵ На тај начин Херодот је створио суштински другачију географску представу о Европи као континенту који се простире дуж осе реке Дунав и на истоку досеже до реке Дон.

Око 325. године пре Христа атински астроном и географ Питеја кренуо је на пловидбу из Масилије, данашњег Марсеља, прошао кроз Херкулове стубове, који су сматрани „крајем света”, и опловио атлантске обале Европе све до Британије, а претпоставља се и до Ирске или Норвешке. Исто су феничански трговачки бродови и картагински морепловац Химилкон чинили још у V веку пре Христа.

Располажећи широм представом о континенту од старих Грка, Теодот је у I веку пре Христа већ био склон да прихвати да Европа обухвата трећину света. Ипак, представе о северним и североисточним деловима континента остале су прилично нејасне. Северне границе измицале су и Страбону у I веку, када је покушао да утврди „природне границе” Европе.

Приближни обриси европских обала око Северног мора постали су познати крајем II века. То је пружио основ за ново преиспитивање тезе о величини континента. На најстаријој самосталној географској карти Европе, објављеној у енциклопедијској књизи каноника Ламбера у XII веку, Европа је приказана као четвртина света.

Управо се током антике Европа утврдила и као представа о културно-политичкој целовитости народа који су је насељавали. Први носиоци тог новог схватања Европе били су Хелени, који су се први самодефинисали као „Европљани”. Већ је Херодот правио разлику између географског појма „Европа” и културног садржаја Европе, сведеног на хеленски културни простор. У додирима са азијским народима, који су постали интензивнији после Грчко-персијских ратова, Хелени су се нашли пред задатком упоредне анализе Европљана и Азијата. Прво продубљено тумачење тог проблема понудио је „отац медицине” Хипократ. У једном од најпознатијих дела античког доба – „О ваздуху, водама и местима” (око 400. године пре Христа) – Хипократ наглашава „органске и структурне разлике између становништва Азије и Европе”. Свој опис Европљана започиње Скитима и Сарматима северно од Меотског језера, данашњег Азовског мора. За разлику од азијских народа, истиче он, Европљани живе у условима непрестаног смењивања годишњих доба, што им даје „грубу дивљину” и „храброст”. Европљани се разликују од Азијата „и захваљујући својим законима, јер се не потчињавају краљевима као

⁴⁵ Исто. Видети такође: Sieberer, W. *Das Bild Europas in den Historien. Studien zu Herodots Geographie und Ethnographie Europas und seiner Schilderung der persischen Feldzüge*. Innsbruck, 1995.

Азијати”, додаје Хипократ, наглашавајући да „закони нису од малог значаја за величину духа”.⁴⁶

Премештање европског политичког средишта у Стару Македонију у првој половини IV века пре Христа донело је промене у хеленском културном схватању Европљана. Као Европљани су пре признати и други европски народи укључени у државу Филипа II Македонског. У трактату „Политика” Аристотел је у другој половини IV века пре Христа своја размишљања о Европљанима и Азијатима засновао на Хипократовој традицији, али је Хелене посматрао као средишњи и највиши културни тип. „Народи који живе у хладним земљама и у Европи – закључује он – испуњени су храброшћу, али су ограниченији када је реч о интелигенцији и умећима. Због тога су углавном слободни, али без државне организације и не могу да господаре својим суседима. Народи Азије су интелигентни и вешти у умећима, али им недостаје храбрости, па су зато углавном потчињени и робови. Грчки род налази се између тих земаља и зато поседује оба својства – он је и храбар и интелигентан. Због тога је увек слободан, има најбољу државу и могао би да господари над свима када би се ујединио у једну заједничку државу.”⁴⁷

Порасло самопоуздање Европе и осећање надмоћи над Азијом довели су до прве европске експанзије, у време Александра Македонског у IV веку пре Христа, и то управо према Истоку. Она је довела до коначне европске победе над Персијанцима и уништења њиховог царства. Током темељног упознавања азијских народа укључених у хеленистички свет од IV до I века пре Христа, Европљани су увидели да разлике заиста постоје, али да нису толико дубоке. Као последица непрекидног додира, азијска култура почела је да продире у европски свет.

Наредно премештање европског политичког средишта у антички Рим у I веку пре Христа довело је до ширења и продубљивања представа о Европи, упркос трансконтиненталном карактеру Римског царства. Посебно је важно нагласити да је римска традиција Рим посматрала као природног настављача хеленског наслеђа. Већ је Салустије у I веку пре Христа забележио предање према којем је Енеја, предводник преосталих Тројанаца, дошао у Италију, где је признат за бога, а његови потомци основали су Рим. Ова представа дубоко се урезала у свест Римљана и опстала све до њиховог слома пред

⁴⁶ Гиппократ. Етика и обща медицина. Санкт-Петербург, 2001, стр. 177-178. Видети такође: Kienast, D. Auf dem Wege zu Europa. Die Bedeutung des römischen Imperialismus für die Entstehung Europas. - In: Europa - Begriff und Idee. Bonn, 1991, S. 17.

⁴⁷ Аристотел. Политика. Софија, 1995, стр. 206.

„варварима” у V веку. Велики ауторитет Римске цркве, Свети Августин Блажени, своје темељно дело „О држави Божјој” започиње у V веку размишљањима о „Троји, мајци римског народа”.⁴⁸ Огромно Римско царство јеврејски историчар Јосиф Флавије у I веку описао је као свет у којем у војном погледу господаре Римљани, а у интелектуалном Грци.⁴⁹ У време римске власти на континенту, Европа се углавном посматрала као географски појам из којег је била искључена Британија. Постепено се, међутим, пробијало схватање да Европа представља територијалну заједницу са сопственим особеностима. У својој „Географији” у 17 књига из I века пре Христа, у којој описује не само различите делове Европе већ и Малу Азију, Индију, Месопотамију, Арабију и Египат, Страбон Европљане представља као другачије од азијских и либијских народа: „Чак и у планинским пределима – бележи он – интелигенција и оштроумност европских становника надвладале су природу и прокрчиле пут слободи.”⁵⁰

Ипак, као историјска и културна стварност, Европа је и даље била повезивана првенствено са Балканским полуострвом. Када је римски цар Диоклецијан (284-305) спровео управну реформу, именом „Европа” названа је једна од 97 провинција – у Тракији, тачније територија која се простирала источно „од Еноса на северној обали Егејског мора до обала Црног мора на североистоку”.⁵¹ Својеврсно и уверљиво признање високој култури управо те Европе било је оснивање Константинопоља на месту старе хеленске колоније, које је извршио цар Константин Велики, као и преношење престонице царства у „Нови Рим” 330. године.

Упркос таквом ужем схватању Европе, Римско царство оставило је изузетно значајне последице по развој европске идеје. Као резултат освајања римских легија, током првих векова нове ере већина народа који су насељавали Европу постала је међусобно повезан саставни део и елемент заједничког поретка царства. Иако је ту заједницу одржавао бруталним централизмом, антички Рим ширио је грчку културу, која је, обogaћена романском, продрла у готово све крајеве континента. Рим је Европи оставио латински језик, који је 370. године постао богослужбени језик Римске цркве и обједињавао већи део Европе све до XVI и XVII века, када су га заменили национални језици; римско право и римско грађанство, додељено свим слободним људима у царству едиктом цара Каракале из 212. године; универзални

⁴⁸ Блаженный, А. О граде Божиим. 2. репринт. изд. Т. I. Москва, 1994, стр. 7.

⁴⁹ Флавий, Й. Иудейские древности. Т. 2. Минск, 1994.

⁵⁰ Наведено према: Попов, стр. Нав. дело, стр. 15.

⁵¹ Karageorgos, B. Der Begriff Europa im Hoch- und Spätmittelalter. - In: Deutsches Archiv, 48 (1992), S. 151.

град са статусом муниципија – најпре италијанске градове, а потом и остале основане на туђим територијама; мрежу комуникација и верски синкретизам. Није случајно што је осећање припадности Римском царству надживело његово укидање и остало живо до данас.

Од посебног значаја за формирање духовног јединства европског света били су прихватање хришћанства у Римском царству за време цара Константина Великог 313. године и његово проглашење за државну религију у време цара Теодосија I Великог 382. године. Нова универзална религија донела је касноантичким, а нарочито дубоко религиозним средњовековним Европљанима, нове заједничке хришћанске вредности, нове заједничке моралне основе и нов заједнички поглед на свет. Она је подстакла чак и преиспитивање паганске прошлости различитих европских народа како би се пронашао некакав њихов заједнички корен. Вођен том идејом, најученији међу Оцима Цркве, Свети Јероним (348-420), прихватио је верзију Јосифа Флавија о насељавању континента потомцима Сима, Хама и Јафета – синова Ноја, који је преживео Потоп – и то Азије, Африке и Европе тим редом. Истовремено је Свети Јероним библијски текст према којем ће се Јафет „уселити у шаторе Симове”⁵² тумачио као пророчанство да ће хришћани надмашити Јевреје по учености. Теза Светог Јеронима да европски народи заједничко порекло воде од двадесет тројице синова Јафета, трећег Нојевог сина, са христијанизацијом Европе постала је општеприхваћена, па је Европа често називана и Јафетијом.⁵³

Као што се види из претходног излагања, античко доба представља важну етапу у развоју европске идеје. Пагански мит о Европи у измењеном облику прешао је у хришћанско предање, што је било од великог значаја за његово очување и преношење кроз векове. Разјашњене су западне и делимично северне границе континента и утврђена је нова географска представа о Европи, која се сада простирала дуж осе реке Дунав и на истоку досезала до реке Дон. Ширењем Македонског царства проширен је и европски културни простор. Укључивање огромног дела Европе у састав Римског царства оставило је далекосежне последице по зближавање европских народа. Библијско тумачење о насељавању Европе Јафетовим синовима почело је да учвршћује свест европских народа о заједничком родовском корену. До времена касне антике обликован је први европски идентитет – хеленски по свом карактеру, са културом високо развијеном за своје доба, снажним интересовањем за Човека, исконском тежњом ка знању и најразвијенијим схватањима државног уређења. Међутим, са

⁵² Библија, Постање 9, 27.

⁵³ Попов, стр. Нав. дело, стр. 19.

увођењем хришћанства као званичне религије Римског царства започели су упорни напори да се избрише паганско културно наслеђе, укључујући и хеленско. Тон таквим настојањима дао је цар Теодосије Велики, који је 394. године укинуо Олимпијске игре.

ГЛАВА ДРУГА КРЕТАЊЕ ИДЕЈА У ЕВРОПЕИЗМУ

ТЕМА 3 ЕВРОПСКА ИДЕЈА У ДОБА СРЕДЊЕГ ВЕКА

Судбина мита о Европи током средњег века показала се противречном. Из античке књижевности пренет је у византијску, у којој се трајно усталио. Међутим, у разрушеном Римском царству мит је донекле заборављен. Након што је оживљен у стваралаштву Исидора (VI–VII век), прихваћен је у изворном облику у француској књижевности. Очувању мита објективно су допринели и хришћански аутори, иако су га намерно тумачили тако да покажу неморално понашање врховног паганског бога старих Хелена. Ипак, у XII веку нити мита о Европи у западном делу континента поново се губе.

Средњи век доноси извесно проширење географских представа о Европи. Са упознавањем и освајањем континента мењају се и представе о његовој величини. На најстаријој самосталној географској карти Европе, коју је израдио каноник Ламберт у XII веку, Европа већ заузима само једну четвртину света.⁵⁴

Географска представа о Европи одиграла је потпуну улогу у процесу схватања народа који насељавају континент као релативне целине. Још у средњем веку почиње да се успоставља веза између географске представе о Европи и самосвести посебне заједнице народа.

Развој европске идеје у средњем веку може се разумети само у контексту драматичног развоја континента. Када је Велика сеоба народа (IV–VII век) збрисала Западно римско царство (476), европска заједница успела је да се очува у оквирима Византије. Током читавог једног миленијума Византијско царство остало је најразвијеније културно средиште Европе и, као живи цивилизацијски мост између античког Римског царства и средњег века, учинило је много за културно оплемењивање нових народа који су ступили на историјску позорницу европског континента.

Како наглашава Волфганг Краус, „у културном погледу Дунав је у почетку текао у супротном смеру: од Црног мора, Велике Грчке и

⁵⁴ Историја на европска идеја. Антологија. Софија, 2004, стр. 38–39.

касније Константинопоља ка варварском северозападу”.⁵⁵ „Током свог хиљадугодишњег постојања (од 330. до 1453) као хришћански град – наставља Краус – Константинопољ је више од пола миленијума био неоспорно очаравајуће, завист изазивајуће и водеће средиште не само европског него и хришћанског света.”⁵⁶ Византијски културни и политички утицај у Западној Европи био је снажно изражен: франачки аутори „образлажу” тројанско порекло Франака (VI век); Готи, Франци, Лангобарди, Алемани и Бургунди састављају своје законе под утицајем византијског законодавства; крунисање западних владара врши се по константинопољском обрасцу и уз сагласност византијског василевса; до VIII века наставља се пракса да се за папе бирају Грци; достизање византијског културног сјаја постаје сан најспособнијих западних владара који никада није остварен.

Кључну улогу у разумевању средњовековног схватања Европе имала је христјанизација народа који су насељавали континент. После Велике сеобе народа, која је из темеља променила етничку карту Европе, преживела европска хришћанска средишта – Константинопољ и Рим – прихватила су се покрштавања „варвара”. Христјанизацијом сваког новог европског владара он је постајао члан европске хришћанске породице монарха, на чијем се челу налазио византијски василевс. Као „Европљани” признавали су се само покрштени народи. Тако су се око Константинопоља и Рима образовала два хришћанска круга који су се временом ширили и у X веку, покрштавањем последњих паганских народа – Данаца и Руса – спојили у један. Губитком афричких и главних азијских поседа Европа се од хришћанске периферије претворила у језгро хришћанског света.

Главну улогу у опоравку Западне Европе и њеној поновној изградњи после „варварских” најезда одиграла је Римска црква. У VI веку у латинском језику појавили су се појмови „Запад” и „Исток”, којима су означавани некадашње Западно римско царство, односно Византија.⁵⁷ Посредством концепције папоцентризма, којом су образлагане претензије Римске цркве на врховну власт над световним владарима, папе су почеле да се представљају као духовни наставници хришћанске Европе. У преписци с папом Григоријем I Великим (590–604), почетком VII века, ирски монах Колумбан (543–615) величао је папу као „цвет целе Европе”. На сличан начин, као „глава свих Цркава у Европи”,⁵⁸ слављен је и папа Бонифације IV (608–615). У својој

⁵⁵ Краус, В. Бъдещето на Европа. Подем чрез обединение. София, 1996, стр. 8.

⁵⁶ Исто, стр. 18.

⁵⁷ Салман, Х. Нав. дело, стр. 29.

⁵⁸ Fischer, J. Oriens – Occidens – Europa. Begriff und Gedanke “Europa” in der späten Antike und im frühen Mittelalter. Wiesbaden, 1957, S. 18.

усмереној политици присвајања античког културног наслеђа, папство је дошло чак до фалсификовања такозване „Константинове даровнице” крајем VIII века, помоћу које је покушало да докаже да је од римског цара Константина Великог „добило” „право световне власти” над Италијом.

Осећање заједништва европских народа добило је почетком VIII века нов снажан подстицај због арапске опасности која се надвила над читавом Европом. Кан Тервел потиснуо је у други план борбу с Византијом, од чијег је исхода зависило само опстајање недавно створене Бугарске државе, како би јој пружио непроцењиву помоћ у разбијању арапске опсаде Константинопоља (717–718). Арапи, који су 711. године продрли у Шпанију, претрпели су одлучујући пораз код Поатјеа 732. од удружених западних хришћанских снага под вођством Карла Мартела. Савремени хроничар из Кордове описао је хришћанску војску као „Европљане који поражавају невернике”.⁵⁹ Арапи су ипак завладали Шпанијом и Јужном Италијом, острвима Сицилијом, Корзиком, Сардинијом, Малтом, Мајорком и Критом, као и Јерменијом. Сукоб Европљана и Арапа, схватан као бескомпромисна борба Крста и Полумесеца, непрестано је одржавао и развијао осећање заједничке европске припадности све до укидања арапског Кордовског калифата у Европи 1031. године.

Подстицај развоју европске свести у западним деловима континента дало је Франачко царство Карла Великог (800–814). Међутим, Византија није прихватила то што га је папа Лав III на Божић 800. године крунисао за „светог римског цара”, јер се, не без разлога, сматрала јединим легитимним наследником Римског царства. Карло Велики прибегао је и озакоњењу разлика у хришћанској догматици. По његовом налогу Синод у Ахену потврдио је 809. формулацију да Свети дух не исходи само од Оца него и од Сина, коју је први пут усвојио визиготски Синод у Толеду 589. године.⁶⁰ Истовремено је Карло Велики читаво своје окружење, које је створило такозвану „каролиншку ренесансу” под утицајем античке традиције, укључио у образлагање његовог „права” да буде наследник Римског царства. Сам Карло Велики називао је себе „оцем Европе”. Његов дворски историчар Теодулф представљао га је као „поштовану круну Европе”, а његов блиски књижевник Ноткер славио је његова дела као „заједничко дело целе Европе”.⁶¹ Сећање на Карла Великог као „оца Европе” почело је у Западној Европи да учвршћује схватање да се границе Франачког

⁵⁹ Ibidem, S. 50–51, 115.

⁶⁰ Салман, Х. Нав. дело, стр. 42.

⁶¹ Gollwitzer, H. *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts.* München, 1951, S. 165.

царства поклапају с обрисима Европе. Његов истакнути наследник, цар Лудовик Побожни (814–840), у стиховима Ермолда Нигела описан је као „владар свих хришћанских краљевстава у Европи”.⁶² Ово сећање очувало се у западним деловима континента дуго после распада Франачког царства 843. године – све до XII века. Осећање заједничке припадности Франачком царству и касније је опстало међу европским народима који су били његов део. Тако се дошло до тога да су се границе Карловог царства готово поклапале с границама европских заједница насталих педесетих година XX века.

У међувремену се положај Европе до IX века погоршао. Нападима Арапа с југа придружиле су се најезде Нормана са севера и упади бројних племена преко од самог почетка рањиве источне границе, лишене природне заштите, међу којима су нарочито опасни били походи Мађара. Чак је и Рим још једном опљачкан од „варвара” 826. године, а папа је био приморан да им плаћа данак. Овакво опсадно стање подстакло је осећање историјске јединствености Европе.⁶³ Након победе над Мађарима код Лехфелда 955. године, саксонски владар Отон I назван је „Великим” и „ослободиоцем Европе”, а папа Јован XII крунисао га је 962. за „цара Светог римског царства немачког народа”.⁶⁴ Тако је успостављена пракса да сви међународни уговори у Западној Европи ступају на снагу тек након што их одобре папа и цар Светог римског царства.

Свесна своје слабости и рањивости пред спољним освајачима, Европа је осећала снажну потребу за јачањем унутрашње повезаности. Због тога су Константинопољска и Римска црква приступиле покрштавању „варварских” народа на континенту. Иако је њихово супарништво око тога којем ће од два верска средишта бити прикључене христијанизоване државе доводило до оштрих противречности, па и до међусобног изопштења из Цркве, заједнички задатак остварен је у X веку, када су хришћанство као званичну религију прихватиле Данска око 960. и Русија 988–989. године. Укидањем Кордовског калифата 1031, поновним освајањем Сицилије 1091. и Шпаније у XIII веку, Европа је постала у потпуности хришћанска. Иако је унутрашња напетост, која се појавила још на Васељенском сабору у Халкидону 451. године, прерасла у трајни „Велики раскол” између православља и католицизма 1054. године, Европа је први пут заиста била уједињена у једну културну заједницу,

⁶² Наведено према: Вачкова, В. Вљображаеми и реални граници в ранносредновековна Европа (III–X в.). Софија, 2001, стр. 233.

⁶³ Leyser, K. Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages. – In: Past and Present, 137 (1992), pp. 40–41.

⁶⁴ История на европейската идея. Антология..., стр. 35.

изграђену на чврстом заједничком темељу хришћанских вредности. Упркос свим међусобним противречностима, европске државе почеле су себе да посматрају као саставне делове породице европских хришћанских народа – како су, уосталом, процењиване и споља. Заједничка хришћанска вера и међународни верски редови учвршћивали су осећање заједништва и солидарности, подстицали уједначавање личних имена, докумената, новца, архитектонских стилова, школа и универзитета, који су пружали истоветно или слично класично образовање широм Европе, као и развој градова, комуникација и трговине. Канонско право Цркве доприносило је правном уједначавању Европе.⁶⁵ Хришћанство је, у крајњој линији, одиграло прворазредну улогу у формирању свести о културној целовитости европских народа. Ослањајући се коначно на стабилан заједнички темељ, Европа је почела да расте под старатељством два „родитеља” – Византијског царства и савеза папе са Светим римским царством немачког народа. Византинци су и даље именом „Европа” означавали стари римски дијецез Тракију, а западни Европљани територију некадашњег Франачког царства. Ипак, почели су да се појављују аутори, попут кремонског бискупа Лиутпранда у X веку, који су писали о „царевима и краљевима у целој Европи”.⁶⁶

У условима расцепканости и кризе исламског света у X веку, културна идеја „хришћанске Европе” почела је од наредног столећа циљано да се користи у борби против „неверника”. Европа, која је европеизовала једну источњачку религију, болно је доживела пад светог града Јерусалима најпре у руке Персијанаца 614. године, затим Арапа 638. и, на крају, Турака Селџука 1077. године. Сам византијски цар Михаило VII обратио се 1095. дипломатском мисијом папи с молбом да помогне у ослобађању Јерусалима од муслимана. Као одговор, папа Урбан II је у Клермон Ферану, у новембру исте године, позвао на крсташки поход ради ослобођења града светог за све хришћане. У говору који је пренео савременик овог историјског догађаја, енглески историчар Вилијам од Малмсберија, папа је подсетио да су „Божји непријатељи” освојили Јерусалим, Сирију, Малу Азију и Јерменију, као и да су хришћани лишени слободе у Азији – земљи у којој је рођено хришћанство и у којој је страдало десет од дванаест апостола. Није изоставио ни Африку, континент који је дао чувене браниоце хришћанске вере. После широке пропагандне делатности Цркве о нужности преласка у противнапад, витезови из Фландрије, Лотарингије, Нормандије, Јужне Француске и Италије,

⁶⁵ Barlett, R. Die Geburt Europas aus dem Geist der Gewalt. Eroberung, Kolonisierung und kultureller Wandel von 950 bis 1350. München, 1996, S. 350.

⁶⁶ Наведено према: Попов, стр. Нав. дело, стр. 25.

испуњени верским жаром и похлепом за богатством, кренули су својим „славним путем”. Чињеница да нису носили народне симболе него хришћански крст јасан је показатељ да су, поред народног идентитета, поседовали и мегаидентитет хришћанске заједнице. Захваљујући јединству учвршћеном Крстом успели су да ослободе Малу Азију и Јерусалим 1099. године, образујући тамо, по француском узору, велики број малих хришћанских кнежевина. Успех Првог крсташког похода подстакао је идеју о надмоћи Европе над остатком света. Бискуп Отон Фрајзиншки, чија је мајка била кћи немачког цара, а брат се оженио чланицом породице византијског василевса, узвикнуо је у својој „Хроници света” средином XII века: „Сва људска мудрост и моћ започињу на Истоку и завршавају се на Западу.”⁶⁷

Осећање европске припадности обухватило је и најисточније и најсеверније земље континента. Кијевски митрополит Симеон истицао је „родбинске везе” првих руских владара Рјуриковича с римским царем Августом.⁶⁸ Историја норвешких краљева, коју је Снори Стурлусон написао око 1230. године, почиње описом „Европе”.⁶⁹

Значајну улогу у развоју европске идеје у средњем веку одиграо је културни трансфер, који је временом постајао све интензивнији. У Западној Европи то је умногоме олакшавао заједнички латински језик, који је вековима био језик Цркве, образовања, права, законодавства, државних аката и научника. У Источној Европи сличну улогу имао је грчки језик. Активну улогу у европском културном трансферу имала је историографија, која је генеалогичку европску културну заједницу изводила од Енеје, јунака Тројанског рата, или од Јафета, библијског Нојевог сина. Незаменљиву улогу имали су европски универзитети – први универзитет савременог типа био је Болоњски, основан 1088. године – који су пружали слично образовање питомцима из различитих европских земаља. Захваљујући благотворном дејству наведених чинилаца, европски народи су се све више зближавали, учвршћивали своје културно јединство и удруживали у име заједничких европских интереса.

Европска културна заједница суочила се у средњем веку с озбиљним изазовима. Међу највећима био је однос према „унутрашњим Другима” – паганима и Јеврејима, с њиховом пословичном приврженошћу јудаизму. Временом је пагански проблем у потпуности решен завршетком христјанизације Европе, коначно у XIII веку. После укидања паганства Европа се прихватила решавања јеврејског проблема. Приступ је осмислила Енглеска, која је 1290. године

⁶⁷ Наведено према: История на европейската идея. Антология..., стр. 36.

⁶⁸ Краус, В. Нав. дело, стр. 24.

⁶⁹ Шмале, В. Нав. дело, стр. 32.

протерала Јевреје, а њен пример следиле су и друге западноевропске државе.

Најкарактеристичнији изазов пред средњовековном Европом било је учвршћивање феудализма, који је знатно ослабио централну власт и довео до неконтролисане власти локалних феудалаца, а у крајњој линији и до фрагментације европског простора. Тако се средњовековна Европа распала на око пет стотина политичких јединица – царстава, краљевстава, војводства, кнежевина, бискупија и градова-држава.⁷⁰ Притом се показало да је начело „Завади па владај!” било оруђе и европских царстава и папства.

Ипак, највећи изазов, који није превазиђен ни у наше време, било је цепање хришћанске Европе. Наука још није дошла до одговарајућих целовитих оцена средњовековних представа о Европи. Изразито преовлађујућа западна истраживања, настала као последица више од пола века настојања да се открију историјски корени данашње Европске уније, снажно су обележена поновљеним модернизацијама стварног историјског процеса, оптерећена идеолошким предрасудама и у великој мери представљају резултат селективног односа према изворној документацији. Ствара се утисак да је Западна Европа већ тада готово монополизovala појам „Европа” и постала главни носилац европске идеје. Чињенице, међутим, говоре о другачијем односу европског значаја Константинопоља и Рима, односно Византије, с једне стране, и Франачког царства и Светог римског царства немачког народа, с друге стране.

Као много млађи град од Рима, Константинопољ је у почетку осећао велики недостатак политичке, културне и свете историје, али га је прилично брзо надокнадио. Преношењем престонице Римског царства из Рима у Константинопољ 330. године, град на европској обали Босфора добио је статус „Новог Рима” и постао пуноправно политичко средиште огромног царства. После пада Западног римског царства 476. године политички примат Константинопоља у Европи није довођен у питање ни у Источној ни у Западној Европи, нити у свету изван Европе.

Још од свог настанка Константинопољ је постао природни носилац културне представе о Европи, јер се Европа, која се културно кристалисала, традиционално и оправдано у свести свих повезивала са Старом Хеладом и античком Југоисточном Европом. У ширем смислу, убрзани културни развој Константинопоља достигао је такав сјај да је град постао узор свим западноевропским владарима.

⁷⁰ Tilly, стр. Coercion, Capital and the European States ad 990–1990. Oxford, 1990, р. 45.

Упоредо с неспорним политичким и културним приматом Константинопоља брзо је растао и његов значај у црквеној хијерархији. Први васељенски сабор у Никеји 325. године издвојио је као значајније од осталих цркава Јерусалим, чија је посебна улога била призната још од апостолских времена као улога Христовог града, затим Антиохију, у којој су његови следбеници први пут названи „хришћанима”, Александрију, место на којем је начињен грчки превод Светог писма – Септуагинта, и Рим, престоницу Римског царства. У строгом смислу, међутим, црквена хијерархија први пут је успостављена на Другом васељенском сабору у Константинопољу 381. године, који је на највише место поставио Римску цркву, као симбол „Вечног града” и прве престонице Римског царства, док је Константинопољској цркви признато исто достојанство, јер је Константинопољ већ био „Нови Рим”. После пада Западног римског царства 476. године, Константинопољ је почео да се схвата као носилац целокупне врховне црквене власти. Изградњом величанственог храма Свете Софије у Константинопољу, који је цар Јустинијан Велики отворио 537. године, „ромејска” престоница утврђена је као „нови Божји град”. Јустинијан Велики приморао је папу Вигилија да дође у Константинопољ 547. године и тиме читавом хришћанском свету показао духовно првенство Константинопоља.⁷¹

У политичкој доктрини „Новог Рима”, Константинопоља, европеизам је у почетку заузимао подређено место, будући да је Византијско царство чврсто стајало на три континента. Ипак, Византија је непоколебљиво истицала своју европску припадност, што су византијски аутори наглашавали сталним понављањем тврдње да се Константинопољ налази на „доброј страни Босфора”,⁷² односно на европској обали. Када је од VII века Византија почела да губи поседе у Африци и Азији, европски примат Константинопоља није се смањио, већ је порастао. Хришћанско становништво предало је Јерусалим у руке муслиманских Арапа тек пошто је Часни крст тајно послат у Константинопољ 635. године, чиме је „Други Рим” стекао и статус „Новог Јерусалима”. После муслиманског освајања Антиохије 637. и Александрије 642. године, једини велики хришћански центар у вишевековном царству „Ромеја” остао је Константинопољ. Као последица смањивања своје територије, Византија се у знатној мери европеизовала, па су за њу најважнији постали балкански поседи, још увек повезивани с културно-историјским сећањем на Европу. Осим

⁷¹ Hiestand, R. “Europa” im Mittelalter – vom geographischen Begriff zur politischen Idee. – In: Europa – Begriff und Idee. Bonn, 1991, S. 47; Вачкова, В. Нав. дело, стр. 89.

⁷² Вачкова, В. Нав. дело, стр. 167.

тога, све до 800. године византијски василевс био је једини цар у Европи и неоспорни симбол јединственог тела целокупне хришћанске заједнице, која се још снажније окупљала око Константинопоља пред налетом исламског света.

Током читавог тог времена положај Рима и Западне Европе се усложњавао. Папа због недостатка средстава није присуствовао Првом васељенском сабору, док на Други није ни позван. Рим је толико опао да је цар Хонорије 402. године преместио престоницу Западног римског царства из Рима у Равену. Троструко пљачкање Рима од „варвара” 410, 476. и 826. године, као и претварање папе у даночника новонасталих „варварских” држава, снажно су нарушили углед Рима. Фалсификована „Константинова даровница” с краја VIII века никада није призната у Константинопољу, а и у самој Западној Европи непрестано су је пратиле сумње, које су се показале оправданим када ју је италијански хуманиста Лоренцо Вала 1440. године разобличио.

Византијски културни утицај у Западној Европи био је толико снажан да су франачки аутори у VI веку образлагали „тројанско порекло” Франака.⁷³ Готи, Франци, Лангобарди, Алемани и Бургунди састављали су своје законе не толико под утицајем класичних римских колико средњовековних византијских закона.⁷⁴ Признаван је и духовни примат Константинопоља, укључујући и од стране папства. Готово сва писма папе Григорија I Великог датирана су према владавини византијског василевса и садрже величање „нашег господара (суверена), преблагочестивог Августа Маврикија Тиберија”,⁷⁵ византијског цара Маврикија. Међу папама VII и VIII века петорица су били Грци. Папство је и касније љубоморно чувало идеал јединственог хришћанског царства који му је завештао Свети Павле.⁷⁶ Световни европски примат Византије био је општепризнат. Западноевропски краљеви по правилу су журили да потврде верност византијском василевсу приликом ступања на престо сваког новог цара. Крунисање франачког краља Хлодовеха, који је примио хришћанство 496. године, није обављено по „папском” или „франачком”, него по „константинопољском” обрасцу и уз сагласност византијског василевса Анастасија. Након крунисања за „цара” Франачког царства, Карло Велики није користио ту титулу и покушао је да је озакони браком с византијском принцезом Ирином, али је та намера наишла на противљење Константинопоља. У посебном истраживању стварних и

⁷³ Исто, стр. 223.

⁷⁴ Исто, стр. 206.

⁷⁵ Наведено према: Исто, стр. 91.

⁷⁶ Библија, Нови завет, Друга посланица Светог апостола Павла Солуњанима 2, 3.

замишљених граница у раносредњовековној Европи, др Веселина Вачкова дошла је до уверљиво образложеног закључка да су „све до Фридриха I Барбаросе западни владари, чак и цареви формата Карла Великог, Лудовика Побожног и Отона I, који су под својим жезлом ујединили огроман део западног хришћанског света, имали похвалну амбицију да достигну сјај константинопољске културе, а не да узурпирају врховну, макар и почасну власт константинопољског василевса”.⁷⁷ Притом су њихова подражавања била толико бледа да су Византији давала разлога да Западну Европу посматра као неразвијену, па чак и не нарочито способну имитаторку сопствене културе.⁷⁸

Чињенице, како се види из претходног излагања, указују на културно-политичку надмоћ Источне над Западном Европом – коју већина западноевропских научника прећуткује, коју поједини њихови византолози признају само за раздобље до VIII века,⁷⁹ али коју су убедљиво образложили источноевропски медиевисти.⁸⁰

Унутар саме хришћанске заједнице временом су сазревале разлике које су повремено прерастале у крајњу напетост и противречности. Њихов почетак везује се за Други васељенски сабор, поводом којег је непозвани римски бискуп сазвао сопствени црквени сабор у Риму 382. године. Удаљавање Рима и Константинопоља природно је расло као последица поделе царства на Западно и Источно, коју је извршио Теодосије I 395. године. Трајан траг у свести два дела царства оставио је последњи чин постојања Западног римског царства. Пошто је вођа германских племена Одоакар свргнуо последњег римског цара Ромула Августула и поштедео му живот 476. године, он се касније, исте године, одрекао римског престола у корист византијског василевса Зенона. Међутим, страхујући од претензија на обнављање јединства Римског царства, Зенон је убио Ромула Августула. То је био један од узрока прве схизме која је уследила 484–519. године. Утисак да се у јединственој хришћанској заједници први пут обликује унутрашња граница оставила је енциклика константинопољског патријарха Фотија упућена источним патријарсима поводом припадности Бугарске цркве 867. године. Фотије их је упозоравао да би она, уколико не остане „део племените ромејске њиве”, могла да буде изложена погубном и јеретичком семену које сеју

⁷⁷ Вачкова, В. Нав. дело, стр. 162.

⁷⁸ Исто, стр. 243.

⁷⁹ Видети, на пример: Dolger, F. Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953.

⁸⁰ Видети, на пример: Geanakoplos, D. Byzantine East and Latin West. Two words of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Oxford, 1966.

римски бискупи.⁸¹ Енциклика о „безбожном Западу”, насељеном „створењима мрака”, дала је повод папи Николи I да се писмом обрати црквама у краљевству Карла Ћелавог против „блудног” патријарха Фотија, „отимача Константинопољске цркве”, и против „царева насилника” Михаила III (856–867) и Василија I (867–886).⁸² После ове размене јавних оптужби, трпељивост према разликама између Константинопољске патријаршије и Римског папства прерасла је у начелну незаинтересованост за став супарничке цркве.

Захлађење односа између Источне и Западне цркве одразило се на понашање западних владара, али и на историографску праксу западних хроничара, који више нису помињали догађаје у Константинопољу, иако односи између Византинаца и Франака очигледно нису били погоршани. Тако је почело да се пробија схватање да су Источна и Западна хришћанска црква различите. После Велике схизме 1054. године почели су да се употребљавају појмови „Западна Европа” и „Источна Европа”, којима су означаване католичка, односно православна заједница.⁸³ Ипак, чак ни „Велика схизма” није значила прекид односа, већ пре узајамни губитак интересовања за „друге” хришћане, који нису посматрани као нешто туђе. Тек крајем X века западно хришћанско друштво издвојило се као свети папски простор, а тек у XI веку папа се наметнуо као намесник Западне Европе, претварајући краљеве у папске намеснике. Због нарастајућег отуђења и крајње оскудних веза између Источне и Западне Европе, дубина разлика постала је свесна тек крајем XI, а нарочито током XII века, када су западни хришћани осетили равнодушност источних хришћана према крсташким иницијативама и њихову склоност сарадњи с муслиманима, док су источни хришћани доживели крсташке погроме и постали сведоци сасвим другачијег латинског верског обреда који је „скрнавио” њихове храмове. До краја XII века уопште се не може говорити о подели хришћанске Европе.

Средњи век претворио је Европу од хришћанске периферије у језгро хришћанског света. Барем до почетка IX века европско хришћанско друштво доживљавало је себе као истински и добро устројен политичко-културни организам који се самоодређивао разграничењем од „европских Других” – пагана и Јевреја – а пре свега од „неугледног Другог”, муслимана. Византијски василевс, који није претендовао на стварну власт над свим хришћанским краљевствима, већ само на почасно место у хијерархији владарске породице, уживао је

⁸¹ Вачкова, В. Нав. дело, стр. 180.

⁸² Наведено према: Извори за бугарската история. Т. VII. Латински извори за бугарската история. II. София, 1960, стр. 63.

⁸³ Szucs, J. Les trois Europes. Paris, 1985, p. 15.

опште хришћанско признање. Европски примат Византије наглашаван је ословљавањем западног цара као „брата” и династичким браковима западних царева с византијским принцезама. Водећи знак идентитета у наизглед веома разноликој средњовековној Европи, с њеним старим и новим Европљанима и мозаичном политичком структуром, постало је хришћанство, а не језичка, етничка или државна припадност. Европа се осећала као јединствен културни и друштвено-политички организам – Христово царство – на чијем се челу налазио један врховни световни владар постављен од Њега, византијски василевс, у којем су главни духовни пастири, папа и константинопољски патријарх, и световни владари поделили одговорност за одбрану, учвршћивање и ширење „земаљског града” по узору на „небески град”, како је налагао највећи средњовековни хришћански ауторитет, Свети Августин Блажени.⁸⁴ Интереси хришћанске Европе постављани су изнад царстава и великодржавних тежњи, па и од стране царева „Ромеја”. У име очувања хришћанске Европе цар Ираклије (610–641) размишљао је о преношењу престонице „Ромеја” на Запад. О пресељењу престонице из Константинопоља у Сиракузу озбиљно је размишљао и византијски василевс Констанс II (641–668).⁸⁵

Почетак постепеног издвајања два културна круга у хришћанској Европи везан је за иконоборство у Византији. Иконоборство, које је током VIII и IX века било широко распрострањено у царству, цар Лав III претворио је 726. године у званичну политику Константинопоља, а њу је одобрио и црквени сабор 754. године. Цареви иконоборци затварали су манастире, распродавали њихову земљу и прибегавали одузимању црквених драгоцености. Поштовање икона привремено је обновио цар Константин VI 787. године, али се цар Лав V поново вратио иконоборачкој политици 815. године. Тек 843. године поштовање икона коначно је обновљено у Византији.⁸⁶ Више од једног века дуге и жестоке борбе између иконобораца и иконопоштовалаца у Византијском царству праћене су с великом забринутости не само у Источној него и у Западној Европи. Променљив успех ове упорне борбе уносио је пометњу у западноевропски хришћански свет. Углед Римске цркве, стабилне у својој верској догматици, растао је. Покушај да се успостави нов и трајан темељ Христовог царства довео је до одлуке да Карло Велики, који је ујединио значајан део Западне Европе, буде проглашен за „светог римског цара”. Обесхрабрен непредвидивом политиком Византије, Карло Велики предузео је кораке да око себе и папства

⁸⁴ Блаженный, А. О граде Божиим. Т. III. Москва, 1994, стр. 68.

⁸⁵ Видети: Вачкова, В. Нав. дело, стр. 155, 161.

⁸⁶ Подробније видети у: Grabar, A. L'iconoclasme byzantin. Paris, 1957.

окупи читав хришћански свет. Успешним преговорима с Харуном ел Рашидом успео је да успостави такозвани „франачки протекторат” над трима источним црквама: калиф га је признао за суверена хришћанског становништва које је говорило грчким и латинским језиком у муслиманским поседима, док је јерусалимски патријарх њему и папи Лаву III послао по један симболичан кључ Свете земље у Палестини, који су им уручени током крунисања.⁸⁷

Обликовање два културна круга у хришћанској Европи није било толико последица нагомиланих разлика између источних и западних Европљана колико различитих изазова пред којима су се нашли. Византија, распрострањена на три континента, имала је стратешке интересе и изван Европе, иако ју је све више схватала као главно упориште хришћанског друштва. Основни проблеми Византије били су одбијање надирања ислама у Африци и Азији, превазилажење продируће оријентализације и сузбијање непрекидних нових таласа „варварских” најезда. У „натурализацији” већ трајно насељених „варвара” Константинопољ је био прилично флексибилан: прихватио је начело цезаропапизма, које је световним владарима давало већу слободу, и доследно се залагао за проповедање на матерњем језику, што је показао у односу према Готима, Абисинцима и Словенима. Стварни исход византијске политике „ромеизације” „варвара” била је њихова хеленизација. Западну Европу, са своје стране, преплавили су „варвари” који су из темеља изменили њену етничку карту. Њени историјски задаци нису превазилазили европске, па чак ни западноевропске оквире, али су били изузетно тешки: очување античког наслеђа и његове највише средњовековне вредности – хришћанства. Тешка историјска судбина захтевала је крајње напоре, чвршћи и доследно спровођен приступ. Преображај античког друштва у средњовековно овде је био испуњен драматизмом. Политика Рима усмерена на „ромеизацију” „варвара” нужно је наметнула начело папоцентризма, односно зависност владара од папства, и строго придржавање богослужења на латинском језику, а објективни резултат такве политике била је латинизација Западне Европе.

Када су различите конкретноисторијске прилике довеле до биполаризације европског културног простора, грчки Исток и латински Запад чинили су све што је било могуће да очувају европско хришћанско јединство. Разлике нису непотребно драматизоване јер су, како оправдано наглашава Арнолд Тојнби, схватане као разлике између „два хеленска хришћанска друштва”.⁸⁸ Како би се избегло да разлике у

⁸⁷ Видети: Вачкова, В. Нав. дело, стр. 233–234.

⁸⁸ Тојнби, А. Изследване на историята. Т. 3. София, 1995, стр. 272.

доктрини и пракси непотребно излазе на површину, престало се са сазивањем васељенских сабора – последњи, Седми, одржан је у Никеји 787. године. Византија не само што није драматизовала крунисање Карла Великог за цара него је убрзо предложила конструктиван пројекат за излазак из новонастале ситуације. Савременик Карла Великог, византијски цар Нићифор I Геник (802–811), разматрао је пројекат обнове дуалистичког Римског царства којим би управљала два цара – источни у Константинопољу и западни у Ахену. Тако је, како истиче енглески византолог Џон Норич, „Нићифор I пружио прву маслинову гранчицу Западу”.⁸⁹ Иако је овај разуман пројекат пропао, европско хришћанско јединство у великој мери је очувано. Европа је већ почела да се схвата као велика хришћанска породица која живи и развија се под заштитом два брижна родитеља – Византијског и Западног, најпре Франачког, а касније Светог римског царства. Ова два царства нису се суштински супротстављала, већ су постојала упоредо, међусобно се условљавајући и легитимишући. Чак ни „Велика схизма” није избрисала представу о јединственом европском хришћанском царству, већ је пре довела до узајамног отуђења, удаљавања и изолације два његова органски повезана саставна дела. Упркос свему, средњовековна Европа била је и теоријски и практично тако повезана и јединствена као никада раније, па ни до данас. Ово јединство у успостављеном дуалистичком облику очувало се све до крсташких похода XI–XIII века, који су забили први клин у европску хришћанску породицу.

У односима између Константинопоља и Рима заправо су почели да се насељавају отуђење, удаљавање и међусобна изолација. Већу одговорност за то несумњиво је сносила папска Европа, која је после цара Лудовика Побожног почела да ограђује константинопољску Европу зидом ћутања.

Управо је католичка Европа принела европско хришћанско јединство као жртву крсташким походима, у којима се испојила прикривена, али доследно спровођена тежња ка насилном потчињавању „шизматика”. Организатори крсташких похода у прикривеном облику изразили су западне претензије на духовно и политичко јединство Европе под сопственим вођством. Иако су формално били усмерени на ослобађање Светих места од „неверника”, муслимана, крсташки походи циљано су коришћени за обрачун са „шизматичима”, источним православцима, и њихово насилно прикључење дијецези Римокатоличке цркве. Крсташи су свесно вршили злочине над православним хришћанима, пустошили њихове земље, скрнавили

⁸⁹ Norwich, J. Byzance. The Apogee. London, 1981, pp. 12–13.

светиње, укључујући Свету Гору, разарали и палили процветале градове, међу њима и Задар – главног балканског супарника Венеције – 1202. године, а 1204. заузели су и опљачкали сам Константинопољ.⁹⁰ Оснивање Латинског царства око Константинопоља, уз папски благослов, 1204–1261. године, и његов непријатељски однос према православним државама наишли су на упоран отпор и изазвали непомирљиве хришћанске ратове који су трајали више од пола века ради обнове Византијског царства. Иако је Латинско царство укинато, а Византија обновљена 1261. године, Константинопољ више никада није успео да поврати свој средњовековни сјај и видно је изгубио одбрамбене способности, снагу и моћ. Последице овог непроглашеног покушаја насилног уједињавања Европе под жезлом папства, с нелагодом оправдаваног потребом за хришћанским јединством против агресивног ислама у наступању, биле су далекосежне: ново муслиманско освајање Јерусалима 1291. године, тешки потреси и расцеп у европској хришћанској породици и припрема услова за османски продор у Европу.⁹¹

Доба такозване Палеолошке ренесансе (1261–1453) било је својеврстан спој културног процвата и политичког опадања. На Лионском сабору 1274. године византијски василевс Михаило VIII Палеолог склопио је унију с Римском куријом ради јачања Византије у борби против Арапа. Пошто је његова одлука наишла на упоран отпор, василевс је издао указ да се сви силом приморају на поштовање уније и допустио папским изасланицима да је, уз помоћ крсташа, наметну. Папски изасланици и крсташаи посегнули су и за упориштем православља – Светом Гором. Године 1280. опустошили су, опљачкали и уништили готово све манастире, нарочито Лавру Светог Атанасија, Ивирон и манастир Ватопед. Нарочито суров био је обрачун са Зографским манастиром – 10. октобра спаљена су 22 монаха и четири световна лица, која је Православна црква касније канонизовала као „26 зографских мученика“. Атонски монаси подвргнути су суровим мучењима, док су млађи продати Јеврејима.

Када се видно ослабљено Византијско царство нашло пред османском опасношћу, уследио је још један „Каинов поступак западних дворских друштава и трговачких градова према Константинопољу“ – „више није било потребно подизати секиру; било је довољно да се пред надирањем Турака поглед склони у страну како би се догодила

⁹⁰ Видети: Хьош, Е. История на балканските страни. София, 1998, стр. 75.

⁹¹ „Четврти крсташки поход коначно је разорио Константинопољ и припремио га за турско освајање“, констатује аустријски научник и почасни доктор Софијског универзитета „Свети Климент Охридски“ Волфганг Краус. Видети: Краус, В. Нав. дело, стр. 18.

Авељева смрт”.⁹² „Потресни апели византијских василевса на Западу су примани с двоумљењем, а помоћ се углавном исцрпљивала у речима подршке, дуготрајним преговорима и гестовима, уместо у делима.”⁹³ Дела, уколико их је и било, сводила су се на „ужасавајућа савезништва с Арапима и Турцима” и на „фантастичну мржњу Млечана и Ђеновљана”, који су „подривали могућност опстанка Источног царства”.⁹⁴ Његово уништење од Османлија „споља је обележено тугом, али уз слабо прикривено задовољство”.⁹⁵ Савест западних Европљана постајала је све немирнија, јер се прилично брзо схватило да је „начињена катастрофална тактичка грешка”⁹⁶ која је носила стварну опасност за читаву Европу. Што је то постајало јасније, то се више продубљивао организовани „‘завет ћутања’ о величанственој култури Истока”, којим су прикривани „непостојеће хришћанско јединство и, још више, сопствена стратешка кратковидост”.⁹⁷

Поред тога, „историјска амнезија” Запада представљала је израз „несавесности” и „незахвалности”⁹⁸ према изузетној улози Византије у превазилажењу културне заосталости Западне Европе. Наметнула се „тиха, али страшна пракса да се ‘Исток’ уопште прећуткује”.⁹⁹ Прашини заборава препуштено је сећање на то да је први преводилац Библије на готски језик, епископ Вулфила (око 311–381/3), био син Гркиње из Кападокије; да је опат Сугер идеје за прву католичку катедралу црпео од Александријца Плотина; да је име чувене цркве „Сен Дени” искварен облик имена Дионисије; да је познату школу у Кентерберију основао некадашњи епископ с Тасоса, који је као иконопоштовалац у доба иконоборства напустио родну Византију и постао кентерберијски архиепископ (668–693); да је храм у Ахену дело константинопољских градитеља; да је катедрала Светог Марка у Венецији копија разрушене константинопољске Цркве Светих апостола; да папска Европа Константинопољу дугује часовник, оргуље, дипломатски протокол и много тога другог; да је стварни оснивач Академије у Фиренци, из које је потекла западноевропска ренесанса, био Гемист Плетон. Намерно потискивање сећања на европски Исток, које траје „до дана данашњег”,¹⁰⁰ очигледно је имало за циљ да

⁹² Исто, стр. 21.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто, стр. 19.

¹⁰⁰ Исто.

прикрије страсно копирање непоновљивог Константинопоља и разочарање због неоствареног сна о надмоћи над Византијом.¹⁰¹

Као резултат свега тога, у условима цивилизацијског сукоба с исламом који се разбуктао на самом европском тлу, слободна хришћанска Европа смањивала се и, одбацујући православну Русију, консолидовала у западним деловима континента. Међутим, неспособност да се супротстави османском продору у сопствене крајеве бацила је сенку на углед Светог римског царства, које је западало у распад и претварало се у поприште сукоба многобројних државица.

Може се закључити да је средњи век представљао важну етапу у развоју европске идеје. Очаравајући мит о Европи био је очуван, иако тешко. Представе о географским границама Европе биле су проширене и обogaћене. Проширен је и европски културни простор. Бројни чиниоци повољно су утицали на учвршћивање осећања европског заједништва. Формиран је други европски идентитет, хришћански по својој суштини. Водећу улогу у развоју европске идеје имала је Византија – најнапредније и најутицајније европско царство. Средњи век је, међутим, завештао и сопствене изазове даљем развоју европеизма: однос према „унутрашњим Другима”, продубљивање политичке фрагментације, распад европске хришћанске заједнице, историјску амнезију Западне Европе према културним достигнућима Источне Европе и економско заостајање за Кином.

¹⁰¹ Исто, стр. 19–20.

ТЕМА 4

РЕНЕСАНСА И ПРЕИСПИТИВАЊЕ ИДЕЈНОГ САДРЖАЈА ЕВРОПЕ

Заокруживање свести о заједничкој европској припадности повезано је с епохом ренесансе (XIV – средина XVII века), која се временски подударала с османским продором у Европу.

Сам ренесансни покрет тесно је повезан са Источном Европом. Након што је цар Јустинијан Велики затворио Платонову академију у Атини (529), грчки научници настанили су се у арапској Академији у Гондishaпуру, основаној у III веку. Први европски универзитети основани су по узору на арапске.¹⁰² Преко арапских научника западни Европљани почели су да усвајају достигнућа старих Хелена – већ 1169. године приступило се преводу Аристотелових дела на латински језик. До богатства хеленског наслеђа дошли су уз непосредну помоћ византијских стваралаца који су се, после османског освајања Константинопоља, преселили у Западну Европу. Управо преко њих западни Европљани поново су открили духовне вредности античког друштва, дотад препуштене забору и порузи, с њиховим својственим занимањем за Човека.

Због тога је идеолошки садржај ренесансе био хуманизам – нови антропоцентрични поглед на свет који се усудио да оспори духовни монопол Цркве и да науку ослободи теологије. Ренесанса је европску традицију извела из атинског полиса и Римске републике. Повратак античком хеленском и римском наслеђу представља накнадно освешћивање одавно уграђених трајних ослонаца општеевропског јединства: хеленске тежње ка сазнању, у којој је преовладало филозофско промишљање човека и света који га окружује, и римског права, које је, упркос особеностима појединих европских земаља, давало заједнички оквир њиховим институцијама и обичајима.

Ренесансни покрет нанео је озбиљне ударе угледу папства – основном чиниоцу одржавања европског хришћанског идентитета. Италијански хуманиста Лоренцо Вала написао је 1440. године свој чувени „Трактат о лажности Константинове даровнице“, у којем је строгим научним анализом доказао да је тај документ фалсификат папства из VIII века, начињен ради образлагања његових претензија на световну власт. На основу тога Вала је позвао европске владаре да папи

¹⁰² Види: Салман, Х. Цит. съч., стр. 56, 60.

одузму његове територијалне поседе.¹⁰³ У политичком трактату „Владалац”, написаном 1513. године, италијански државник Николо Макијавели разобличио је папство као главног кривца за политичку расцепканост Италије и затражио да папа буде лишен световне власти.¹⁰⁴

Међу достигнућима ренесансног покрета било је и поновно откривање Овидија, за које је заслужан монах Петрус Берхоријус (1342). Захваљујући томе, у западном делу континента оживљен је мит о Европи и поново је постао популаран, у донекле измењеном облику – Зевса је заменио његов римски еквивалент Јупитер.¹⁰⁵ Његовом ширењу допринео је и Ђовани Бокачо, који је Европу уврстио у дело „О славним женама” (између 1361. и 1375), представљајући отмицу као Јупитерово силовање и прекоревајући принцезу због сувише слободног понашања. Хуманисти следећих нараштаја постепено су миту вратили сјај и изворност. У XV веку постао је толико познат да се по правилу више није препричавао, већ само тумачио.

Оживљен пером светски познатих писаца и кистом генијалних сликара, мит о Европи учврстио се као најпопуларнији мит Старог света. Међутим, само у Западној Европи, јер је у његовој постојбини – Источној Европи – услед њеног пада под османску власт почела да га прекрива прашина заборавља.

Мит о Европи, преношен кроз миленијуме, и даље је схватан као божански знак плодности, благостања и посебне мисије континента, што је, уз одговарајуће симболе, широко одражено у европској иконографији. Захваљујући великој распрострањености, мит је допринео учвршћивању свести европских народа да припадају јединственој европској заједници.

Епоха ренесансе коначно је донела потребну јасноћу у погледу природних територијалних граница Европе. Византијски научник Нићифор Григора, добро упознат с античким и средњовековним географским наслеђем, саставио је средином XIV века географску карту света на којој Европа заузима знатно мање простора него што су јој приписивали његови средњовековни претходници.¹⁰⁶ Скандинавија

¹⁰³ Иако га је Црква забранила, Валин трактат је преписиван и имао је велики утицај на развој друштвене мисли у Европи. Први пут је објављен постхумно 1517. године.

¹⁰⁴ Макијавелијев трактат имао је исту судбину – Црква га је забранила, али је кружио у преписима. Први пут је објављен постхумно 1532. године и од тада до данас представља приручну књигу политичара и државника, не само у Европи.

¹⁰⁵ De Rougemont, D. *Europa. Vom Mythos zur Wirklichkeit*. München, 1962, S. 22.

¹⁰⁶ История на европейската идея. Антология. София, 2004, стр. 38–39.

је остала скривена од погледа европских истраживача све до XVI века. Карта Европе Себастијана Минстера (1536) обухватала је Русију до реке Дон и Европску Турску, али не и скандинавске земље. Тек је карта Герхарда Меркатора (1595), састављена пошто је енглески морепловац Ричард Ченслор открио арктички поморски пут ка Русији (1550), пружила тачну представу о Скандинавији, док је Европа већ била приказана као најмањи, али уједно и најлепши континент.

Занимљив детаљ из историје европске географије јесте предлог француског хуманисте Г. Постела (1510–1581) да се континент преименује у Јапетију, по титану Јапету – Урановом сину и Прометејевом оцу.¹⁰⁷ Предложени назив, који је изазивао асоцијације на библијског Јафета – Нојевог сина с којим се повезивало насељавање Европе – био је веома погодан за генеалогiju европске аристократије. Ипак, није добио подршку, јер је јеврејски лик Јафета био неприхватљив у условима тадашњег распрострањеног антисемитизма, затим због прихваћене праксе да континенти носе женска имена, а нарочито због мита о очаравајућој принцези Европи, која је широм континента схватана као одозго призвана заштитница Старог света.

Заокруживање свести о заједничкој европској припадности добило је у XIV веку снажне, мада прилично противречне подстицаје. Ионако крхка европска хришћанска заједница нашла се пред великим искушењима. Папство је проживљавало понижавајућу политичку зависност од француских краљева – такозвано „Авињонско ропство” (1378–1417), током којег су истовремено деловала двојица, а понекад чак и тројица папа. Свето римско царство немачког народа распадало се и претварало у поприште сукоба између бројних државица. Француска и Енглеска биле су захваћене Стогодишњим ратом. Континент су потресали јеретички покрети, сељачки устанци и градске побуне. Епидемија куге однела је огроман број људских живота. Све се то догађало у условима новог исламског напада на Европу – овога пута османских Турака, који су ступили у Европу 1354. године, 1362. преместили своју престоницу на европско тло, у Једрене, победили удружену православну војску на Косову пољу (1389) и крсташе код Никопоља (1396).

Нови сукоб Европе и Азије оживео је античке представе о европској надмоћи. У драматичном XIV веку Дантеова генерација створила је у Западној Европи своју „проторенесансу”, док је Никола Орезм у Источној Европи величао Европљане као слободне и племените аристократе, насупрот азијским робовима.¹⁰⁸ Међутим,

¹⁰⁷ Шмале, В. Цит. съч., стр. 64–66.

¹⁰⁸ Види: Geanakoplos, D. *Bizantine East and Latin West. Two words of Christendom in Middle Ages and Renaissance*. Oxford, 1966.

султан Бајазит I, који је овладао значајним деловима Балканског полуострва, изазивачки је изјавио да „никада раније краљеви Азије нису побеђивали Европу, већ је увек било управо супротно”.¹⁰⁹ Нарочито потресно дејство имало је освајање Константинопоља (1453), његово преименовање у Истанбул („Град ислама”) и претварање величанствене цркве Свете Софије у џамију. Све до својих последњих дана – пада тврђаве Мореје 1460. и Трапезунта 1461. године – Византија је остала непоколебљиво верна представи да се културна Европа своди на део источних граница континента. Михаило Критовул (око 1400 – око 1470) писао је о османском освајању Европе, која је традиционално била стари део Византије.¹¹⁰

Османске опсаде Беча (1529. и 1683) – престонице Светог римског царства од 1424. године – као и успостављање османске превласти у Средоземљу, помогли су западним Европљанима да старе унутархришћанске размирице потисну у други план и да почну да рашчишћавају пут ка непристрасном схватању Европе у њеној целини. Бенедиктински монах из Салцбурга Андреас Валшпергер на својој карти света из 1448. године означио је хришћанске градове широм Европе црвеном, а градове „неверника” црном бојом.¹¹¹ Европска терминологија трајно је ушла у речник папа, царева, владара и дипломата. При томе су се под „Европом” и „европским интересима” већ подразумевали читав континент.¹¹²

Први озбиљан покушај превазилажења предрасуда католичке према православној Европи предузео је истакнути италијански дипломата, писац и хуманиста Енеа Пиколомини. У првој половини XV века саставио је обимну космографију, чији је други том, под насловом „Европа”, народе континента разматрао не као „хришћанске”, већ као „европске”. Аутор је описивао њихов географски положај, црквену и световну историју, обичаје и културу, привредне и друштвене особености. Као царски комесар, Пиколомини је одржао говор пред Рајхстагом поводом пада Константинопоља (1453). „У ранијим временима – подсетио је – били смо поражавани у Азији и Африци, дакле у туђим земљама, али сада смо најтеже погођени у Европи, то јест у нашој отаџбини, у нашем сопственом дому, у нашим родним крајевима.”¹¹³ На тој основи образлагао је потребу за општеевропском војском која би Османлије потиснула с континента, иако је био потпуно свестан колико је такав циљ тешко остварив. У писму пријатељу,

¹⁰⁹ Karageorgos, K. Op. cit., S. 152.

¹¹⁰ Шмале, В. Цит. съч., стр. 167.

¹¹¹ История на европейската идея. Антология..., стр. 39.

¹¹² Barraclough, G. European Unity in Thought and Practice. Oxford, 1963, p. 24.

¹¹³ Цитирано према: Шмале, В. Цит. съч., стр. 11.

непосредно пред говор у Рајхстагу, описао је жалосну слику тадашње Европе: „Хришћанство нема поглавара којем би сви били послушни. Ни папа ни цар немају оно што им припада (...) Папу и цара посматрамо као фибуле и осликане табле. Сваки град има свог краља. Кнежева има колико и кућа.”¹¹⁴ Изабран за папу под именом Пије II (1458), Пиколомини је одмах сазвао сабор краљева у Мантови ради организовања крсташког похода против Османлија и неуморно позивао „Европљане”, читаву „хришћанску Републику”, да бране „нашу Европу, нашу хришћанску Европу”. Међутим, на зборном месту у Анкони (1464) затекао је само гомилу пустиња и, обузет очајањем, умро неколико недеља касније.¹¹⁵

Тек после више од два века повлачења Европљани су постигли први велики успех против Османског царства, победом шпанско-млетачких снага код Лепанта (1571), којом је окончана османска превласт у Средоземљу. Ипак, сукоб Европљана и Османлија наставио се с променљивим успехом.

Упркос неспособности Европе да се одбрани од страног освајача, велике муслиманске победе над хришћанском Европом у XIV и XV веку допринеле су њеној консолидацији. Тако је, у условима цивилизацијског сукоба с исламом, започело формирање новог европског идентитета. Политичко средиште Европе трајно се преместило у њене западне крајеве, који су у XIV веку претекли Источну Европу у привредном развоју. Ипак, на Истоку се појавио супарник у лику Русије, која је после пада Константинопоља усвојила доктрину о „Трећем Риму”, отворено полажући право на римско наслеђе.

Веома значајан нови чинилац у убрзавању формирања европског идентитета била је штампарска преса, коју је изумео Јохан Гутенберг (1455). Није пресудан био понос због још једног европског изума који је обогатио свет, већ могућност да дела и поруке интелектуалаца – истинске покретачке снаге историје – допру до свести широких друштвених слојева, образованих и необразованих. Постављени су темељи медија – прве новине изашле су 1609. године у Стразбуру. Посебну улогу имали су први покушаји систематизације историје Европе: „Коментар о најважнијим догађајима у Европи, нарочито у Низоземској” Лудовика Гвичардинија (1565), који је обухватао државе Западне, Јужне и Северне Европе, али не и Русију и Литванију; „Историја Европе” Франческа Ђамбуларија (1566), објављена у Фиренци на живом савременом језику; и „Историја

¹¹⁴ Die Idee Europa 1300–1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung. München, 1963, S. 39.

¹¹⁵ Види: Попов, стр. Цит. съч., стр. 41–42.

Европе” Алфонса де Уљое (1570), усредсређена на војнополитичке догађаје. Од XVII века нагло се увећавао број штампаних дела о европским темама. Покренута су чак и импресивна вишетома издања, попут „Европске државне канцеларије” – од почетка XVII до средине XVIII века објављено је 115 томова – и „Позорнице Европе”, објављене у 21 тому између 1635. и 1738. године.¹¹⁶

Унутрашњој консолидацији Европе допринело је формирање великих апсолутистичких држава, започето крајем XV века, којим је у значајној мери превазиђена феудална расцепканост континента. Амбиције неких од њих сезале су до стварања европске монархије. Поједини друштвени кругови такву политику су схватили као проевропску. Крајем XVI века у Хабзбуршком царству било је распрострањено алегоричко представљање царства на престолу, док Европа пред његовим ногама пружа Аустрији круну.¹¹⁷ На сличан начин схватана је политика француског кардинала Ришељеа, што се види из драме „Европа”, изведене у Француској 1642. године.¹¹⁸

Међутим, хришћанско јединство Европе, како је било виђено споља, подрила је реформација у XVI веку, која је изазвала нови раскол – овога пута унутар Римокатоличке цркве. Издвајање протестантизма и његово брзо конфесионално разграђивање на лутеранство, калвинизам, англиканство и друге правце, Аугзбуршки верски мир (1555), који је обавезивао поданике да прихвате веру свог суверена, као и Тридесетогодишњи верски рат (1618–1648), разбили су јединство и западног хришћанства. Одржавање хришћанског јединства континента постало је још теже, па се Европа после реформације све ређе поистовећивала с „хришћанском Републиком”. Ипак, Римокатоличка црква, која је остала најутицајнија, наставила је да доприноси хомогенизацији европске културе. Посебни одбор који је сазвао папа Григорије II увео је нови календар 1582. године, који је по њему добио име. И после верских ратова хришћанство је остало главни извор европског културног идентитета, али више није било кадро да континенту понуди јединствену политичку културу. То је пружило додатну прилику новом схватању Европе, које су заступали хуманисти, као систему световних вредности. Од XVI века ова обједињујућа представа о Европи почела је да потискује представу о Европи као „хришћанском свету”, која је све више изазивала асоцијације на поделе

¹¹⁶ Dionisotti, стр. Europe in Sixteenth-Century Italian Literature. Oxford, 1971, р. 13; Шмале, В. Цит. съч., стр. 75, 142–143.

¹¹⁷ Види: Шмале, В. Цит. съч., стр. 188.

¹¹⁸ Деланти, Д. Цит. съч., стр. 166.

– утолико пре што је покрштавањем „прекоморских земаља” хришћанство престало да буде превасходно европска религија.¹¹⁹

Почетак учвршћивања световних темеља европског друштва оживео је римско право. Оно је у Италији почело поново да се открива још у XI веку. Италијански доктор права Бартолус Сасоферато (1313. или 1314–1357) пружио је нарочито продубљено тумачење римског права као права заједнице (*ius commune*). Епоха ренесансе омогућила је римском праву да изађе из сенке канонског права и да започне његова рецепција: у XVI веку у Светом римском царству немачког народа, Пољској и Угарској, а у XVII веку у Низоземској и скандинавским земљама. Тако је римско право показало нове могућности за стандардизацију европских националних законодавстава. Истовремено је и канонско право подвргнуто научној критици из другог угла. Шпански правник Франсиско де Виторија (око 1486–1546), професор у Саламанки, указао је на ограничене могућности канонског права као регулатора међународних односа и поставио темеље међународног права.

Значајан допринос повезивању културног јединства Европе дао је културни трансфер, чији се интензитет временом све више повећавао. Унутаревропски културни односи зближавали су локалне, регионалне и националне културе. У Западној Европи то је у великој мери олакшавао латински језик, који је вековима био заједнички језик Цркве, образовања, права, законодавства, државних аката и научника. У Источној Европи сличну улогу имао је грчки језик. Осећање европске културне заједнице било је лајтмотив ране европске историографије, која је порекло народа континента изводила од библијског Јафета или од Енеје, јунака Тројанског рата. Активну улогу у културном трансферу имала је дипломатија, настала у XVII веку, за чије је потребе током наредног столећа започела кодификација европског јавног права. Незаменљиву и свепрожимајућу улогу имали су европски универзитети – први универзитет савременог типа отворен је у Болоњи још 1088. године – који су, по правилу, образовали студенте из различитих земаља, укључујући и припаднике европских народа поробљених у Османском царству.

Специфичнију, али значајну улогу у културној размени имала је дифузија водећих европских култура.¹²⁰ Дифузија италијанске културе, нарочито снажна од XIV до XVI века, али у неким областима присутна све до XVIII столећа, обухватала је архитектуру, музику, ликовну уметност, филозофију, историју, филологију, политику, трговину и

¹¹⁹ Fritzemeyer, W. Christenheit und Europa. München, 1931, S. 90.

¹²⁰ Види: Шмале, В. Цит. съч., стр. 168–171.

начине плаћања. Дифузија супарничке низоземске културе била је највидљивија у сликарству, поморству, трговини, политици и науци.

Тако су народи Старог континента, који су себе у средњем веку сматрали, а и спољни свет их је доживљавао као „хришћанске”, на прагу новог века већ били прожети самосвешћу да су „европски”. Велики енглески филозоф Френсис Бекон (1561–1626) у својим делима користио је израз „ми, Европљани”.¹²¹ Чувени чешки педагог Јан Коменски 1645. године размишљао је о „нашој европској отаџбини” и закључио: „На нас, Европљане, треба гледати као на путнике у истом броду.”¹²² Крајем XVII века у речницима се појавио израз „Европљани”.

Још у процесу освешћивања сопствене целовитости, Европа је почела да разматра свесно обликовање своје заједничке будућности. Другим речима, настала је и почела да се развија идеја о политичком јединству Европе. Овде ћемо оставити по страни покушаје насилног наметања европског јединства под овим или оним скиптром – тежње ка европској превласти нису јењавале упркос поукама историје, која је најчешће жртвовала управо саме претенденте. Пажњу ћемо усмерити на покушаје најнапредније европске мисли да предложи разумна политичка решења за рационално уређење односа међу европским државама. Овде се морамо задовољити општом карактеристиком десетина идеја, концепција, планова, па чак и нацрта уговора о општеевропској изградњи.¹²³

Пројекти изградње Европе настали су с првим зрацима ренесансе – први од њих, француског правника Пјера Дибоа, датира из 1302. године – и били непосредно повезани с оштрим спором о превласти између папства и световне власти. У том сукобу аутори, неки од најмоћнијих умова свог времена, по правилу су стајали на страни световне европске перспективе. Многи аутори наду у политичко организовање Европе полагали су у Свето римско царство немачког народа, као чувени прогнани фирентински песник Данте Алигијери 1305. године и неки његови следбеници.¹²⁴ Други су, пак, сматрали да је Краљевина Француска кадра да изврши тај задатак, попут француског правника и публицисте Пјера Дибоа 1303. године и низа његових истомишљеника. Пристрасност према једној или другој страни често је била повезана с патриотизмом првих нација и националних држава,

¹²¹ European Identity and the Search for Legitimacy. London, 1993, p. 46.

¹²² Цитирано према: Попов, стр. Цит. сљ., стр. 57.

¹²³ Види: Die Idee Europa 1300–1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung. München, 1963.

¹²⁴ De Reugement, D. L'Europe, Invention Culturelle. – In: History of European Ideas, 1 (1980), pp. 31–38.

које су се у то време рађале, али пре свега с покушајима великих сила да европску идеју искористе за сопствене циљеве.

Схвативши брзо опасност од изопачавања идеје, интелектуалци су истакли тезу о колективном вођству. Према немачком протестантском научнику Каспару Појгеру из друге половине XVI века, „нова изградња Европе” била је могућа само удруживањем Немачке, Француске и Италије.

Огромна већина аутора, међутим, заступала је потребу за равнотежом општеевропског политичког система. Идеју о „уравнотежавању сила” први је изнео француски легат Антоан Марини 1462. године.

Упоредо с тим пројектима, који се у научној литератури често и без довољно основа означавају као „идеалистички” и „пацифистички”, развијао се и правац прагматичне правне мисли. Својим темељним тротомним делом „О праву рата и мира” (1625), низоземски правник Хуго Гроцијус утемељио је модерно међународно право.

Облик замишљеног европског уједињења кретао се од конфедерације, коју је предлагао војвода де Сили, до федерације, за коју су се залагали Данте Алигијери и Пјер Дибоа. Поједини аутори су, иако под утицајем сопствених националних интереса, успевали да их превазиђу и дођу до уверења да уједињење континента нема изгледа на успех уз постојећу политичку карту Европе. Војвода де Сили предлагао је да се Европа подели на петнаест држава једнаке релативне снаге, чије би уједињење учеснике лишило разлога за међусобну завист и обезбедило потребну унутрашњу равнотежу конфедерације.¹²⁵

Као главни разлози за уједињење Европе навођени су превазилажење световних амбиција папства и монопола Светог римског царства, заустављање крвавих ратова и потискивање Османлија из Европе.

Један од највећих проблема с којима су се суочавали аутори пројеката био је обухват планираног уједињења. Ослањајући се на политички прагматизам, француски легат Антоан Марини предложио је 1462. године да се образује почетно језгро држава, којем би се касније придружиле и друге земље.

Већ тада је потрага за „природним” европским границама наишла на три озбиљна питања – да ли се Енглеска, Османско царство и Русија могу сматрати европским државама.

Иако Енглеска географски у целини припада Европи, њено прихватање као саставног дела европске политичке заједнице наилазило је на објективне и субјективне препреке. Острвски положај

¹²⁵ Die Idee Europa 1300–1946..., S. 60–72.

земље неизбежно се одражавао на њене везе с континентом. Одвајање Енглеске од Римокатоличке цркве за време краља Хенрија VIII (1534) и успостављање Англиканске цркве створили су нове препреке у комуникацији. Покретањем спољне колонизације без преседана по свом обиму, почев од 1583. године, Енглеска је завладала великим делом света, што је природно довело до њеног геополитичког преусмеравања ка морским просторима. И сама Енглеска давала је повода за отуђење, показујући осећање надмоћи над континенталним народима, остајући туђа идеји уједињења Европе и видећи себе првенствено у улози арбитра у унутаревропским односима. Због тога је Енглеска понекад изостављана из пројеката европског уједињења, као код Антоана Маринија, принца Рајнфалца и других.

Проблем Османског царства био је далеко сложенији због његовог положаја на три континента, а пре свега због саме његове природе теократске исламске државе. Западна Европа била је животно заинтересована за укидање османске превласти у Средоземљу, што су удружене снаге Шпаније и Венеције постигле у бици код Лепанта 1571. године. Поред тога, западни Европљани нису могли себи дозволити да забораве европске вилајете царства – истинску постојбину Европе. Међу поседима Високе порте на три континента, западни Европљани посебно су издвајали оне у Старом свету, које су називали „Европском Турском”. Али и та „Европска Турска” снажно је плашила „Европу”. Народи у овом делу Османског царства традиционално су збуњивали западне Европљане својим оријенталним изгледом још од времена Источног римског царства и Византије. Већинско становништво било је „шизматичко” и словенско, док је други део становништва „Европске Турске” добровољно или насилно исламизован. Тако је „Европска Турска” претворена у застрашујућу мешавину етничких група и религија у саставу Османског царства. Првобитно постављени циљ био је да се Османско царство потисне из Европе и да се тај део континента очисти од муслимана, Јевреја и Рома. У ту сврху папство је покренуло активну мисионарску делатност ради привођења балканских хришћанских народа католицизму. Световни део извршења постављеног задатка поверен је Хабзбуршком царству као надокнада за његово неучествовање у колонијалним пљачкама. Препуштено му је „право” да Турке потисне из Европе и да освојене земље и народе укључи у свој састав, не пружајући им могућност самосталног политичког развоја. Због таквог приступа Османском царству, оно је по правилу било искључивано из планова за уједињење Европе. Ипак, како се из вида не би изгубила историјска перспектива Југоисточне Европе, поједини планови теоријски су допуштали укључивање Османлија у европски политички систем. Војвода де Сили предлагао је да Османско царство буде позвано у савез под условом да прихвати једну од

„допуштених” европских хришћанских религија – католицизам, лутеранство или калвинизам – а да се његово одбијање искористи као основ за протеривање из Европе.¹²⁶

Најсложенијим се показало питање припадности Русије. Пошто је Русија настала у IX веку и све до XVI столећа развијала се искључиво у Европи, истински разлози западноевропских резерви према њој били су словенско „страшило” и православни „шизматизам”, као и руска теза, усвојена после османског освајања Константинопоља, да је Москва „Трећи Рим”, чиме је Западној Европи била бачена рукавица изазова.

Власт азијских исламских Монгола над Русијом (1241–1480) пружила је нове разлоге да се Руси на Западу схватају као Азијци. Татарска власт над Русијом искоришћена је у Западној Европи да јој се одузму територије у Белорусији и Украјини, које је она повратила тек током Другог светског рата. Збацивање татарске власти, окупљање руских кнежевина око Москве и стварање централизованог Руског царства за последицу су имали престанак миленијумских „варварских” најезда на Европу – чињеницу од огромног значаја за Стари свет, коју Европљани ни до данас нису достојно оценили. Када је Русија у XVII веку колонизовала Сибир и постала највеће компактно царство на свету, третирана је као азијска држава, јер се огроман део њене територије већ налазио у Азији, при чему се није узимало у обзир да је огромна већина становништва живела на европском тлу. Сама Русија сматрала је себе европском државом чији културни корени сежу до старе Хеладе и чији је систем вредности заснован на хришћанству. Од XV века ступила је у трговачке односе с Ханзеатским савезом севернонемачких држава. Кремљ у новој руској престоници Москви дело је италијанских архитеката из XV и XVI века. Иако су споља, па и од Кинеза, доживљавани као „Европљани”, Руси су у Западној Европи и даље третирани као „полуоријенталци”. При дефинисању Европе одређивање њених источних граница показало се као трајан проблем, од дубоке старине до данас. Разлог је одсуство природне демаркационе линије, као и постојање земаља које су географски смештене на два континента. Необично отпорном показала се Херодотова теза да источну границу Европе чини река Дон. Карактеристичан пример јесте атлас Абрахама Ортелија из XVI века, у којем је Москва сврстана у Азију.¹²⁷ Друга велика тешкоћа за западно схватање Русије били су њени унутрашњи сукоби о питању руске припадности. У сукобу „европејаца” и „словенофила” превагу су однели ови други, са

¹²⁶ Die Idee Europa 1300–1947..., S. 60 ff.

¹²⁷ Види: Шмале, В. Цит. съч., стр. 55.

схватањем да је Русија јединствена словенска цивилизација смештена између Европе и Азије. То је, природно, додатно удаљило Западну Европу од Русије.¹²⁸ Због наведених разлога Русија је дуго посматрана као „оријентални свет”, чак и од тако истакнутог представника ренесансе као што је Франсоа Рабле у првој половини XVI века. У веома популарном путопису о Русији, објављеном 1647. на немачком језику и преведеном на француски, енглески, италијански, холандски, руски и друге језике, немачки научник Адам Олеаријус тврдио је да, иако је „боја њихове коже као код осталих Европљана”, Руси припадају „варварима” и „подесни су једино за робове”.¹²⁹ У складу с преовлађујућим ставовима, Русија је дуго по претпоставци искључивана из пројеката европског политичког система. Појавила се тек у „Великом плану” војводе де Силија с почетка XVII века, у којем је посматрана као једна од петнаест европских држава, али једина међу њима која, као „нецивилизована држава”, не би требало да буде укључена у замишљену европску хришћанску заједницу. Схватајући ипак да Русија чврсто стоји у Европи, де Сили је предлагао да буде позвана у савез, а уколико одбије, да јој се одузму сви европски поседи и да буде „враћена” у Азију.¹³⁰

Однос Европе – како је Западна Европа тада називала саму себе – према Русији одражавао се и на схватања о земљама које су се граничиле с Русијом. Захваљујући немачкој колонизацији истока, балтичке земље биле су придобијене за културну Европу. Западни Словени почели су да се доживљавају као део политичке Европе – Чешка се први пут појавила у пројекту Антоана Маринија 1462, а Пољска у плану војводе де Силија почетком XVII века. На Словачку и остале источноевропске земље гледало се као на „међуземље” и „санитарни кордон” између Европе и Русије, док је Закавказје сврставано у Азију.

Једна од најзанимљивијих страница раног европеизма јесте први покушај практичног остварења идеје о уједињењу континента. Предузео га је у XV веку вођа умерених хусита и чешки краљ Георг Подебрад (1458–1471). Надахнут француским легатом Антоаном Маринијем, он је 1462. године изнео план савеза европских држава. Из наслова писаног пројекта – „Уговор о међудржавном савезу између француског краља Луја XI, чешког краља Георга Подебрада и Великог савета Венеције”¹³¹ – види се првобитно предвиђени састав савеза, који

¹²⁸ Види: Пыпин, А. Россия и Европа. – В: *Метаморфозы Европы*. Москва, 1993, стр. 74–126.

¹²⁹ Цитирано према: Улф, Л. Цит. съч., стр. 34.

¹³⁰ Види: *Die Idee Europa 1300–1946...*, S. 60–72.

¹³¹ *Die Idee Europa 1300–1946...*, S. 43–50.

је свесно остао отворен и за друге европске државе, али без папства и Светог римског царства немачког народа. Истакнути циљ био је окончање ратова и непријатељстава међу хришћанским државама, што би Европи омогућило да се усредсреди на протеривање Османлија с континента. То је требало постићи стварањем „Европе нација” као „заједнице” са „сопственим грбом, печатом, заједничком благајном, јавним пословима, синдиком, фискалним тужиоцем, службеницима, као и свим другим правима која се на било који начин тичу и занимају један савез, у складу са законом и правдом” (члан 17).¹³² Ради обезбеђивања њене сигурности, предвиђено је делимично одрицање од државног суверенитета и његово добровољно преношење на савезну скупштину, у којој би свака држава учесница имала по један глас, затим на заједнички суд, заједничке оружане снаге и заједнички буџет, чији би главни извор био огроман црквени порез. Ради јачања поверења међу државама учесницама, предвиђено је да се седиште савеза премешта сваких пет година: најпре би било у Базелу, потом у Француској, а затим у неком италијанском граду. Замишљен као потпуно световна организација за „еманципацију народа и владара посредством новог уређења Европе”,¹³³ план је држан у тајности од папе – иако је у то време папа био присталица европске идеје Пије II – и од немачког цара Фридриха III. Остварење тако детаљно разрађеног плана поверено је његовом аутору Маринију. Предлог није упућен само Француској и Венецији већ и Бургундији,¹³⁴ као и Пољској, Угарској и Бранденбургу.¹³⁵ Чак су одређени датум и место потписивања уговора – 26. фебруар 1465. у Базелу. До потписивања, међутим, није дошло због отпора католичког свештенства и зато што је папа Павле II изопштио Георга Подебрада из Цркве. Краљ је тако био приморан да напусти амбициозну иницијативу за оснивање европског савеза и с великим тешкоћама брани престо све до 1471. године. Велики циљ који је поставио – одбацивање примата папства и Светог римског царства у међудржавним односима католичке Европе, обезбеђивање суверенитета владара и стварање световног средњоевропског савеза – показао се преурањеним. Иако је остварење плана пропало, његова суштинска идеја о еманципацији владара од папства и Светог римског царства остала је велико искушење за најспособније западноевропске монархе током наредних векова.

Политички пројекат краља Георга Подебрада значајан је и по томе што је француски легат Антоан Марини, образлажући га, први пут

¹³² Льофор, Б. Невижданата Европа. Документи..., стр. 9.

¹³³ Ружин, Н. Европската идеја од утопија до реалност. Скопије, 1996, стр. 24.

¹³⁴ Види: Шмале, В. Цит. съч., стр. 87.

¹³⁵ Види: Попов, стр. Цит. съч., стр. 50.

дошао до рационалне идеје о потреби „уравнотежавања сила” у Европи. Ту идеју подробније је развио први истински Европљанин – Еразмо Ротердамски, који је живот провео у Белгији, Француској, Енглеској, Швајцарској, Немачкој и Италији. У свом делу „Вапај за мир” (1517) образлагао је потребу за „јединством путем усаглашеног и узајамног општења” међу владарима, уз обезбеђивање „равнотеже сила”.¹³⁶ Ова идеја је, међутим, стекла широку популарност и опште признање после блиставе анализе ослобођене хришћанских тумачења, коју је италијански државник Николо Макијавели изнео у чувеном политичком трактату „Владалац”, написаном 1513, али постхумно објављеном 1532. године. Макијавелијеву пажњу заокупљала је драматична судбина родне Фиренце и несрећни удес расцепкане Италије. За политичку расцепканост Италије отворено је кривио папство, које је свесно распиривало „међусобице”¹³⁷ како би у њој одржало свој утицај, због чега је захтевао да папа буде лишен световне власти. Посматрајући папство с „највећим подозрењем”,¹³⁸ Макијавели је упутио нову политичку поруку: „...мислим да судбина управља половином наших дела, а да другу половину, или приближно толико, препушта нама.”¹³⁹ Залагао се за односе међу сувереним европским државама, које је поредио с вагом што се мора одржавати у равнотежи како би гарантовала баланс сила и мир. Иако је папа Павле IV Макијавелијево дело уврстио у Индекс забрањених књига 1559. године и иако је оно због односа према религији спаљивано и у протестантској Европи, преведено је на главне европске језике, широко се распространило и стварно утицало на политичку праксу. Идеју о „равнотежи сила” касније је даље развио бивши француски министар финансија, војвода Максимилијан де Сили, дубоко заокупљен размишљањима о Европи. У свом „Великом плану”, израђиваном од 1572. до 1605. и објављеном 1638. године, образлагао је тезу да политичко уређење Европе треба да почива на равнотежи хришћанских верских заједница: католицизма, лутеранства и калвинизма.¹⁴⁰

Теорија равнотеже сила почела је да се примењује већ у другој половини XV века ради успостављања равнотеже међу италијанским државама – није случајно што је фирентински владар Лоренцо Величанствени (1449–1492) приказиван с уравнотеженом вагом у

¹³⁶ Die Idee Europa 1300–1946..., S. 51–59. Види и: Curio, стр. Europa: storia di un'idea. Florence, 1958, p. 190.

¹³⁷ Макиавели, Н. Владетел. София, 1995, стр. 39.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ Исто, стр. 85.

¹⁴⁰ Die Idee Europa 1300–1946..., S. 60–72.

рукама.¹⁴¹ Када је борба Француске, Шпаније и Хабзбуршког царства за расцепкану Италију довела до пљачке Рима и заробљавања папе Климента VII од стране најамничких војски Светог римског царства 1527. године, теорија равнотеже сила почела је да се примењује и у односима међу главним европским државама. Енглески историчар Вилијам Камден (1551–1623), анализирајући односе међу европским силама, закључио је да су „Француска и Шпанија тасови на ваги европске равнотеже, а Енглеска полуга која ту равнотежу одржава”.¹⁴²

Теорија равнотеже сила коначно се учврстила у европској политичкој пракси на првој европској конференцији – Вестфалској 1648. године, која је уредила нове односе међу државама и хришћанским заједницама у Европи после Тридесетогодишњег верског рата. Вестфалски мировни уговор био је први уговор између суверених европских држава који први пут није био поткрепљен гаранцијама папе и немачког цара. У потрази за хармонијом у Европи доследно је примењено начело равнотеже како међу религијама – католицизмом и протестантизмом – тако и међу националним државама, укључујући и поделу њихових ваневропских територија. Потпуно је оправдан закључак немачког песника Јохана Шилера у делу „Историја Тридесетогодишњег рата” (1790–1793) да је Европа из тог рата изашла „слободна и непотчињена, пошто је први пут спознала себе као међусобно повезану заједницу држава”.¹⁴³

У трагању за новим европским идентитетом Европа је подлегла многим заблудама. Готово истовремено с османским освајањем Југоисточне Европе и прочишћујућим ренесансним покретом, Европљани су остварили Велика географска открића од средине XV до средине XVII века. Стекавши јасну представу о свету, били су затечени веома скромним релативним положајем европског континента у њему – Европа у стварности заузима мање од седам одсто укупне копнене површине Земље. Међутим, контакти с домаћим становништвом прекоморских територија, које Европљани раније нису познавали, створили су осећање надмоћи и обликовали схватање Европе као културне ризнице света.

С тим нараслим самопоуздањем Европа је показала неодговарајући однос према „неугледном Другом”. Потцењујући „невернике” – муслимане – иако није успевала да се ослободи Османлија у сопственом дому, Европа се устремила на остваривање „културне мисије” међу „дивљацима”. Покренута је спољна колонизација великих размера. У вези с тим дошло је до својеврсне

¹⁴¹ История на европейската идея. Антология..., стр. 47.

¹⁴² Цитирано према: исто, стр. 49.

¹⁴³ Цитирано према: Попов, стр. Цит. съч., стр. 135.

поделе рада у Европи: Хабзбуршко царство преузело је одбрану источне границе континента, док су приморске монархије кренуле у колонизацију света – Португалија од 1415, Шпанија од 1470, Француска од 1534, Енглеска од 1583, Низоземска од 1590. и Данска од 1616. године, а у наредној епохи придружиле су им се Белгија од 1876, Немачка од 1884. и Италија од 1889. Заједнички покушаји наметања воље остатку света – колонијалне мисије често су биле међународне – учврстили су културно-политичко јединство Европе, јер су унутрашње поделе потиснуте у други план пред спољним светом, и створили свест о општеевропској мисији. Русија је, са своје стране, у XVII веку колонизовала Сибир.

Истовремено је трајала унутрашња колонизација дотад неосвојених северних, западних и источних крајева „Старог континента”. Колонизација је довела до премештања политичког средишта Европе на крајњи запад континента, у морска царства која су била у успону, док су заједнички колонијални интереси у освајању света и међународној трговини учинили европске владаре, државе и народе снажно међузависним. Европа је постала континент који се најдинамичније развијао, водећа научна лабораторија и индустријска радионица света.

Међутим, богатства која су притицала из пљачке „нових земаља” замаглила су европску свест, која је тај свој највећи грех представљала као „културну мисију” међу „дивљацима” и као „верску мисију” ширења хришћанства у свету. Потцењивано је нагомилавање противречности међу супарничким европским метрополама. Компромитовање Европе пред спољним светом остало је незапажено. Надменост према околном свету, схваћеном као „европска периферија”, добила је речит израз у новој иконографији Европе. У својој „Иконологији” (1593) Италијан Чезаре Рипа представио је Европу као „главу и краљицу читавог света”: с обе стране приказани су рогови изобиља; у једној руци држи храм „једине истинске религије”, а другом показује на круне и скиптре, указујући да је она седиште папе, цара, краљева и кнежева; коњ и оружје симболизују њену ратничку храброст, књиге и сова – знање, музички инструменти – слободне уметности, а палета, четкица и длето – достигнућа у сликарству, вајарству и архитектури. Франц Франкен је 1636. године начинио алегорички приказ континента који одају почаст немачком цару.¹⁴⁴

Обузета тежњом да овековечи своју превласт у свету, Европа је починила следећи преступ, мотивисан неодговарајућим односом према „европским Другима” – предузела је усмерене напоре да постигне

¹⁴⁴ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 58–59.

сопствену етничку „чистоту”. Јевреји, вековима признавани у хришћанском свету као „Божји народ” који је предсказао долазак Његовог пророка Христа,¹⁴⁵ проглашени су „неспојивим” с хришћанском религијом и протерани из Француске 1394. и Шпаније 1492. године, а потом и из осталих западноевропских држава.

Пре него што је прво етничко чишћење утихнуло, започело је друго. Владарским декретима покренути су прогони, депортације и убијања Рома: у Угарској од 1417, Немачкој од 1449, Шпанији од 1492, Француској од 1504, Низоземској од 1525, Португалији од 1526, Данској од 1536, Енглеској од 1540, Италији од 1563. и Шведској од 1638, а касније и у Норвешкој од 1687. године. Истребљивање Рома добило је нарочито наказне облике у Аустрији, где је праксу „лова на Цигане” пратило додељивање награда, као и у Швајцарској, у којој се особама старијим од петнаест година одсецало једно уво, а за поновно хватање следила је смртна казна.¹⁴⁶

Треће чишћење обухватило је етничке групе које су исповедале ислам. После ослобађања последњег муслиманског упоришта у Западној Европи – Гранаде 1492. године – цамије су рушене, а маварске библиотеке спаљиване. Муслимани који су остали у Европи насилно су покрштени – Морисци – а потом протерани почетком XVII века.

Чишћење је обухватило и Словене, који су схватани као Азијци и полуоријенталци. Продавани су Османлијама као робови – није случајно што се етимологија енглеске и немачке речи за „роба” изводи из речи „Словен”.

„Три велика ‘страшила’ Западне Европе – закључује енглески социолог др Џералд Деланти – која су створила њену трајну историјску свест, били су муслимани, Јевреји и Словени.”¹⁴⁷

Упоредо с борбом за етничку „чистоту” Старог света улагани су усмерени напори у очување европске духовне „чистоте”. У том погледу заправо је настављена стара европска традиција. Још је античка Атина спаљивала Протагорина дела око 411. године пре Христа. Октавијан Август прогнао је Овидија и Корнелија Гала и забранио њихова дела у I веку. Римски цар Калигула (37–41) наредио је да се спале сва дела Хомера, Вергилија и Тита Ливија, али наредба није извршена. По налогу цара Диоклецијана спаљиване су хришћанске књиге 303. године. Од самог успостављања хришћанства као званичне религије Римског царства, Црква је повела борбу против јереси, забрањујући и спаљујући књиге које се нису уклапале у хришћанску догматику. Суров и бескомпромисан обрачун с вођама јереси започео је почетком XI века

¹⁴⁵ Блаженный, А. О граде Божиим. Т. IV. Москва, 1994, стр. 79.

¹⁴⁶ Лиежоа, Ж.-П. Роми, цигани, чергари. София, 1999, стр. 23–24, 117–127.

¹⁴⁷ Деланти, Д. Цит. съч., стр. 82.

– прва спаљивања јеретика датирају из 1022. године – нарочито после постављања темеља инквизиције за време папе Иноћентија III 1204. године, буле папе Иноћентија IV о оснивању инквизиторских судова 1252. и оснивања Врховног инквизиторског суда од стране папе Павла III 1542. године. Током векова, хиљаде Европљана – не само јеретика већ и научника, противника феудализма и апсолутизма, особа проглашених „вештицама”, Јевреја и Мавара – умирале су од затворских мучења и на ломачама.¹⁴⁸

Убрзо после појаве штампарства папа Сикст IV увео је цензуру књига 1471. године, а за време понтификата папе Павла IV почео је да се објављује званични Индекс забрањених књига 1559. године, знатно обимнији од дотадашњих инквизиторских индекса. Папа Пије V основао је Конгрегацију Индекса 1571. године – канцеларију за цензуру која је постојала до 1917, када је припојена Конгрегацији Свете канцеларије. У Индексу, укинута тек 1966. године, нашла су се дела Дантеа, Гроцијуса, Хобса, Волтера, Ренана, Русоа, Прудона, Хјума, Хајнеа, Гибона, Игоа, Канта, Монтескјеа, Ранкеа и многих других поборника световне европске перспективе и убеђених присталица идеје о уједињењу Европе.¹⁴⁹ Сличним средствима, мада у знатно ублаженијим облицима, служиле су се и Православна и Протестантска црква.

Све се то спроводило у име духовне „чистоте” пастве и хомогености Европе. На тој основи антропологија је у XVIII веку створила расну теорију, из чије је политизације средином XIX века изникао европски расизам.

Као закључак из претходног излагања може се констатовати да епоха ренесансе заузима веома значајно место у развоју европеизма. Мит о Европи оживљен је у свом пуном сјају, овековечен и претворен у најпопуларнији мит континента. Коначно су разјашњене географске границе Европе и њен релативни положај на копненој површини Земље. Ренесансни покрет поново је открио духовне вредности античког друштва, препуштене забору и порузи, и извео европску традицију из атинског полиса и Римске републике. Отворен је видик ка новом, антропоцентричном погледу на свет, који се усудио да оспори монопол Цркве и примат Светог римског царства. Под утицајем низа унутрашњих и неких спољних чинилаца учврстило се схватање Европе као отаџбине свих народа који живе на континенту и наметнуло се њихово прихватање као „Европљана”. Започет је и снажно подстакнут

¹⁴⁸ Последњи аутодафе извршен је 1826. године у Шпанији, али је и после тога специјализована институција папства у овој области – Конгрегација Свете канцеларије – наставила да делује све до 1966. године.

¹⁴⁹ За појединости видети: Григулевич, И. Инквизиција. 2. изд. Софија, 1986.

процес преобликовања европског идентитета од хришћанског ка световном. Појавили су се и временом умножавали планови за политичко уједињење Европе, усмерени против монопола папства и Светог римског царства, као и против османског освајача. Већ тада су се аутори првих пројеката суочили с проблемом проналажења „природних” европских политичких граница, што је отворило и данас актуелна питања припадности Енглеске, Турске и Русије Европи. Предузет је чак и први практични покушај уједињења средњоевропских држава. Формирањем великих апсолутистичких држава превазиђена је политичка расцепканост Европе. Доктрина „равнотеже сила” у Европи била је истакнута, образложена и практично примењена. Међутим, допуштено османско освајање Југоисточне Европе и упорно занемаривање Русије свели су европски културни и политички простор на Западну Европу. Лутајући у потрази за новим идентитетом, она је починила низ заблуда с далекосежним последицама: неодговарајући однос према „неугледним Другима” – „неверницима” и „дивљацима” – и према „европским Другима” – муслиманима, Јеврејима, Ромима, Словенима и неистомишљеницима.

ТЕМА 5

РАЦИОНАЛИЗАМ, ПРОСВЕТИТЕЉСТВО И ФОРМИРАЊЕ ЕВРОПСКОГ СВЕТОВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Хуманизам је, као модерна световна идеологија, добио достојног наследника – рационализам (середина XVII – почетак XVIII века). Успеси науке, нарочито природних наука заснованих на искуству, као и стваралачки скептицизам који се трајно учврстио у друштвеним наукама, крунисали су прве победе разума над вером. Рационализам је обезбедио концептуални апарат за ново уређење европског друштва, засновано на хришћанству, разумности и напретку. Ова нова лествица друштвених вредности оплеменила је друштво, о чему сведочи први талас повратка прогнаних Јевреја у XVII веку. Својим научним открићима рационализам је ојачао световни идентитет Европе.

Изданак рационализма било је и оснивање музеја – први музеј отворио је врата 1683. године у Великој Британији – чиме су створене нове могућности за упознавање европских и других култура.

У доба рационализма у Аустрији се формирала модерна дипломатија, која је имала незаменљиву улогу у повезивању европских држава. Широм Европе велику популарност стекао је дипломатски уџбеник Самуела Пуфендорфа „Увод у историју најзначајнијих царстава и држава које се данас налазе у Европи” (Франкфурт, 1681).

Од средине XVII века нагло се повећавао број штампаних дела посвећених европским темама. Покренута су чак и импресивна вишетома издања, попут „Флоре Европе” (од 1659), „Европске жене” (од око 1700) и других.¹⁵⁰

Коначно потискивање религије и теологије из филозофије, науке и уметности, из политике и њихове доминантне улоге у самоидентификацији Европљана наступило је са снажним духовним покретом просветитељства, који је током XVIII века захватио читаву Европу. Библијски свет коначно је уступио место европском световном друштву, које је широм отворило врата образовању, науци, проналасцима и техничком напретку. Просветитељска мисао дала је нове смернице развоју европске идеје.¹⁵¹

¹⁵⁰ Dionisotti, *стр. Europe in Sixteenth – Century Italian Literature*. Oxford, 1971, p. 13; Шмале, В. Цит. сџ., стр. 75, 142–143.

¹⁵¹ Davies, N. *Europe – a History*. Oxford, 1996, pp. 7–16.

Неодољиво прочишћујуће дејство на образовану елиту Европе имао је моћни стваралачки ум великог француског просветитеља Франсоа Волтера. У свом „Огледу о обичајима и духу народа” (1756) – покушају писања световне историје света – он је људе из свих крајева света посматрао као равноправне, приписујући разлике међу њима различитом степену „неговања разума”. Волтер је подсећао да знање и наука потичу из Египта и Кине, као и да је тек крајем средњег века „наша Европа” успела да превазиђе свој ропски положај. Посебно место у културном развоју Европе велики просветитељ додељивао је Пољској и Русији. Европа је, истицао је, изгледала као најцивилизованiji део света, али је била закупљена непрекидним и непотребним ратовима, док су се многи мушкарци и жене „живи сахрањивали”, служећи Цркви уместо науци и уметности. Европским проблемима Волтер је посветио нарочиту пажњу у делу „Век Луја XIV” (1751). Европа је у њему представљена као велика заједница различитих, међусобно повезаних држава. Оне имају заједничку религију и придржавају се истих начела грађанског права и политике. Одржавају равнотежу снага унутар заједнице. Ратне заробљенике не претварају у робове и поштују изасланике непријатељских држава. За Волтера је Европа пре свега културни феномен. Образовање, наука и уметност образовали су „европску републику” интелектуалаца као велику научну и стваралачку заједницу. Она представља велику утеху, закључио је Волтер, у свету у којем амбиције и политика проузрокују многа зла.

Драгоцени изданак француског просветитељства била је идеја цивилизације. Сам појам „цивилизација” увео је у употребу маркиз де Мирабо педесетих година XVIII века. Опат Бодо је већ 1766. године разматрао „европску цивилизацију”, означавајући тим изразом европско друштво у целини. У тумачења европске цивилизације уношен је далеко богатији садржај него у појмове хришћанства и културе – она је схватана као друштво које напредује и почива на рационалним законима, не као збир култура појединачних народа, већ као заједница с јединственим културно-генетичким кодом.¹⁵² У почетку ограничен на простор Европе, појам „цивилизација” прихваћен је већ у другој половини XVIII века у енглеском и немачком језику, да би касније постао једно од најпоузданијих интелектуалних средстава за анализу друштава широм света.

Просветитељство се ширило не само у Западној Европи већ и у источном делу континента, укључујући Русију. Као резултат

¹⁵² Види: Bauman, Z. On the Origins of Civilisation. A Historical Note. – In: Theory, Culture and Society, 2 (1985), pp. 7–14.

проевропске политике првог руског императора Петра Великог и његове најистакнутије наследнице – царице Катарине Велике – који су уложили много напора у културно приближавање Русије Европи, источна географска граница Европе померена је у другој половини XVIII века са Дона на Урал. Са почетком продирања Руског царства у Закавказје 1722. године и та област почела је да се повезује с географским представама о Европи.

Успон научне мисли који је пратио просветитељство означио је почетак индустријске револуције (шездесете године XVIII – крај XIX века), која је започела у Великој Британији и захватила не само западноевропске већ и поједине средњоевропске (Чешка) и источноевропске државе (Русија). Велике промене услова рада и живота, изазване индустријском револуцијом, учврстиле су европски култ знања и напретка.

Значајан допринос повезивању културног јединства Европе и формирању европске цивилизације дао је културни трансфер.

Посебну, али значајну улогу у културној размени имало је ширење водећих европских култура.¹⁵³ Нарочито снажно дејство у свим деловима Европе имао је француски културни модел XVII и XVIII века. Версај је постао узор свим европским владарима. Француски језик наметнуо се као први општеевропски језик високог друштва, дипломатије и образованог дела становништва, укључујући Источну Европу. Француска је доминирала политичким односима на континенту и блистала стваралачким новаторством. Француска књижевност и мода продираше су свуда. Француска је постала постојбина просветитељства, а Париз је стекао углед европске културне престонице XVIII века. У појединим областима тон су давале и друге европске државе.

На развој европске идеје утицало је и формирање савременог међународног права. Сам израз „међународно право” увео је Габријел Боно де Мабли, који је радио у Министарству спољних послова Француске и објавио „Међународно право Европе, засновано на уговорима” – серију која је описивала „међународни закон Европе” и коју је непрекидно допуњавао током друге половине XVIII века. Међународни уговори склопљени од средине XVII века били су, према његовом мишљењу, архив народа Европе, који показује „каква су права свих народа, узajамне обавезе које их везују, закони који их уређују и права која стичу или губе”.¹⁵⁴ Тако је започела кодификација европског јавног права.

¹⁵³ Види: Шмале, В. Цит. съч., стр. 168–171.

¹⁵⁴ Цитирано према: История на европейската идея. Антология..., стр. 53.

У доба просветитељства окончано је више од два миленијума дуго таложење духовних вредности и оријентира међу народима Европе, односно стварање европског културног фонда који их је повезивао у заједничку целину каква се није сретала на другим континентима.

Француски просветитељ Шарл Монтескје констатовао је 1734. године: „Европа више није ништа друго до нација састављена од неколико других.”¹⁵⁵ У својој „Историји владавине цара Карла V” (1769) шкотски историчар и ректор Универзитета у Единбургу Вилијам Робертсон забележио је: „Ко год жели да пише о историјском развоју неке велике европске државе током последња два века, принуђен је да пише историју читаве Европе. Од тог тренутка различите државе почеле су да се издвајају, да би потом биле обухваћене једном јединственом целином, тако јасно повезаном да свака од њих у њој има своје одређено место, а подухвати једне утичу на остале толико непосредно да се одражавају и на њихове сопствене одлуке и поступке.”¹⁵⁶ До сличног закључка дошао је и познати просветитељ Жан-Жак Русо, који је деценију касније записао: „Данас више нема ни Француза, ни Немаца, ни Шпанаца, па чак ни Енглеза, ма шта се говорило; постоје само Европљани. Сви они имају исте склоности, исте страсти, исте обичаје...”¹⁵⁷ Бриљантни енглески историчар Едвард Гибон – аутор једног од првих истраживања европске прошлости широког обима – посматрао је Европу у последњој четвртини XVIII века као „целовиту републику, чији су различити становници достигли готово једнак степен моралности и културе. Равнотежа ће наставити да се колеба – наставља научник – благостање ће се мењати, али ти појединачни догађаји не могу утицати на опште благостање, на систем уметности, закона и обичаја који Европљане разликују од осталих људи у свету.”¹⁵⁸ У публикацији из 1790. године, преведеној на француски и немачки језик, ирски политичар Едмунд Берк констатовао је: религије, закони и обичаји широм Европе „једнаки су. Писци у области међународног права ову скупину народа често називају ‘заједницом’. За то имају разлога. Она је у пракси једна велика држава, са истом основом општег права и извесним разликама у локалним обичајима и установама. Народи Европе имају исту хришћанску религију, једнаку у основним стварима, а незнатно различиту у богослужењу и споредним догмама. Систем власти и привреде сваке европске државе има исте

¹⁵⁵ Цитирано према: Чаргаф, Е. Отечества, родни езици: понятието „европеец“. – В: Studium, бр. 2, 2001, стр. 18.

¹⁵⁶ Цитирано према: Шмале, В. Цит. съч., стр. 146.

¹⁵⁷ Цитирано према: Попов, стр. Цит. съч., стр. 111.

¹⁵⁸ Цитирано према: исто, стр. 116.

корене (...) Све је то систематизовано и усавршено у систем и поредак римског права (...) Из тих извора настао је систем обичаја и васпитања који је готово једнак свуда у овом делу света; он на неки начин ублажава и складно спаја боје целине. Разлике међу универзитетима који образују омладину незнатне су, било да је реч о факултетима, предметима који се изучавају или слободнијим и отменим облицима образовања (...) Захваљујући тој сличности начина општења и целокупног начина живота, ниједан грађанин Европе неће се осећати као изгнаник ма куда да оде (...) Када човек путује или негде борави ради здравља, задовољства, посла или носталгије, никада се не осећа као странац.”¹⁵⁹ Примери би се могли наставити, али и наведени не остављају сумњу да се током XVIII века у филозофском, научном, друштвеном и политичком простору Старог континента трајно усталило схватање Европе као јединствене културно-политичке целине са сопственим особеностима у односу на остатак света.

Током рационализма и просветитељства наставили су да се умножавају пројекти за заједничко политичко уређење Европе. Најпре пада у очи континуитет са идејама из доба ренесансе. Наде у уједињење континента и даље су полагање у Свето римско царство (италијански кардинал Ђулио Албертони, 1736)¹⁶⁰ и Краљевину Француску (пољски кнез Станислав Лешчињски, 1743). Поново су заступане идеје о колективном вођству у изградњи уједињене Европе (енглески филозоф Џереми Бентам, 1789). Активно се расправљало и о идеји новог политичког уређења Старог света – енглески економиста и филантроп Џон Белерс објавио је 1710. године књигу „Неки разлози за европску државу”, у којој је образлагао идеју да Европа буде политички преуређена у сто кантона једнаке величине, што би омогућило њено уједињење на равноправној основи.¹⁶¹ Огромна већина аутора заступала је потребу за равнотежом општеевропског политичког система. У публикацији објављеној 1667. на немачком, француском и енглеском језику, аустријски државник барон Франц Лизола образлагао је потребу за равнотежом снага не само ради обезбеђивања мира већ и ради развоја трговине и слободе вероисповести – при чему је имао у виду само западноевропске хришћанске заједнице. И даље су настајали планови за политичко уједињење искључиво католичке Европе (хесенски принц Рајнфалц, друга половина XVII века).

У политичким плановима за уједињену Европу појавили су се и нови елементи. Занимљиву новину у европеизму представљала је појава првих стваралачких организација које су за циљ имале

¹⁵⁹ Цитирано према: История на европейската идея. Антология..., стр. 72.

¹⁶⁰ Види: Die Idee Europa 1300–1946..., S. 43–50.

¹⁶¹ Види: Попов, стр. Цит. съч., стр. 90.

колективну израду пројеката европског уређења. Пионирску улогу одиграо је „Клуб за слободне расправе”, који је члан Француске академије Шарл Ирене Кастел де Сен Пјер основао ради разматрања „будућности Европе и човечанства” почетком XVIII века.¹⁶²

При разматрању облика планираног европског уједињења предност се већ давала савезу европских држава (Сен Пјер и шкотски филозоф Дејвид Хјум), савезу европских република (Станислав Лешчињски и Имануел Кант) и европској републици (Волтер).

Предности уједињења Европе образлагане су све уверљивије. Поред окончања крвавих ратова, истицани су уштеда војних расхода, преусмеравање ослобођених средстава на подстицање производње и науке, несметан развој трговине и саобраћаја, путовање широм Европе без препрека, обезбеђивање трајног мира и слободе на континенту, као и јачање угледа Европе у свету.

Снажно је наглашавана потреба за строгим поштовањем начела међународног права.

На тој основи образлагана је потреба за делимичним, па чак и потпуним одрицањем од државног суверенитета и његовим преношењем на наднационалне установе – Европски парламент, Европски савет, Европски врховни суд, Европски арбитражни суд, Суд за помирење, Савет знања и друге – које би доносиле одлуке обавезујуће за државе учеснице и располагале средствима неопходним за њихово спровођење, укључујући увођење економске блокаде и употребу општеевропске војске.

У контексту теорије равнотеже снага инсистирало се да европски политички систем од самог почетка обухвати и католичке и протестантске земље – то је нарочито уверљиво образложено у меморандуму немачког филозофа Готфрида Вилхелма фон Лајбница из 1683. године.¹⁶³

Трагање за „природним” европским политичким границама и даље се суочавало са иста три основна проблема из доба ренесансе – да ли Енглеска, Русија и Османско царство могу учествовати у изградњи Европе. Питање Енглеске добило је нови развој. После победе буржоаске револуције 1659. године, нарочито после проглашења „Повеље о правима” 1689, као и са почетком индустријске револуције шездесетих година XVIII века, Енглеска је постала прва модерна држава у свету. Са таквим самопоуздањем почела је да испољава осећање надмоћи над „континентом” и да показује удаљавање од пројеката за уједињење Европе. То се неизбежно одразило на однос

¹⁶² Исто, стр. 95.

¹⁶³ Foester, R. *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. München, 1967, S. 151–160.

осталих европских држава према Енглеској, која је понекад и даље изостављана из пројеката европског уједињења (принц Рајнфалц и други). У самој Енглеској расло је уверење да би било неразборито да се самоизолује од општеевропских процеса – према мишљењу енглеског филозофа Церемија Бентама из 1789. године, англо-француски споразум могао би довести до закључења јавног „општеевропског уговора” о политичком уређењу Старог континента.

Питање Русије такође је еволуирало. Император Петар Велики (1682–1725) изградио је један од најлепших европских градова – Санкт Петербург – преселио је у њега престоницу 1712. године и одлучно заступао европску припадност Русије. Новонастало царство брзо је израсло у моћног чиниоца европске политике, у оштром супарништву са Швеђанима, Немцима, Аустријанцима и Османлијама. Посебан утисак у Европи оставила је владавина царице Катарине Велике (1762–1796), која је потицала из немачке, иако сиромашне, кнежевске породице. То је допринело редифинисању источних граница Европе. Док је речник Јохана Цедлера почетком XVIII века и даље означавао Дон као источну границу Европе, у другој половини XVIII века Урал је почео да се одређује као њена нова источна географска граница. Ипак, та граница тешко се уклапала у схватање европске културне и политичке заједнице, будући да Урал никада није представљао границу чак ни у унутрашњем друштвено-политичком уређењу саме Русије. Остала је и велика тешкоћа западног поимања Русије, повезана са унутрашњим сукобима у самој земљи око питања њене припадности. У сукобу између „европејаца” и „словенофила” превагу су однели други, са својим схватањем да је Русија јединствена словенска цивилизација смештена између Европе и Азије. То је, наравно, додатно удаљило Западну Европу од Руског царства.¹⁶⁴ Извесна промена у односу према Русији почела је да се уочава од друге половине XVII века. У својој „Краткој историји Московског царства” (1682) енглески песник и политичар Џон Милтон описао је Русију као „област континента са доказано углађеним манирима”.¹⁶⁵ Опат Бодо, који је путовао по Руском царству, констатовао је 1766. године „напредак” цивилизације у Русији.¹⁶⁶ У складу са новим ставовима, Русија је почела да се посматра као део пројеката европског политичког система. Могућност да Русија пронађе место у европском уједињењу први пут је допустио енглески квекер Вилијам Пен 1693. године.¹⁶⁷ Међутим, тек је француски

¹⁶⁴ Види: Пыпин, А. Россия и Европа. – В: Метаморфозы Европы. Москва, 1993, стр. 74–126.

¹⁶⁵ Цитирано према: Улф, Л. Цит. съч., стр. 35.

¹⁶⁶ Исто, стр. 36.

¹⁶⁷ Види: Попов, стр. Цит. съч., стр. 88 и сл.

просветитељ Жан-Жак Русо у свом „Пројекту вечног мира” из 1761. године посматрао Русију као пуноправну чланицу будуће „европске дијете” – назива који се у средњем веку користио за народну скупштину у појединим европским државама.¹⁶⁸

Питање Османског царства такође је доживљавало промене. Настављен је процес насилне и добровољне исламизације покорених европских хришћанских народа. У „Европској Турској” настанила се већина Јевреја прогнаних из „Европе”, познатих по својој верности јудаизму. Ту су уточиште пронашли и Роми протерани из Западне Европе, који су „Европску Турску” прихватили као своју другу домовину. „Европска Турска” претварала се у мешавину етничких група и религија која је „Европи” деловала необично и туђе. Хабзбуршко царство, којем је препуштено „право” да потисне Турке из Европе, успело је да поврати Угарску, Чешку и Хрватску. Као католичке земље, оне су укључене у састав Хабзбуршког царства, а да им није омогућено да обнове своју средњовековну државност. Аустрија је, осим тога, наметнула своју вољу да буде заштитница хришћанског становништва које је остало у Османском царству. Међутим, као неочекивани супарник Хабзбуршког царства у тежњи да потисне Османско царство из Европе појавила се Русија. Од 1676. године она је водила низ успешних ратова против Османског царства, који су довели до припајања левобрежне Украјине – на левој обали Дњепра – 1681, изласка на Црно море 1700, стицања права да штити православне народе у Османском царству 1774, припајања Кримског полуострва и Грузије 1783. и померања границе на Дњестар 1792. године, док су се од 1771. ратна дејства пренела и јужно од Дунава. У таквим околностима Аустрија је прибегла сарадњи са Високом портом, док је страх да ће православни народи „Европске Турске” доспети под утицај православне Русије подстакao Европу да те народе претвори у чиниоца равнотеже између три источна царства. У супарништву католичког Хабзбуршког царства, православног Руског царства и исламског Османског царства, остали балкански народи – Босна, Херцеговина, Албанија, Црна Гора, Србија, Грчка, Бугарска, Влашка и Молдавија – били су, како с правом запажа енглески социолог др Џералд Деланти, „доведени у безизлазну ситуацију”, јер су претворени у чиниоца равнотеже система између три царства.¹⁶⁹ Помирљивост и наивност Западне Европе у односу према „Европској Турској” јасно се виде у „Огледу о садашњем и будућем миру Европе”, који је енглески квекер Вилијам Пен објавио 1693. године: Османско царство требало би

¹⁶⁸ Види: Љофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне. Софија, 2003, стр. 11.

¹⁶⁹ Деланти, Д. Цит. съч., стр. 77.

укључити у уједињену Европу када се Турци одрекну ислама и пређу у хришћанство.¹⁷⁰

Кретање идеја у европеизму имало је одређени утицај на политичку праксу континента. Дошло је до преласка са концепције равнотеже у „хришћанској Европи” на равнотежу слободних европских држава. Нови сукоб између католичке Европе, која је деловала у име „хришћанског света”, и протестантске Европе, која је бранила „слободе Европе”, довео је до мировног уговора у Рисвику 1698. године. У његовој преамбули истакнуто је да су раскинути ланци који су спутавали слободу Европе и да се успоставља равнотежа међу европским државама.¹⁷¹

До краја XVIII века Европа је у друштвеним и политичким круговима постала општеприхваћена датост, повезана с потребом да се снаге уравнотеже како би се обезбедили неопходна слобода владара, сигурност и мир народа. Рационализам и просветитељство омогућили су да се у основним цртама доврши процес формирања трећег европског идентитета, започет у доба ренесансе – идентитета који је по својој суштини био светован. Средишњу улогу у новом, световном европском идентитету имали су универзалне хришћанске вредности, римско право и хеленска тежња ка знању, трајно уграђени у европску цивилизацију, али услед историјских околности освешћени управо обрнутим редоследом од онога којим су настајали. У нови европски световни идентитет уграђене су високе вредности хуманизма, рационализма, науке, технике, напретка, нације, слободе и демократије. Тако је до краја XVIII века Европа учинила нешто што до данас није постигнуто на другим континентима – уздигла се изнад религијске универзалности и створила нерелигијски, световни идентитет.¹⁷²

Међутим, европски световни идентитет у себе је уплео и низ заблуда: ратоборни фанатизам, поамну рационализацију, немилосрдну колонијалну пљачку, нетрпељивост према „Другости”, склоност ка Каиновим поступцима и колаборационизму, као и историјску амнезију. Европа је почела још дрскије да показује своју „надмоћ”, масовно приказујући себе како седи на престолу, док други континенти стоје или клече пред њом.¹⁷³ Тежак пут оплемењивања европског световног идентитета тек је предстојао.

¹⁷⁰ Види: Raumer, K. *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedensplane seit der Renaissance*. Freiburg-München, 1953.

¹⁷¹ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 50–51.

¹⁷² Види: Морен, Е. Да осмислим Европа. – В: Философска мисъл, 1991, кн. 10, стр. 59.

¹⁷³ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 58–59.

ГЛАВА ТРЕЋА САЗРЕВАЊЕ ЕВРОПЕИЗМА

ТЕМА 6 ПРЕТВАРАЊЕ ЕВРОПЕ У СТАНДАРДНИ ОКВИР ЗА ПОЛИТИЧКО МИШЉЕЊЕ

(од Француске револуције до Првог светског рата)

Од Француске револуције наде да ће владари остварити европско јединство у име Крста почињу да уступају место тежњи народа ка уједињењу на темељима слободе, једнакости и братства.

Француска револуција била је прва револуција у модерном смислу те речи, усмерена ка потпуном одбацавању политичких, економских, друштвених и културних основа система. Револуција је укинула кметство и аристократске привилегије, одвојила Цркву од државе и одузела јој имовину, ликвидирала црквени монопол у образовању, загарантовала верску толеранцију, свргнула и погубила краља, заменила владарску химну националном, прогласила републику, увела устав и плебисцит и дала грађанска права свим Јеврејима који су положили заклетву лојалности. Француска „Декларација о правима човека” (1789) утврдила је слоган револуције „Слобода, једнакост, братство!”, прогласила људе слободнима по рођењу, потврдила безбедност и отпор угњетавању као природна и неотуђива права свих грађана и прогласила нацију јединим сувереном. Помевши феудализам и преобразивши монархију и Цркву, Француска револуција, као револуција у земљи која је представљала средиште европске културе, превазишла је границе Француске и претворила се у општеевропски покрет, утврдивши се као прекретница у размишљању о Европи.

Показавши могућност револуционарног преображаја друштва, Француска револуција најснажније је утицала у области идеја: модерне државе, републиканизма, људских права и грађанске контроле власти. Под утицајем првог европског устава – француског – широм Европе почело је доношење устава, чиме је конституционализам заузео место римског права и образовао нови европски правни круг.

Утицај Француске револуције био је најснажнији у Немачкој – само у раздобљу 1770–1815. на немачки језик преведено је више од 17.000 француских књига и чланака. После Немачке, њен утицај највише се осетио у Италији, где су основане републике у Милану, Ђенови, Риму и Напуљу, које су прихватиле идеје уједињења Италије и

братимљења европских нација. Француска револуција изазвала је успон енглеског републиканског покрета, који је издејствовао демократску парламентарну реформу (1832). Поруке Француске револуције – грађанин, једнакост, права човека, грађанско право и устав – стекле су општеевропско признање.

Међутим, експеси јакобинаца запрепастили су знатан део европских интелектуалаца, који су положили темеље новог духовног покрета – романтизма (крај XVIII – средина XIX века). Носталгија за старим моралним и политичким поретком у Европи била је основна порука ирског политичара Едмунда Берка у његовим „Размишљањима о Француској револуцији” (1790), преведеним на главне европске језике. Посебну популарност стекла је књига Новалиса (псеудоним немачког романтичара Фридриха фон Харденберга) „Хришћанство или Европа” (1799), прожета позивом на повратак средњовековној Европи, када је она била велика хришћанска заједница са једним духовним вођом – папом. Управо под папиним вођством, сматрао је аутор, један „европски конзилијум” могао би да реформише Европу „законитим, мирним политичким средствима”.¹⁷⁴ (Папа је, у ствари, био затворен, а Папска држава претворена у републику 1798. године.) Гласник романтизма постао је и даровити француски писац Франсоа-Рене Шатобријан, који је величао моралну надмоћ средњовековног хришћанства. Романтизам је изнедрио и први часопис под називом „Европа” (Франкфурт, 1803–1805), који је у Паризу уређивао немачки филозоф Фридрих фон Шлегел.¹⁷⁵ Потраживши духовно уточиште у окриљу прошлости, романтизам је трагао за коренима европске цивилизације дубоко у историји и, упркос својој идиличној представи о њој, допринео преиспитивању заједничких искустава европских народа. Он је поново открио Европу и обогатио појам о њој хришћанством, великим хришћанским царствима, катедралама, владарским дворцима, културним здањима и кафанама. На тај начин романтичари су превазишли опасност да се преобликовање европског идентитета спроведе по начелу деструктивизма, на основу надменога односа просветитеља према религији, откривајући могућност да се то учини и овога пута по начелу друге вредности – поновним укључивањем хришћанства, сада више не на водећем месту, у нови културни простор. Романтизам је изнедрио нову појаву – културни туризам, захваљујући којем је европска елита поново открила стару Хеладу, антички Рим и ренесансну Италију. Заслуга романтизма била је и у томе што је,

¹⁷⁴ Лџофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне. Софија, 2003, стр. 12.

¹⁷⁵ De Rougement, D. L'Europe, Invention Culturelle. – In: History of European Ideas, 1 (1980), p. 239.

копајући по прошлости, развио идеју цивилизације, откривајући мноштво цивилизација које су постојале у различитим временима и просторима, и придајући велики значај „римској цивилизацији” и „цивилизацији ренесансе” за нову „европску цивилизацију”. Тако је наметнуо употребу до тада широко распрострањеног појма „цивилизација” у множини.¹⁷⁶

Романтизам се претворио у платформу конзервативизма, који је бранио Цркву, монархију и друштвену хијерархију. Међутим, његова сугестија да су атеизам и револуција разрушили идеалну Европу ограничила је његов одјек у европском друштву.

Шири утицај стекао је либерализам, који је изнедрила Француска револуција, као идеологија и политичка пракса супротстављена конзервативизму. Његове главне поруке биле су индивидуална слобода, правна држава, уставне процедуре, владавина права, верска толеранција, универзална људска права и неприкосновена приватна својина као главни извор солидарног грађанског друштва. Међу његовим угледним утемељивачима истицао се Франсоа Гизо – професор савремене историје на Сорбони. У својој „Историји цивилизације у Европи” (1839), која је доживела више издања и бројне преводе широм Европе, он је почетак „модерне цивилизације” везивао за пад Римског царства и настанак хришћанског света. Као главне кораке у ослобађању мисли и еманципацији европског духа Гизо је посматрао реформацију, Нидерландску и Енглеску револуцију и просветитељство. Према његовом мишљењу, образована европска цивилизација била је надмоћнија од других цивилизација захваљујући свом усклађеном многообразју и раздвајању световне и духовне власти. Утицај либерализма порастао је после нове револуције у Француској – Јулске револуције, на челу са генералом Лафајетом (1830), која је одбацила рестаурацију Бурбона и успоставила уставну монархију, у којој је Гизо постао први министар. Под њеним утицајем избили су Августовски устанак у Белгији, који је довео до стварања Белгијске уставне монархије, и Новембарски устанак у Пољској. За разлику од романтизма, утонулог у сентименталност према успоменама, либерализам је одавао дужно признање прошлости, али из анализе није испуштао садашњост.

Резерве либерализма према Француској револуцији – чак је и Гизо признавао да њен радикализам ствара услове за тиранију – изнедриле су демократизам. Он је брзо добио чврсту основу у новој појави у развоју континента – европском јавном мњењу. Демократе су

¹⁷⁶ Види: Деланти, Д. Изобретјавайки Европа: идеја, идентичност, реалност. Софија, 2004, стр. 112.

се залагале за друштвене реформе, проширење права гласа и једнаке могућности за све грађане. Својим монументалним делима „Историја Француске” у 24 тома (1833–1867) и „Историја револуције” у седам томова (1847–1853), француски историчар Жил Мишле учврстио је схватање народа као главне покретачке снаге историје и европске цивилизације.

Широка платформа демократизма увела је жене у друштвено-политички живот и у расправе о европском политичком систему. Олимп де Гуж (књижевни псеудоним Мари Гуж) објавила је 1791. године протест против неравноправног третмана жена у Декларацији о правима човека и њиховог искључивања из Уставотворне скупштине, који је постао платформа феминизма.¹⁷⁷ Широко одјек добиле су и наде француске књижевнице мадам де Стал (књижевни псеудоним Жермен Некер) да се „победници и побеђени из различитих земаља стапају у један народ”, пружајући прилику „европском духу”.¹⁷⁸

Демократизам се од супарничких идеологија разликовао својом офанзивношћу. Италијански револуционар Ђузепе Мацини поставио је у швајцарском граду Берну темеље међународног покрета „Млада Европа” (1834), који је обухватао националне групе „Млада Италија”, „Млада Немачка” и „Млада Пољска”, а касније су образоване и швајцарска и француска секција. Основни програмски циљ покрета, који је постојао две године, био је да се револуционарним деловањем постигне „Европа отаџбина”.¹⁷⁹

Нова револуција у Француској (1848), која је успоставила Другу републику, овога пута је праћена готово истовременим избијањем револуција у многим европским земљама (1848–1849), што је симболизовало рађање грађанске солидарности и повезаности континента.¹⁸⁰ Успеси тих масовних народних револуција били су импресивни: Милано се ослободио Аустријанаца; Рим, Напуљ, Фиренца и Торино усвојили су либералне уставе; Пруска, Баварска и Нидерланди били су приморани да удовоље делу народних захтева; Француска је увела опште право гласа за мушкарце; до тада наизглед свемоћни аустријски канцелар кнез Клеменс Метерних потражио је

¹⁷⁷ Види: Дейвис, Н. Европа. Историја. В. Търново, 2005, стр. 728.

¹⁷⁸ Цитирано према: Попов, стр. Идеја за Европа през вековете. София, 1999, стр. 145.

¹⁷⁹ Види: исто, стр. 153–155.

¹⁸⁰ Чињеницу да свако подизање незваничне европске престонице Париза (1789, 1830, 1848, 1851, 1870) постаје опасност за стари поредак на континенту уочио је и досетљиво прокоментарисао још аустријски канцелар кнез Метерних: „Када Париз кине, Европа се прехлади“. Цитирано према: Palmer, A. Metternich. London, 1972, p. 15.

спас у острвској Енглеској. Иако је потом уследила делимична рестаурација, окончан је однос према народима као према плебсу, што је учврстило веру у њихову способност да наметну своју вољу монарсима и владама.

Веома важно место у схватањима вођа револуција 1848–1849. заузимала је идеја уједињења континента – насупрот устаљеној политичкој пракси равнотеже великих сила, они су постављали идеју европске федерације нација које су превазишле мржњу и побратимиле се. Прихваћен је слоган „Сједињене Европске Државе”, истакнут почетком XIX века, који је револуционарни талас понео и чији се одјек чуо у свим крајевима континента.¹⁸¹ После револуција ту идеју је преузео Европски комитет, који је Мацини организовао у Лондону 1851. године, поставивши себи за циљ припрему „Светог савеза народа”, у којем је посебно место било намењено Подунављу и Балкану. За братство европских народа деловао је и Француско-шпанско-италијански демократски комитет, познат као Латински комитет, који је у исто време у Паризу основао Робер де Фелисите Ламне.¹⁸²

Незадовољни демократизмом, лево оријентисани кругови, предвођени немачким филозофом Карлом Марксом, средином XIX века обликовали су идеологију социјализма. Његови основни програмски захтеви били су удруживање ресурса, праведна расподела богатства, укидање угњетавања, подређивање индивидуалних права општем добру и међународна солидарност. Међутим, социјализам се од осталих идеологија разликовао негативним односом према идеји уједињења Европе, која је стицала све већу снагу и утицај. Маркс је 1846. године писао: „Намере о једној европској републици, о бесконачном миру под једном политичком организацијом, једнако су гротескне као и фразеологија о јединству народа на основу универзалне слободне трговине”.¹⁸³

Још радикалније оријентисани кругови окренули су се анархизму, који је готово у исто време развио француски посланик Пјер-Жозеф Прудон, а који је будућу Европу описивао као ослобођену централних влада, државних закона и граница.

Римокатоличка црква је дуго после Француске револуције остала у окриљу средњег века. Ернест Ренан уклоњен је са Колеж де Франса због свог дела „Живот Исусов” (1836). Папа Пије IX прогласио је надмоћ Цркве над свим облицима грађанске власти (1864). У списак

¹⁸¹ Види: История на европейската идея. Антология. София, 2004, стр. 81–85.

¹⁸² Види: Шмале, В. История на Европа. София, 2005, стр. 101.

¹⁸³ Цитирано према: Ружин, Н. Европската идеја од утопија до реалност. Скопје, 1996, стр. 30.

„модерних заблуда”, објављен исте године, уврштени су грађански брак, национално самоопредељење и верска толеранција. Општи ватикански сабор (1870) усвојио је догму о папској непогрешивости.¹⁸⁴ Тек је папа Лав XIII енцикликом *Rerum Novarum* (1891) отворио Цркву према либерализму, демократији и слободном мишљењу, поставивши темеље нове идеологије – хришћанске демократије, која је тражила своје место између необузданог либералног капитализма и социјализма који је посезао за приватном својином.

Поред идеолошких праваца које је изнедрила Француска револуција, у друштвено-политичком животу Европе која се обнављала довршено је и обликовање пацифистичког покрета, распрострањеног у готово свим европским државама и развијаног под слоганом уједињења Европе. Од 1843. године он је почео редовно да одржава конгресе мира, који су се претворили у импресивне европске форуме са учешћем међународно познатих интелектуалаца, јавних личности и политичара.

Међу вођама покрета блистало је име француског писца и посланика Виктора Игоа. Као председавајући Трећег међународног конгреса мира у Паризу 1849. године, изразио је уверење да ће се све нације континента стопити у европско братство, у „Сједињене Европске Државе”. У говору пред француским парламентом 1851. године Иго је истицао заслугу свога народа, који је градио темеље здања будућности што ће се једнога дана назвати „Сједињене Европске Државе”. Пред Међународним конгресом мира у Лозани 1869. залагао се за будућу „европску федерацију засновану на праву”. Разрађенији облик својим идејама дао је у поруци Међународном конгресу мира у Лугану 1872. године: „Добићемо Европу као републику. Имаћемо те велике Сједињене Европске Државе (...) имаћемо отаџбину без граница, буџет без плјачке, трговину без царина, саобраћај без препрека, васпитање без подивљалости, омладину без касарни...”¹⁸⁵

Поводом суровог османског гушења Априлског устанка у Бугарској (1876), Иго се поново залагао за европску федерацију, „о чијој су неопходности сви филозофи једнодушни”. Наставак насиља у Европи, развијао је даље своју мисао, показује потребу за „једном европском националношћу, уједињеном управом, великим братским арбитражним судом – демократијом у миру са самом собом”.¹⁸⁶ Рат Србије и Црне Горе против Османског царства који је уследио (1876) пружио је Игоу нов повод да у говору пред француским парламентом образложи потребу за „Европском републиком, континенталном

¹⁸⁴ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 803 и даље.

¹⁸⁵ Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 158.

¹⁸⁶ Цитирано према: *Histoire de l'Europe*. Paris, 1990, pp. 363–364.

федерацијом”.¹⁸⁷ У чланку „Будућност” писац је пророковао: „Двадесети век постаће позорница једне необичне нације. Она ће бити велика, али њена величина неће наносити штету слободи. Биће славна, споља имућна и духовно богата, испуњена мирољубивошћу и срдечношћу према остатку човечанства. Њена престоница биће Париз, али њено име биће Европа”.¹⁸⁸ Моћни Игоов интелект покушао је да продре још даље: „Доћи ће дан када ће Сједињене Америчке Државе и Сједињене Европске Државе пружити једне другима руке преко океана”, изјавио је 1849. године, „како би се постигло благодостање свих!”.¹⁸⁹ Везавши се за слоган „Сједињене Европске Државе”, Иго је ипак највише ценио швајцарски модел уједињења: „У историји света Швајцарска ће имати последњу реч”.¹⁹⁰ Своја схватања о путу којим би могла бити изграђена уједињена Европа, као и о њеној сврси, Иго је конкретизовао у „Писмима о Рајни”. Према његовом мишљењу, то је било могуће остварити око једног „језгра”, једног „двоструког средишта”, састављеног од Немачке и Француске. „Пријатељски ослоњена на Француску, Немачка обуздава Русију; пријатељски ослоњена на Немачку, Француска обуздава Енглеску.”¹⁹¹

Покрет за мир који је обухватио читав европски континент представљао је једну од првих манифестација нове појаве у развоју Европе – међународних невладиних организација. Симптоматично је да су се оне појавиле пре међувладиних организација. Њихово деловање у знатној мери је допринело прочишћавању и обнављању европског система вредности. Међу првим међународним невладиним организацијама биле су Друштво за заштиту домородаца (1837), Хришћанска организација младића (1844), Хришћанска организација девојака (1855), Међународни комитет Црвеног крста (1863), Удружење за међународно право (1873), Међународни поштански савез (1874), Међународни телеграфски савез (1875), Међународни савет жена (1888), Интерпарламентарна унија (1889), Централни биро за железнички саобраћај (1890), Међународни биро за мир (1891), Међународно удружење издавача (1896), Светска ционистичка организација (1897), Нобелов комитет (1901), Међународна федерација фудбалских савеза (1904), Међународна здравствена организација (1907), Друштво против ропства и за заштиту људских права (1909) и

¹⁸⁷ Льофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 13.

¹⁸⁸ Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 156.

¹⁸⁹ Цитирано према: Шмале, В. Наведено дело, стр. 100.

¹⁹⁰ Цитирано према: Попов, стр. Сто есета за Европа. София, 2006, стр. 223.

¹⁹¹ Льофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 13.

Међународни мисионарски савет (1910). Међународне невладине организације основале су Централну службу међународних установа са седиштем у Бриселу (1907), која је 1910. преименована у Савез међународних удружења.

Шездесетих година XIX века настала је и Међународна лига за мир и слободу. Њено коначно обликовање извршено је на Првом конгресу у Женеви 1867. године, којем је присуствовало 6.000 делегата. Други конгрес (1868) поставио је себи за циљ да делује на стварању Сједињених Европских Држава као федерације самоуправних република. Трећи конгрес организације (Лондон, 1869) усвојио је Програм Сједињених Европских Држава, у који су уграђена начела одвајања Цркве од државе, равноправности жена, општег права гласа, слободе штампе и окупљања, укидања смртне казне и сталних армија. Лига је престала са радом седамдесетих година XIX века, али је часопис „Сједињене Европске Државе”, који је издавала на француском и немачком језику, излазио до 1884. године.¹⁹²

После замирања активности Лиге, Берта фон Зутнер – прва жена која се активно укључила у европске пројекте – успела је да оснује нови европски покрет за мир, који је пред међународним установама упорно захтевао оснивање арбитражног суда.¹⁹³

У трагању за путевима остваривања европске идеје активно је учествовала научна заједница континента, која је својим стручним анализама уносила важне исправке у представе о уједињеној Европи. Управо су научници наметнули уверење да је неопходан сопствени, оригиналан друштвено-политички пројекат који би одговарао специфичној култури Старог света. У том погледу значајан је Међународни конгрес политичких наука, одржан у Паризу 1900. године. Током расправе о приступу остваривању старе идеје европског уједињења постављено је питање да ли треба прихватити северноамерички модел. Превагнуло је становиште да „европске нације имају снажнију индивидуалност од енглеских колонија и да зато није могуће подражавање наивног модела”.¹⁹⁴ Као прикладнији узор све чешће је истицана прва европска држава са демократским и федералним уређењем – Швајцарска.

Допринос научне заједнице јачању веза међу нацијама Старог света имао је, у ствари, много шире размере. Није реч била само о интензивирању веза међу научницима из европских земаља, већ пре свега о научним открићима која су комуникацији међу људима у

¹⁹² Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 190–191.

¹⁹³ Види: Шмале, В. Наведено дело, стр. 105.

¹⁹⁴ Цитирано према: Ружин, Н. Европската идеја од утопија до реалност. Скопје, 1996, стр. 30.

Европи дала до тада невиђен интензитет: проналаску пароброда енглеског конструктора Роберта Фултона (1806), фотографије Луја Дагера (1826) и електромотора Мајкла Фарадеја (1821), пуштању у саобраћај парне локомотиве (1830), стварању телеграфа Семјуела Морзеа (1844), појави аутомобила Николаса Киња (око 1769), проналаску телефона Александра Бела (1876), грамофона Немца Емила Берлинера (1888), аероплана Клемана Адера (1890), кинематографа Луја Лимијера (1895), ваздушног брода немачког грофа Фердинанда фон Цепелина (1900), радија Гуљелма Марконија (1901), авиона браће Орвила и Вилбура Рајта (1903) и других. Те новине у животу Европљана учиниле су комуникацију на великим растојањима тренутном, путовања поузданим и брзим – воз је 1900. године раздаљину Париз–Санкт Петербург прелазео за само 30 часова – а стварање уједначених поштанских услуга учинило је преписку брзом и свима доступном.

Важну улогу у убрзавању европске размене имали су обнављање Олимпијских игара (1896), које је покренуо француски барон Пјер де Кубертен, претварање француске бициклическе трке „Тур де Франс“ у међународно такмичење почетком XX века и развој туризма и одмаралишта. Енглез Томас Кук организовао је прва забавна путовања возом и бродом, која је назвао „екскурзијама”¹⁹⁵ и која су брзо наишла на добар пријем у европском друштву.¹⁹⁶

Миграција из села у градове, започета средином XIX века, увођење обавезног основног образовања за децу оба пола, наставе историје и стручног образовања радника довели су у Европи до масовне писмености, масовне културе и ширења представа различитих генерација о Европи. У универзитетско образовање уведене су нове науке – антропологија, лингвистика, етнографија, социологија и економија – које су новим поколењима европске интелигенције пружале широка знања о Европи. Устаљена пракса превођења свих значајних романа на различите европске језике претворила је књижевност у једно од карактеристичних обележја заједничке европске културе.

У научној литератури посвећеној општеевропским питањима укоренила се теза да је Старим светом током XIX и почетком XX века господарио национализам, који је наводно представљао негацију

¹⁹⁵ Види: Рифкин, Д. Европска мечта. Как бдешето на Европа затмњява американската мечта. София, 2005, стр. 97.

¹⁹⁶ Једна путничка група одсела је 1835. године у женевском хотелу „Де л’Јунион“. У пријавној карти једна француска књижевница из те групе уписала је код „Место рођења“ – „Европа“, а код „Издавалац пасоша“ – „Јавно мњење“. Цитирано према: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 792.

европеизма и препреку његовом развоју. Таква схватања не одражавају потпуно и примерено многоструку и противречну европску стварност тога времена.

За многе земље национализам је представљао идеологију ослобођења и еманципације нација,¹⁹⁷ која је довела до стварања нових суверених држава на континенту: Грчке, признате колевке европеизма (1830); Белгије (1831); Румуније, Србије и Црне Горе (1878); Норвешке (1905); Бугарске (1909) и Албаније (1913). Већина њих, као што се види, настала је на некадашњој територији „Европске Турске”, чиме је национализам на Балкану повратио полуострво Европи од Османског царства, остављајући му само разборито ограничено залеђе око Истанбула. Иако су своју независност у великој мери дуговале православној Русији, новонастале државе у Југоисточној Европи преоријентисале су се према развијенијој Западној Европи, самоодредиле као „европске” и уложиле велике националне напоре да се ослободе оријентализма и достојно сврстају у „породицу европских народа”.

Стварање независне белгијске државе није се показало као препрека развоју европеизма у земљи. Напротив, сама пребацивана из руку у руке, Белгија је јасније увидела велику потребу за изградњом квалитативно новог међународног политичког система и постала једна од покретачица првих интеграционих заједница – Бенелукса и раних европских заједница.

Велика чеда национализма биле су Италија, која је ујединила бројне италијанске државице (1861), и Немачка, која је ујединила расцепкани немачки свет (1871). Још у Немачкој која је сањала о свом националном уједињењу излазили су „Европски лист” (1817) и „Европски листићи” (1824). Превазилажење традиционалне италијанске и немачке политичке расцепканости представљало је велику заслугу национализма и пратећу појаву идеје изградње европског политичког система – услед укрупњавања европске политичке карте, број држава на континенту 1871. године сведен је на свега 14. Ништа није спречавало Мацинија да буде идеолог италијанског национализма, да скицира карту будуће Европе од дванаест националних држава и да активно ради на уједињењу Старог света. Чак је и ујединитељ Немачке, канцелар Ото фон Бизмарк, Немце сматрао „Европљанима”.¹⁹⁸ Италијански историчар Бенедето Кроче записао је: „Као што су се пре

¹⁹⁷ Види: Шрьотер, Х. Европа. Актуален справочник: политика, икономика, история, култура. Софија, 2002, стр. 227.

¹⁹⁸ „Као Европљани – изјавио је он – ми [Немци – Н. А.] увек обављамо прљав посао осталих.” Цитирано према: История на европейската идея. Антология..., стр. 85.

седамдесет година Наполитанци из старог краљевства или Пијемонтези из поталпског краљевства претворили у Италијане не одричући се свега што су били, већ уздижући то и оваплоћујући у свом новом постојању, тако (...) Немци и Италијани, и сви остали, морају да се уздигну како би постали Европљани”.¹⁹⁹ Није случајно што су Италија и Немачка, које су се одмах нашле међу европским великим силама и које су вековима трпеле терет политичке расцепканости, развиле нарочито снажне традиције европеизма, да би се средином XX века сврстале међу осниваче првих европских заједница.

Међу новообразованим националним државама у Европи посебно место заузимало је Краљевина Грчка. Иако је у целини остајала равнодушна према несрећној судбини поробљених балканских хришћанских народа, Европа је одржавала извесно интересовање за Грчку, признату као „мајка” филозофије, науке, књижевности и уметности. Зато је Европа помогла стварање независне грчке државе, а после њеног оснивања приступила преиспитивању грчког наслеђа. Посебан допринос у том правцу дао је енглески банкар, демократа и посланик Џорџ Грот својом дванаестотомном „Историјом Грчке” (1846–1856), која је темељно преиспитала тезу, преовлађујућу у романтизму и либерализму, да се европска цивилизација корени у настанку хришћанства и слому Римског царства. Права колевка европске цивилизације, доказивао је Грот, била је атинска демократија, која је обезбедила политичку слободу ненадмашену током векова. Гротова теза брзо се наметнула у европеизму,²⁰⁰ што је појачало пажњу Старог света према Југоисточној Европи.

Изградњу националних држава у Европи пратило је стварање националних тржишта много ширих него у прошлости. Тај процес подразумевао је укидање бројних царинских ограничења, увођење заједничке валуте, стандардизацију мера и тегова, побољшање путне мреже и интензивирање спољних односа.

Анализа, дакле, упућује на закључак да национализам не само што није неспојив са европеизмом, већ има стварне заслуге за ширење европског културног и друштвено-политичког простора. Национализам се чак може посматрати као услов који омогућава остваривање европеизма. У том смислу Виктор Иго је пред Међународним конгресом мира у Паризу 1849. године изјавио: „Циљ велике политике, истинске политике будућности, постаће признавање свих националности (...) Доћи ће дан када ће се француска, руска, италијанска, енглеска и немачка нација на континенту стопити у

¹⁹⁹ Цитирано према: Europe From a Cultural Perspective. The Hague, 1987, p. 67.

²⁰⁰ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 81.

најтешње јединство, не одричући се своје специфичне суштине и индивидуалности”.²⁰¹ Чак је и у најватренијим националистичким порукама у европским државама прећутно било присутно схватање Европе – да свака нација на континенту дели не сасвим јасну, али заједничку европску судбину. Француски културолог Ернест Ренан, сматран идеологом национализма, посматрао је 1870. Европу као стварну „конфедерацију држава са истим схватањем цивилизације”. У говору на Сорбони 1890. године истакао је: „Европа се заснива на одбијању њених народа да се потчине власти једне од њених нација (...) Али нације нису вечне; једном су створене, једном ће и нестати. Можда ће их заменити европска федерација”.²⁰²

Осим тога, током XIX и почетком XX века национализам је био само једна од многобројних појава у животу Старог света. Много је више разлога да се то историјско раздобље означи као доба интернационализма. Управо тада начињени су огромни кораци на путу интернационализације производње, финансија и трговине, који су допринели образовању европског економског простора. Током XIX века дошло је до узајамног повезивања националних тржишта у Европи, што је за собом повукло стандардизацију мера, тегова и валута. После Велике изложбе у Лондону 1851. године почели су да се организују међународни сајмови и у другим великим европским градовима, привлачећи милионе посетилаца са читавог континента. Новонастале идеологије – конзервативизам, либерализам, демократизам, социјализам, анархизам, хришћанска демократија и друге – стекле су општеевропске размере. Управо тада су, као што је већ речено, настале међународне невладине организације, међу којима бројне политичке, синдикалне и грађанске интернационале, које су изградиле своје организационе структуре у готово свим европским државама. Основане су и прве међувладине организације. Обликован је „Европски концерт” великих сила, који је створио и институционализовао сопствени конгресни систем. Појава са далекосежним последицама био је процват специфичне европске књижевности, укоренење у националним књижевностима, али која је одражавала јединство културне традиције европских нација. Европеизам је нашао израз у музици, где су међународне препреке биле најлакше проходне. Наука је истраживала, анализирала и тумачила национални развој појединих земаља у повезаности са остатком европског света и истицала националне доприносе европској културној ризници. Историја европске цивилизације постала је једна од

²⁰¹ Цитирано према: Шмале, В. Наведено дело, стр. 100–101.

²⁰² Цитирано према: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 841.

најсавременијих научних тема. Историјска наука предузела је нове покушаје осмишљавања заједничке европске прошлости: „Европа у шеснаестом веку” А. Џонсона (1897), деветотомно издање „Периоди европске историје” (Лондон, 1897–1936), „Савремена Европа 1815–1899” В. Филипса (1905) и друга дела. Француски филозоф Пјер Леру покушао је да све то сажме у чланку „Филозофија историје Европске уније” (1824).²⁰³

Током читавог тог времена – XIX и почетком XX века – нису престајали пројекти европског политичког јединства. Покретане су и широку популарност стицале идеје регионалних федерација: Балканске федерације патријарха грчке националне револуције Риге од Фере, коју су прихватиле вође националноослободилачких покрета у свим земљама полуострва, као и Балканска социјалдемократска федерација, основана 1910. године;²⁰⁴ „Сједињених словенских држава” руских словенофила и старочеа у Бохемији;²⁰⁵ Јужнословенске федерације Љубена Каравелова;²⁰⁶ „Средње Европе” Јозефа Парча, развијене у истоименој књизи из 1904. године,²⁰⁷ и друге.

Током XIX века показала се способност Европљана да развијају не само национални већ и европски идентитет и да их оплемењују. Проширила се верска толеранција, а у име световне перспективе верне папине слуге – језуити – протеране су из Немачке (1872) и Француске (1880). Показивала се већа трпеливост према националним мањинама, нарочито у вишенационалној Аустроугарској, у којој је око 1890. било седамнаест званично признатих националности.²⁰⁸ Јеврејима су дата грађанска права, са изузетком Русије, где су над њима организовани масовни погроми 1881. и 1903–1906. године. То је омогућило настанак јеврејског просветитељства, чији су основни програмски захтеви били реформисање јудаизма у складу са захтевима модерног доба и световно образовање. Јевреји су брзо улазили у јавни живот као финансијери, адвокати, лекари, научници, писци, сликари, музичари и политичари. Знаменити догађаји одиграли су се у Великој Британији: избор првог јеврејског посланика – барона Лајонела де Ротшилда 1841. године – и првог јеврејског премијера – Бенцамина Дизраелија, грофа од

²⁰³ Види: Saitta, A. *L'idée d'Europe*. – In: *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815–1870)*. Mailand, 1959, p. 427.

²⁰⁴ Види: Лалков, М. Балканското сътрудничество – упование в миналото и надежда за бъдещето. – У: Българија, Балканите и Европа. София, 1996, стр. 14.

²⁰⁵ Види: Проницин, Б. Двете Европи. Славянската идея през XXI век. София–Москва, 2000, стр. 259.

²⁰⁶ Види: Лалков, М. Наведено дело, стр. 14.

²⁰⁷ Види: Деланти, Д. Наведено дело, стр. 138–139.

²⁰⁸ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 788.

Биконсфилда, 1868. године. Најмоћнија метропола, Велика Британија, начинила је прве покушаје да преуреди односе у огромном Британском царству, додељујући статус доминиона Канади (1867), Аустралији (1901), Новом Зеланду и Њуфаундленду (1907) и Јужној Африци (1910).

Противречну суштину XIX века схватио је највећи историчар тог столећа, Леополд фон Ранке, који је „комплекс хришћанских народа Европе” посматрао као „неку врсту заједничке државе”. „Ма колико дубоке биле наше унутрашње поделе, ма колико различите, па чак и непријатељске биле наше тежње – примећивао је он – оне ипак образују јединство према остатку света.”²⁰⁹

Праве проблеме тадашње Европе не треба тражити у национализму, већ у другим правцима. Стара основна подела континента – верска – уступила је место новој, друштвеној, коју је изазвала индустријализација.

Продубљивала се противречност између неимперијалних и империјалних нација, као и оштра конкуренција међу овим потоњим.

Утонувши у самозадовољство, Европа је током XIX века била обузета осећањем да је европска цивилизација једини носилац истине.²¹⁰ Опијена успостављеном „светском влашћу”, развијала је патернализам – покровитељски однос према освојеним народима, „неспособним” за самоуправу, нарочито у Великој Британији. Расна теорија, коју је 1798. године покренуо Јохан Блуменбах, професор у Гетингену, почела је да се преображава у расистичку. Виктор Курте је средином XIX века истицао „европску расну надмоћ”, док је гроф Жозеф Артур де Гобино у четворотомном делу „Оглед о неједнакости људских раса” (Париз, 1853–1855) настојао да докаже „надмоћ” „беле европске расе”. Разбуктала се чак и идеолошка борба за унутаррасну „надмоћ”. Према Сесилу Роудсу, „раса која говори енглески јесте оруђе које је Бог изабрао да оствари предстојећа побољшања судбине човечанства”.²¹¹ Енглец Хјустон Чемберлен, који је живео и стварао у Немачкој, рангирао је европске народе, искључујући неке од њих из своје расистичке концепције – у *homo europaeus* убрајао је само „северне Европљане” – Келте, Словене и Германе – чије су оличење наводно представљали Немци као „најквалитетнији” представници северњака. Будућност, по његовом мишљењу, припадала је германској раси ако се она ослободи антигерманских елемената.²¹² Сама уједињена

²⁰⁹ Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 189–190.

²¹⁰ Види: Морен, Е. Да осмислим Европа. – У: Философска мисъл, 1991, књ. 10, стр. 58.

²¹¹ Цитирано према: Шмале, В. Наведено дело, стр. 156.

²¹² Види: исто, стр. 155–158.

Немачка брзо је формирала аријевски мит, који је немачку нацију постављао изнад европских народа и искључивао Словене из „европске расе”.²¹³

Тако се Европа током XIX века нашла са двоструким стандардом. Постављајући слободу, демократију и људска права највише у односу на себе, сама их је газила колонијалном праксом у остатку света.²¹⁴ Од краја XVIII века Европа је једно за другим губила контролу над Сједињеним Државама, Хаитијем и Латинском Америком, али је, као последица помахнитале трке за колонизацију преосталог света који јој још није био потчињен, проширила колонијалне поседе у Азији, Африци и на Блиском истоку и приступила колонизацији чак и европских земаља. Предрасуде су ишле толико далеко да је 1904. године група жена са Самое ограђена и изложена у зоолошком врту у Хамбургу.²¹⁵

Штавише, двоструки стандард примењиван је и у самој Европи. Један од најутицајнијих филозофа XIX века, Огист Конт, одредио је цивилизацију као меру кохерентности Западне Европе.²¹⁶ Широку популарност стекао је путопис француског маркиза де Кистина „Русија 1839. године”, у којем је Русију описао као земљу „чисте словенске расе” са „издуженим азијским обликом”, иза чијег „спољашњег изгледа цивилизације” провирује „истинско варварство”. „Између Француске и Русије постоји Кинески зид – словенски језик и карактер”, закључио је де Кистин.²¹⁷ Оноре де Балзак био је нешто благонаклонији према словенству: „Украјина, Русија, Подунавска равница, једном речју Словени, спона су између Европе и Азије, између цивилизације и варварства”.²¹⁸ Ернест Ренан је 1871. године плашио западне Европљане да ће „Словени (...) једнога дана довући за собом из Средње Азије некадашњу клијентелу Џингис-кана и Тамерлана”.²¹⁹ Та пристрасност према словенском свету показала се као повољно тло да се уједињена Немачка већ крајем XIX века усмери ка обезбеђивању „животног простора” у Европи, правдајући то ограниченим могућностима своје колонијалне праксе.²²⁰

²¹³ Види: Деланти, Д. Наведено дело, стр. 111.

²¹⁴ Види: Morin, E. *Penser l'Europe*. Paris, 1987, p. 14.

²¹⁵ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 859.

²¹⁶ Види: Елис, Н. Относно процеса на цивилизација. Т. 1. София, 1999, стр. 102 и даље.

²¹⁷ Цитирано према: Улф, Л. Изобретјаването на Източна Европа. Картата на цивилизацијата в съзнанието на Просвешчението. София, 2004, стр. 534.

²¹⁸ Дьо Балзак, О. Братвчедката Бет. София, 1975, стр. 211.

²¹⁹ Цитирано према: Улф, Л. Наведено дело, стр. 535.

²²⁰ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 860.

У последњој четвртини XIX века у Европи се распламсала расправа о протеривању мањина.²²¹

Пред крај XIX века појачао се погубни европски синдром – антисемитизам, који је Јевреје – „странце” и „космополите без корена” – оптуживао за издају и заверу и био спреман да их претвори у жртвеног јарца за сва зла.

Неке европске државе, попут Шведске, Норвешке и других, наставиле су прогон и протеривање Рома. Друге су се преоријентисале на политику њихове асимилације, први пут примењену у Аустрији 1761. године: забрањени су назив „Циганин”, ромски језик, ромско судство, традиционална ромска одећа, спавање у шаторима и на земљи; номадски Роми присилно су насељавани; мењана су им имена и издавани пасоши; деца су им у четвртој години одузимања и давана на старање хранитељским породицама, а од десете године школована су у државним школама и обучавана занатима.²²²

Предмет законског прогона у Немачкој, Великој Британији и другим земљама постали су хомосексуалци.²²³

Међу најпопуларнијим књигама XIX века био је трактат „О рату” (1832) пруског генерала Карла фон Клаузевица, који је рат одредио као „наставак политике другим средствима”. У последњој четвртини XIX века немачки фелдмаршал фон Молтке допунио га је речима: „Рат је део Божјег поретка”.²²⁴

Над читавим XIX столећем лежала је мрачна сенка теорије становништва енглеског економисте Томаса Малтуса, развијане 1798–1816, са њеним мучним рецептима за решавање питања „апсолутне пренасељености” Земље. Његов достојни следбеник, Енглец Х. Велс, захтевао је 1902. „елиминисање” црне и жуте расе, Јевреја, слабих, нижих и непожељних.²²⁵ Други Енглец, Д. Лоренс, покренуо је 1908. идеју о изградњи „смртоносне коморе, велике као Кристална палата, са војним оркестром који би нежно свирао и кинематографом који би живо радио”, док би се унутра ликвидирали „сви болесни, хроми и сакати”.²²⁶

У име сопствених интереса и у својој мржњи према Русији, Европа је предуго остајала равнодушна према ослободилачким тежњама поробљених балканских хришћанских народа. Када су они до крајњих граница напрегли националне снаге да изборе елементарно

²²¹ Исто, стр. 828.

²²² Види: Лиежоа, Ж.-П. Роми, цигани, чергари. София, 1999, стр. 127–136.

²²³ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 881.

²²⁴ Цитирано према: исто, стр. 880.

²²⁵ Види: исто, стр. 866.

²²⁶ Цитирано према: исто, стр. 865.

право на независну државност, западноевропске велике силе показале су забринутост за „болесника на Босфору”. „Капитулациони режим”, који су наметнуле Османском царству, показао се важнијим од слободе народа Југоисточне Европе. У новом Руско-турском рату – Кримском рату 1853–1856. године – западне силе постале су отворени савезници Османског царства, чиме су предодредиле руски пораз и угасиле наде балканских народа у избављење. Париски конгрес (1856) примио је Османско царство у „Европски концерт” као противтежу Русији, признавши Високу порту за пуноправног учесника у европским пословима, што је наметнуло одустајање од позивања на хришћанство као основу европског јединства.²²⁷ Непосредно после конгреса, Велика Британија и Француска склопиле су тајни споразум са Високом портом о очувању целовитости царства (1856). После Априлског устанка у Бугарској (1876), британски амбасадор у Цариграду успротивио се захтеву енглеске опозиције да се промени политика према Османском царству само зато што су, како је изјавио, „некакви башибозуци побили неколико бескорисних и несрећних Бугара”.²²⁸ Када су се балкански хришћански народи ипак ослободили, западноевропске велике силе су им иза леђа саставиле Берлински уговор (1878), којим су свесно уситниле политичку карту Балкана – како би умањиле руски утицај у региону – цинично поделиле територије – Аустроугарској Санџак, Босну и Херцеговину, Великој Британији Кипар – и наметнуле државне границе које се нису подударале са историјским и етничким стварностима полуострва. Тако је постављена темпирана бомба која је Балкан неизбежно претворила у „буре барута Европе”. Кривица за то пребачена је на жртвоване балканске народе. Како су истакли угледни француски историчари, професори Ернест Лавис и Алфред Рамбо, тај међународноправни диктат био је „споменик себичности, дело зависти, чин неморалан и подао”.²²⁹ Поред савладавања заосталости проузроковане вишевековном османском влашћу, новостворене балканске хришћанске државе оптерећене су националним проблемима које је створила Западна Европа и који су им исцрпљивали преосталу националну енергију – Бугарска је, на пример, водила пет ратова за национално уједињење, који су однели 166.000 жртава, проузроковали огромну материјалну штету и укоренили национални нихилизам.

²²⁷ Види: Alting von Gersau, F. *European Perspectives on World Older*. Layden, 1975, p. 53.

²²⁸ Цитирано према: Улф, Ј. Наведено дело, стр. 536.

²²⁹ Цитирано према: Лалков, М. *Българската външна политика (1878–1944)*. Между екзалтацијата и погрома. – У: *Очерци по българска история (1878–1948)*. София, 1992, стр. 55.

Монарси континента заразили су национализам бацилима шовинизма и пустоловно бацали „своје” народе у братоубилачке ратове у име сопствених династичких тежњи. Лудило шовинизма, како је констатовао немачки филозоф професор Фридрих Ниче, „избацило је на врх таласа кратковиде и лакомислене политичаре, који (...) се претварају да не примећују (...) знаке све очигледније европске воље за уједињењем”.²³⁰ Шовинизам је овладао и свешћу знатног дела европске интелигенције, која је дигла хајку на „људе без отаџбине”, иако су они, према меродавној Ничеовој оцени, заправо били неопходни „модерни људи” и „добри Европљани” – „наследници Европе (...) наследници хиљадугодишњег европског духа”.²³¹

Покушаје да Европу изведе из политичке традиције и нових опасних заблуда предузимао је европеизам. Број његових пројеката разумне политичке организације континента лавински је растао, а они су уживали све већу популарност у европском друштву. Још у првим годинама Француске револуције немачки филозоф Јохан фон Хердер дубоко је веровао да ће владари и владе, против своје воље, следити „глас народа” и искористити „републику научника” како би се изградила „Европа људских права”.²³² Чак ће се и велике силе, додао је 1867. шкотски правник Џејмс Лоример, поклонити пред „европским јавним мњењем”; Лоример је 1875. објавио и пројекат савеза европских држава.²³³

У предсмртним фрагментима Ниче је констатовао да, као резултат ангажовања најдубљих умова XIX века „на бржем обликовању Европљанина будућности”, сада већ „Европа жели да буде јединствена”. Рађао се наднационални тип Европљанина, настављао је Ниче, и управо ће он, одоздо, остварити европско уједињење.²³⁴

Засновани на таквим схватањима, пројекти будућности Европе битно су се разликовали од оних састављених пре Француске револуције. У њима су аргументовано разобличавани идеја монархијске рестаурације „папске Европе”, коју је развио савојски гроф Жозеф де Местр,²³⁵ и трајна илузија да уједињење Европе могу обезбедити владари великих сила – према немачком професору Никласу Фогту,

²³⁰ Льофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 14.

²³¹ Исто, стр. 15.

²³² Попов, стр. Наведено дело, стр. 136–137.

²³³ Исто, стр. 161, 163–164.

²³⁴ Исто, стр. 195–197.

²³⁵ Види: исто, стр. 145.

уколико се споразумеју француски цар Наполеон I и руски цар Александар I.²³⁶

Европа је све чешће замишљана као „Свети савез народа”, образложен у истоименој брошури Ђузепеа Мацинија (1848).²³⁷ Предност се давала томе да она буде дело „скупштине народа”, за шта се још током Француске револуције залагао француски писац и посланик гроф Константен де Волни.²³⁸ Уједињена Европа и даље је замишљана као конфедерација – код немачког правника Јустуса Цинцерлинга – или федерација – код немачког дипломате Константина Франца и песника Хајнриха Хајнеа – организована око неког језгра, француско-британско-немачког према енглеском филозофу Херберту Спенсеру. Наглашавана је потреба да процес уједињења не наруши многообразје континента. „Свако уједначавање – упозоравао је швајцарски историчар Јакоб Буркхарт – било политичко, верско или друштвено, погубно је за наш континент (...) Оно што ће нас спасти јесте наше многообразје.”²³⁹

Покретане су и нове плодотворне идеје. Француски маркиз Лафајет, који је у рату за северноамеричку независност учествовао као генерал америчке војске и командовао Националном гардом током Француске револуције, почео је активно да пропагира уверење да ће се „једнога дана, по узору на америчке државе, конституисати и уједињени народи Европе”.²⁴⁰ После посете Сједињеним Државама, француски гроф Анри де Рувроа де Сен Симон објавио је свој план „Реорганизација европског друштва, или о неопходности и средствима уједињења европских народа политичким уставом уз очување њихове националне независности” (1814), који је током више од једног века више пута прештампаван и у којем је образложио идеју „Европских Сједињених Држава”. Аутор није предвиђао да се то може брзо остварити, јер је као неопходан предуслов видео парламентарни преображај европских држава.²⁴¹ Вође пацифистичког покрета и европских револуција 1848–1849. прихватиле су, међутим, ту идеју и учиниле је једном од најпопуларнијих на континенту. Све више Европљана видело је у северноамеричком моделу, како је приметио

²³⁶ Исто, стр. 140.

²³⁷ Исто, стр. 153 и даље.

²³⁸ Исто, стр. 125.

²³⁹ Цитирано према: Попов, Е. Наведено дело, стр. 203.

²⁴⁰ Цитирано према: Ружин, Н. Наведено дело, стр. 28.

²⁴¹ Види: Heater, D. The Idea of European Unity. Leicester, 1992.

Јакоб Буркхарт, „моћан лабораторијски експеримент европске будућности”.²⁴²

Немачки филозоф Имануел Кант, који се од 1760. трајно бавио идејом савеза европских народа, објавио је 1795. године дело „Ка вечном миру”, које је брзо постало познато на читавом континенту и било обликовано као међународни мировни уговор, са преамбулом, клаузулама и тајним додацима. Залажући се за „федерализам слободних држава”, Кант је као неопходан услов за њега сматрао њихово републиканско уређење. Кантова идеја „Европске републике” добила је додатно образложење почетком XIX века у стваралаштву немачког писца и публицисте Јохана фон Гереса и нарочито немачког филозофа Фридриха фон Шлегела.²⁴³ Француски филозоф Огист Конт је 1850. наде у „припрему велике републике” полагао у „пет напредних народности: француску, италијанску, немачку, енглеску и шпанску”.²⁴⁴ Већу популарност стекла је потреба да државе признају своју равноправност, коју је немачки професор политичких наука Конрад фон Шмит-Физелдек образложио у опширном делу „Европски савез” (1821). На тој основи, сматрао је, европски парламент могао би законом да прогласи стварање европског федералног савеза и да донесе јединствен устав, који би предвиђао општеевропску заставу, заједнички образовни систем, јединствен монетарни систем, савезну војску и савезну флоту.²⁴⁵

Свест о великим тешкоћама на путу европског јединства усмеравала је неке његове присталице ка идеји постепеног остваривања, груписањем сродних европских земаља на федералистичкој основи – тезу коју је заступао вођа миланске револуције из 1848. Карло Катанео.²⁴⁶ У постхумно објављеном делу француског анархисте Прудона „Федеративно начело” (1868), које је пророковало да ће „двадесети век отворити еру федерација”, аутор је био склонији уверењу да ће најпре бити организовано неколико федерација – Италијанска, Грчка, Холандска, Скандинавска и Подунавска – на чијој ће основи бити образована општа европска федерација.²⁴⁷ У сличном духу био је конципиран пројекат Холанђанина Г. Лутимера из 1913. године о европској конфедерацији

²⁴² Цитирано према: Аш, Т.-Г. Свободнијат свят. Америка, Европа и изненадващото бъдеще на Запада. София, 2005, стр. 130.

²⁴³ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 137–138, 141.

²⁴⁴ Исто, стр. 162.

²⁴⁵ Види: Gollwitzer, H. *Europabild und Europagedanke*. München, 1951, S. 243.

²⁴⁶ Попов, стр. Наведено дело, стр. 159.

²⁴⁷ Исто, стр. 160–161.

састављеној од четири федерације – Англо-латинске, Германске, Југоисточне и Рускоевропске – на начелу еквивалентности.²⁴⁸

Непрестане размирице и ратови међу европским државама учврстили су код многих уверење у неопходност преуређења европског политичког система. Током револуција 1848–1849. Ђузепе Мацини је објавио чланак „Свети савез народа” (1849), у којем је захтевао да национални парламенти образују саветодавну скупштину која би прекројила политичку карту Европе, групишући сродне народе – скандинавске, Немце са Мађарима, Белгијанце са Холанђанима и друге.²⁴⁹ Фридрих Ниче био је уверен да је најбоља европска варијанта уједињење на кантоналној основи, по узору на Швајцарску.²⁵⁰ Идеју новог исцртавања граница као услова уједињења континента подржавао је и француски писац Пол Лакроа.²⁵¹

Уверење да уједињење Европе треба засновати на поузданом уговору међу државама најубедљивије је развијено у плану швајцарског правника Жана Гаспара Блунчија, професора међународног права у Хајделбергу, из 1875. године. Савезом европских држава, према његовом мишљењу, требало би да управљају федерални савет, састављен од представника држава, и непосредно изабрани сенат, који би донели европски федерални устав.²⁵² Размишљања о тражењу чврстог темеља европског политичког система добила су важну допуну у реферату француског историчара Анатола Лероа-Болијеа на Међународном конгресу политичких наука у Паризу 1900. године. „Европска федерација – нагласио је аутор – може почивати само на заједничкој одбрани.”²⁵³

У свом реферату пред овим угледним међународним форумом Лероа-Болије је посебну пажњу посветио обиму уједињене Европе. Његова теза заправо је изражавала тада преовлађујућа расположења: учешће Велике Британије и Русије било је веома спорно, јер би оне пре могле да поткопају темеље европског јединства; Османско царство, међутим, „мора бити чланица уједињене Европе, али са неравноправним статусом”,²⁵⁴ како би се сачувала могућност решавања судбине европских хришћанских народа који су и даље били у његовом саставу.

²⁴⁸ Види: Ружин, Н. Наведено дело, стр. 33.

²⁴⁹ Види: Foester, R. *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. München, 1967, S. 277.

²⁵⁰ Попов, стр. Наведено дело, стр. 196 и даље.

²⁵¹ Види: Попов, Е. Наведено дело, стр. 71.

²⁵² Попов, стр. Наведено дело, стр. 161.

²⁵³ Цитирано према: исто, стр. 204.

²⁵⁴ Цитирано према: Ружин, Н. Наведено дело, стр. 30–31.

Та веома закаснела забринутост за балканске народе служила је пре као покриће традиционалне русофобије Западне Европе. Грчка, Румунија, Србија и Црна Гора већ су биле суверене државе које су себе сматрале нераздвојним деловима породице европских народа; Бугарска је, вољом западних великих сила, била трибутарна кнежевина вазална „Његовом величанству султану”, али се на међународној сцени понашала као самостална европска држава; Босна и Херцеговина биле су припојене – још увек „привремено” – Аустроугарској. Под османском влашћу око 1900. године, поред исламизоване Албаније, остало је само неколико области и острва која су историјски и етнички припадала бугарској, грчкој и српској нацији, а чији је рописки положај продужен вољом западних великих сила; готово све те области ослобођене су Балканским ратом 1913. године.

Резерве према Русији заснивале су се на пристрасном односу према њој и слабом познавању земље, а образлагане су сумњом у њену способност да се европеизује, која је код неких аутора – на пример немачког филозофа Макса Шелера – ишла до потпуног порицања такве могућности. У време Француске револуције Русија је већ била највећа консолидована држава на планети, са највећом армијом на свету и неисцрпним природним богатствима, земља са најбројнијим становништвом у Европи, главни европски увозник пољопривредних производа, са избореним монополом над решавањем такозваног „Источног питања” – судбине балканских хришћанских народа које је поробило Османско царство – и са снажним културним успоном; стваралаштво Пушкина, Љермонтова, Толстоја, Достојевског, Чехова, Мусоргског, Чајковског, Римског-Корсакова, Станиславског и многих других ушло је у златни фонд европске културе. Победа над Наполеоном улила јој је самопоуздање спаситељке Европе. Бечки конгрес (1814–1815) био је приморан да призна Русију као нераздвојни део „Европског концерта” великих сила. Русија је почела покровитељски да гледа на Европу, да показује све већу дипломатску активност на континенту и да шири своје поседе у Старом свету припајањем Финске (1809), Северне Бесарабије (1812), великог дела Пољске (1815), делте Дунава (1829) и Јужне Бесарабије (1878). Нарочит значај имала су руска освајања у Закавказју, које је почетком XIX века било подељено између иранске деспотије и Османског царства и зато сматрано делом Азије. Припајање Грузије (1801), Северног Азербејџана (1813), Источне Јерменије (1829) и Кавказа (1859) Русији у пракси је значило њихово освајање за Европу.²⁵⁵ Нашавши се дубоко у Европи и

²⁵⁵ Признавањем Османског царства за европску велику силу (1856), и Северни Азербејџан, који се налазио у његовом саставу, почео је да се сматра делом Европе. Само је Јужни Азербејџан остао у саставу Ирана. Упркос османском

у средишту њеног политичког живота, Русија је тражила своје место у животу Старог света. Руски државни врх интензивно се европеизовао. Царица Катарина II (1762–1796), пореклом са немачког кнежевског двора, својим тесним везама са француским просветитељима и енциклопедистима усмерила је пажњу Русије ка Европи. Нови талас европеизације наступио је за време цара Александра I, који се на Бечком конгресу 1814. појавио у пратњи 37 дипломата, од којих је само седморо било руског порекла.²⁵⁶ Током европских револуција 1848–1849. цар Николај I писао је британској краљици Викторији: „Шта је остало здраво у Европи? Велика Британија и Русија”.²⁵⁷ Средином XIX века руски државни врх и знатан део трговаца, научника и уметника живели су са осећањем да је земља део Европе.²⁵⁸ Руски интелектуалци били су подељени између словенофилства, са његовим схватањем јединствености словенске цивилизације, и „западњаштва”, које је предводио филозоф Александар Херцен и које је користило трибину часописа „Европљанин” (1832). Међу „западњацима”, међутим, мало је било оних који су били уверени у европску перспективу Русије – већина је била растрзана између дивљења Европи и вере у посебну мисију Русије. Отворени савез Велике Британије, Француске, Аустрије и Сардиније са Османским царством током Кримског рата (1853–1856) и нови талас русофобије у Западној Европи после рата²⁵⁹ појачали су антиевропска расположења у руској интелигенцији. Шездесетих година XIX века настао је панславизам са антизападном платформом, која је наишла на подршку и у државном врху – уз помоћ владе, 1865. године у Москви је организован Свесловенски конгрес. Потом се, почетком XX века, обликовала и концепција евроазијства, која је Русију, смештену на два континента, одређивала као самосталну историјску стварност између Европе и Азије. Образовао се чак и посебан правац – „восточници”, односно „источњаци” – који је сматрао да земља није европска и да је пре повезана са Кином.²⁶⁰ Упркос таласу антиевропеизма у земљи, цар Александар II начинио је одлучне кораке ка европеизацији Русије укидањем кметства, укидањем племићких привилегија и цензуре, реформисањем судског система, војном

геноциду над Јерменима и успостављеној руској власти, народи Закавказја почели су да се одвајају од азијског деспотизма и да се прикључују развијенијој европској културној заједници.

²⁵⁶ Уткин, А. Россия и Запад. История цивилизаций. Москва, 2000, стр. 144.

²⁵⁷ Цитирано према: исто, стр. 166.

²⁵⁸ Исто, стр. 165; Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 860.

²⁵⁹ У књизи „Русија и Европа“ (1868) француски сенатор А. Мартен тврдио је да Русија није део Европе. Види: Уткин, А. Наведено дело, стр. 176.

²⁶⁰ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 32.

реформом и проширењем образовања шездесетих година XIX века. Руска револуција (1905–1907) дала је подстицај либерализацији земље – цар Николај II основао је законодавну Државну думу (1906) и покренуо Столипинову аграрну реформу (1906–1911). „Почетком XX века – констатује савремени руски истраживач Анатолиј Уткин – осећање припадности Западу није изазивало стварне сумње ни код цара, ни код министара, ни у Генералштабу руске армије.”²⁶¹ Негативизам према Русији, који се и тада подстицао у Европи, заправо је имао главни извор у страху од ње. „Будућност припада Русији, која расте и расте, надвијајући се над нама као све ужаснија ноћна мора”, изјавио је немачки канцелар Теобалд фон Бетман-Холвег свом личном помоћнику Курту Рицлеру 8. јула 1914. године.²⁶²

Искључивање Велике Британије из европских пројеката добило је, поред традиционалних, и нова оправдања у континенталној блокади Енглеске коју је организовао Наполеон I и у енглеској тези о „надмоћи и мисионарству расе која говори енглески”, прихваћеној као политичко начело. Иако се већ осећала угроженом због раста француског утицаја у континенталној Европи, Велика Британија се држала политике „сјајне изолације” до 1904. године, Европу називала „континентом”, показивала незаинтересованост за европску идеју и утврђивала свој национални идентитет у опозицији према европским континенталним силама. Усредсређена на огромно колонијално царство, током XIX века разматрала је идеју стварања „англосаксонске светске заједнице”.²⁶³ У XIX веку, међутим, почео је да бледи углед Велике Британије као најмодерније европске државе – Француска ју је престигла у локалној демократији, Аустроугарска у националној политици, а Немачка у социјалном законодавству.²⁶⁴

На енглеску надменост према Европи, Европљани су одговарали уздржаношћу према Великој Британији. Она је често искључивана из пројеката уједињења континента, а неки од њих били су изграђени чак на антибританској основи. Карактеристичан је у том погледу пројекат немачког предузетника и новинара Фридриха Листа из 1841. године о организовању европске конфедералне царинске заједнице око уједињене Немачке, уз учешће Холандије, Белгије и Швајцарске, која би се супротставила британској хегемонији у свету. Аутор је, међутим, предвиђао да ће привредни успон Сједињених

²⁶¹ Уткин, А. Наведено дело, стр. 186.

²⁶² Цитирано према: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 895.

²⁶³ Калео, Д. Да осмислим бџдешето на Европа. София, 2003, стр. 56.

²⁶⁴ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 817.

Држава притиснути Велику Британију и приморати је да се придружи Европи.²⁶⁵

Још пред крај XVIII века у европском духу, који се до тада налазио у успону, појавиле су се ноте малодушности и укоренило се осећање да свет почиње да измиче европској контроли. У фундаменталном вишетомном делу „Идеје за филозофију историје човечанства” (1784–1791) Хердер је упозоравао да ће се средства којима је Европа потчини́ла друге континенте окренути против ње саме и посебну пажњу посветио Русији, називајући је „земљом будућности човека”.²⁶⁶ Швајцарски историчар Јоханес фон Милер пророковао је 1797. године да будућност припада или Америци или Русији.²⁶⁷ Последице Наполеоновог пораза од Русије 1812. први је схватио сам Наполеон: предвиђао је да ће свет ускоро постати „америчка република или руска универзална монархија”, у којој ће Европа заузимати незнатно место.²⁶⁸ Чињеницу да остваривање северноамеричке идеје „даје најлепше плодове” први је запазио немачки историчар, правник и политичар Карл фон Ротек 1818. године. „У читавој историји не може се наћи тако брз, тако благотворан и тако диван пример као што нам га пружају слободне северноамеричке државе”, констатовао је и додао: „Европа, међутим, гледа како цивилизација бежи из Старог у Нови свет”.²⁶⁹ Опат де Прат је 1823. далековидо приметио да је Америка предодређена да обнови Стари свет, док ће Русија настојати да га потчини.²⁷⁰ Будући француски министар спољних послова Алексис де Токвил, који је америчку демократију проучавао на лицу места, записао је у свом делу о њој из 1835. године: „Данас постоје два велика народа на Земљи који, изгледа, корачају ка истом циљу: Руси и Англоамериканци (...) У тежњи ка свом циљу једни се ослањају на лични интерес и допуштају да делују снага и разум појединаца, без усмеравања. Други у великој мери сабирају целокупну снагу друштва у једном човеку. Док је за једне слобода главни покретач, за друге је то ропство. Њихова полазишта су различита, као и њихови путеви. Па ипак, чини се да је, по неком тајном плану Божјег провиђења, сваки од њих позван да једнога дана држи у рукама судбину половине света”.²⁷¹ Француски интелектуалац Шарл Сент-Бев записао је 1847. у свом

²⁶⁵ Калео, Д. Наведено дело, стр. 78.

²⁶⁶ Цитирано према: Салман, Х. Изцелението на Европа. Пробуждането на европейското самосъзнание. София, 2001, стр. 118.

²⁶⁷ Попов, стр. Наведено дело, стр. 140.

²⁶⁸ De Rougement, D. Наведено дело, стр. 294.

²⁶⁹ Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 148–149.

²⁷⁰ Види: исто, стр. 166.

²⁷¹ Цитирано према: Шмале, В. Наведено дело, стр. 56.

дневнику: „Будућу судбину света одлучиће ова два млада народа: Руси и Американци”.²⁷²

Уверење да ће Русија и Сједињене Државе отворити нову еру светског развоја продрло је и у само руско друштво, нарочито у стваралаштво његовог главног заступника Владимира Печерина (1807–1885), професора грчке филологије на Московском универзитету.²⁷³ Историчар професор Михаил Погодин поставио је 1837. реторичко питање: „Не зависи ли политичка судбина света од нас?”.²⁷⁴ Мисионарство се назирало и у стваралаштву филозофа Ивана Кирејевског (1806–1856), према којем је Русија била позвана да обнови растрзану, безверну, револуционарну, исцрпљену и материјалистичку Европу.²⁷⁵ Публициста Николај Данилевски доследно је заступао схватање да завршетак историјског времена Запада пружа прилику самобитној словенској цивилизацији.²⁷⁶ Те наде заснивале су се на значајном напретку који је земља остварила у модернизацији и индустријализацији. Од 1830. до 1870. Русија је заузимала прво место по бруто домаћем производу међу великим силама. Њен годишњи раст током последњих деценија XIX века био је највиши на свету – осам одсто – а у раздобљу 1900–1914. највиши у Европи – шест одсто. Године 1913. њен индустријски потенцијал заостајао је само за Сједињеним Државама, Немачком и Великом Британијом.²⁷⁷

То уверење било је још шире заступљено у Сједињеним Државама, које су имале много више разлога од Русије за самопоуздање силе у успону. Колонизован је северноамерички Запад, извршена је индустријска револуција, реконструисан је Југ и укинута ропство. „Монроова доктрина” из 1823, спровођена под слоганом „Америка Американцима!”, успешно је остварена стварањем Међународног савеза америчких република под вођством Вашингтона (1890). Зауевши прво место у свету према најважнијем показатељу – обиму индустријске производње – 1894. године, Сједињене Државе истакле су „Доктрину отворених врата” (1899), која је захтевала слободну конкуренцију на огромном кинеском тржишту. За разлику од Руса, међутим, Северноамериканци, који су донедавно били Западни Европљани, показивали су забринутост за будућност Европе.

²⁷² Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 166.

²⁷³ Види: исто, стр. 172.

²⁷⁴ Погодин, М. Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны. Москва, 1874, стр. 17.

²⁷⁵ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 175–176.

²⁷⁶ Види: Данилевский, Н. Россия и Европа. Санкт Петербург, 1867.

²⁷⁷ Види: Уткин, А. Наведено дело, стр. 182, 188, 193.

Осећање да ће Европа бити притиснута између Сједињених Држава и Русије дубоко је промислио Јулијус Фребел, аустријски посланик приморан да после револуције 1848. емигрира у Сједињене Државе. У књизи „Америка, Европа и политичко становиште садашњости” (1859) забележио је: „Русија са једне и Америка са друге стране намећу западноевропским државама свест да представљају трећу, међусобно повезану целину и приморавају их да тој узајамној зависности дају облик, као и неке делотворне органе за своје заједничке интересе”. Аутор је био потпуно уверен да је спас Старог света једино у изградњи „заједничке федерације европских народа”.²⁷⁸

Наде да ће разумност превладати ипак су се распршиле и уступиле место слутњи суморне будућности Европе, што се јасно видело у развоју њене иконографије. Током XIX века појавила се изнутра разједињена Европа, а Оноре Домије приказао ју је 1867. године како седи на бомби.²⁷⁹

То осећање појачало се почетком XX века, када је Жорж Сорел, обесхрабрен дубоким продором шовинизма у народну свест, не без нота очаја констатовао: „То гробље Европа насељено је народима који полазе да се међусобно убијају са песмом на уснама”.²⁸⁰

Заиста је задивљујуће колико је светлих европских умова проникло у дубине садашњости и прозрело будућност, колико је разумних и правовремених идеја бесплатно понуђено државном врху Старог света – и колико се споро, мучно и тешко политички разум пробијао.

Пустивши дубоке корене у недрима Старог света, идеја Европе ипак се нашла на дневном реду државно-политичког врха континента. Непосредно после Француске револуције делом и пером ју је прихватио Наполеон Бонапарта (1769–1821). Као први конзул Француске републике од 1799. показивао је приврженост теорији равнотеже снага у Европи. Касније је подлегао искушењу француске хегемоније, плаћајући данак и идеји европске универзалне монархије. Да би обезбедио подршку Римокатоличке цркве, Наполеон је склопио конкордат са папом Пијем VII (1801). Представљајући се као наследник франачког цара Карла Великог, још пре него што је укинуо Свето римско царство немачког народа 1806. године, прогласио се за цара (1804) и браком са Маријом Лујзом, кћерком последњег светоримског цара Франца II (1810), покушао да легитимише своју титулу. Ратови револуционарне Француске у Европи, започети 1793. и од 1799. вођени

²⁷⁸ Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 187–188.

²⁷⁹ Види: Шмале, В. Наведено дело, стр. 79.

²⁸⁰ Љофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 16.

под Наполеоном, имали су освајачки карактер, али су оставили дубок траг у свести европских народа. Наполеон је користио појам „стара Европа” као нешто што спречава напредак континента. Зато је доследно рушио темеље старог поретка у Европи, лишио папу световне власти, укинуо Свето римско царство, на месту трулих монархија у многим областима стварао републике са умереним уставима, уводио јединствено законодавство разрађено уз његово лично учешће, које је ослобађало кметове, уклањало феудалне остатке и посредничке установе, уводило слободну трговину, утврђивало једнакост пред законом, давало слободу штампе и грађанска права Јеврејима. Велика је била Наполеонова заслуга за превазилажење политичке расцепканости Немачке: укинуо је црквене државе (1803); raspоделио 112 царских градова и кнежевина између Баварске, Бадена, Виртемберга и Пруске (1803); образовао Рајнски савез од шеснаест кнежевина (1806); основао Берлински универзитет са Јоханом Фихтеом као првим ректором, као жариште новог мишљења (1810). На тај начин Наполеон је припремио тло за уједињење Немачке. Пошто су француске револуционарне армије у Белгији, Холандији, Немачкој и Италији дочекане као ослободилачке, Наполеон је изградио Континентални систем (1807), који су подржавали Хабзбурзи и Русија и који је био усмерен против Енглеске. Чак су и бројни владари, укључујући немачке, прихватили успостављено Европско царство под француском хегемонијом, очекујући да ће после револуционарних ратова бити преуређено у Европски савез. Француска експанзија на континенту ширила је њене установе и револуционарне идеје. Макар накратко, интернационализовала је живот Европе, омогућила великом делу континента да осети нешто сасвим другачије од старог поретка, учврстила схватање хомогене заједнице и прокрчила пут ка новом општеевропском уређењу. Револуционарни рат Француске видно је утицао чак и на земље које су остале изван непосредног Наполеоновог утицаја: Велика Британија потресена је до темеља; руски цар Александар I основао је Комитет министара (1802) и Државни савет (1810), увео државни школски систем и отворио универзитете; Шведска је усвојила устав (1809) са ограниченом монархијом, чији је краљ постао позвани бивши Наполеонов маршал Жан-Батист Бернадот, под именом Карл XIV; Наполеоново освајање Илирије изазвало је национални успон међу хришћанским нацијама Османског царства.²⁸¹ По Наполеоновој замисли Француска је постала прва држава која се обавезала на уједињење континента. У додатку француском уставу из 1815. стоји: „Наш циљ је да у Европи створимо велики федерални

²⁸¹ Детаљније видети: Woolf, S. *Napoleon's Integration of Europe*. London, 1991.

систем, који одговара духу столећа и служи напретку”.²⁸² То је учврстило прворазредно место које је Француска додељивала својој европској политици.

Током изгнанства на острву Света Јелена 1816. године, Наполеон је пред својим пријатељем Лас Казом направио осврт на своје дело. „Једна од мојих великих идеја – поверио му је – било је стапање и сабирање свих европских народа који географски припадају једној нацији, а које су распарчале револуције или политика.”²⁸³ „Тежио сам – додао је – да припремим уједињење великих европских интереса (...) Створио бих Сједињене Европске Државе.”²⁸⁴ Замисљено „европско удружење”, у име напретка и среће континента, требало је, према Наполеону, да има један европски закон, један европски суд, заједничку валуту, уједначене мере и тегове и европску академију.²⁸⁵ Уложивши сав свој геније у укидање старог монархијског поретка на континенту и изградњу „јединствене Европе” – „једне велике континенталне државе са јединственом политичком влашћу” – Наполеон је на крају живота дошао до увида: „Желео сам да ујединим Европу силом, али данас је јасно да је треба убеђивати само идејама”.²⁸⁶

Најубеђенији критичари Наполеоновог приступа Европи били су међу француским интелектуалцима. На сусрету са царем гроф Сен Симон изразио је подршку његовом циљу уједињења Европе, али не и насилном начину његовог постизања.²⁸⁷ Нарочито убедљива била је теза писца Бенжамена Констана, развијена у делу „О духу освајања и узурпације у њиховом односу према европској цивилизацији” (1814). Једнообразност коју је Наполеон наметао континенту једнака је смрти, тврдио је аутор, јер живот захтева разноликост, а организација различитост.²⁸⁸ Тако је брањена неопходност очувања националних идентитета приликом стварања европске политичке организације.

Нагло повећана популарност европске идеје током ратова револуционарне Француске на континенту приморала је владаре најмоћнијих царстава да своју политику почну да образлажу интересима Европе. У јесен 1804. руски цар Александар I послао је ванредног изасланика у Лондон са предлогом да се, после победе над

²⁸² Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 131.

²⁸³ Цитирано према: исто, стр. 132.

²⁸⁴ Цитирано према: Европа. Мифы и действительность. Москва, 1951, стр. 21.

²⁸⁵ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 74.

²⁸⁶ Цитирано према: Ружин, Н. Наведено дело, стр. 28.

²⁸⁷ Види: Редел, Ж.-Р. Европейският съюз между политически полярности. Съотношението Европейският съюз – САЩ – постсоциалистическа Европа. София, 1994, стр. 10.

²⁸⁸ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 145.

Наполеоном, образује европска конфедерација са заједничким правним кодексом, усаглашеним са интересима свих европских држава осим Османског царства. Пројекат је изричито предвиђао превласт Русије и Енглеске у заједничком савезу. Велика Британија, која је борбу против револуционарне Француске водила са конзервативних позиција, благонаклоно је прихватила предлог. Две империје су 11. априла 1805. склопиле уговор који је предвиђао сазивање општеевропског конгреса после рата, при чему су се обе стране обавезале да на њему буде створен „федеративни систем Европе”, који би гарантовао независност и малих држава. После одлучујуће битке код Лајпцига (1813), конференција савезничких сила – Русије, Енглеске, Аустрије и Пруске – у Шатијону одлучила је да оне „у име Европе преговарају са Француском о миру”. Уговор о одбрамбеном савезу великих сила, склопљен у Шомону 1814. на двадесет година, образложен је потребом „очувања европске равнотеже”. „Интересом целе Европе” образложен је и уговор великих сила о признању неутралности Швајцарске, склопљен у Вишију 1814. године. Истовремено усвојена Декларација посматрала је антифранцуску коалицију као „европску лигу”. Бечки конгрес (1814–1815), на којем су учествовали представници свих европских држава осим Османског царства, означио је почетак званичне кодификације међународног права.²⁸⁹ Успостављен је систем европских односа састављен од мањег броја већих европских држава, тампон, неутралних и демилитаризованих зона, што је допринело консолидацији Старог света и већој проходности европских граница.

На иницијативу руског цара Александра I, у Паризу је 26. септембра 1815. образован „Свети савез хришћанских монарха” између православне Русије, католичке Аустрије и протестантске Пруске, у име „хришћанске нације”, „мира и правде”. Предлог аустријског канцелара кнеза Метерниха да се оснује централни европски биро као средиште координације Савеза био је одбијен, али је призната неопходност трагања за одговарајућим основама међународне организације у Европи.²⁹⁰ „Свети савез”, којем се касније придружила Француска 19. новембра 1815, а фактички и Велика Британија, институционализовао је своје међународне конференције. На Првој конференцији у Ахену 1818. године руски цар Александар I предложио је стварање Друштва народа које би гарантовало безбедност свих држава чланица, али је Велика Британија одбацила предлог.²⁹¹ „Свети савез” је, међутим, успоставио запрепашћујућу праксу – упркос противљењу Велике

²⁸⁹ Види: Ганев, М. Кодификация и прогрессивно развитие на международното право. – У: Юридически сборник, т. X, 1999, стр. 63.

²⁹⁰ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 142–144.

²⁹¹ Исто, стр. 147–148.

Британије – оружаних интервенција свуда на континенту где је нарушаван статус кво који је он утврдио, чиме је изгубио своју светост у очима европских народа. „Свети савез из 1815. усмерен је против народа – констатовао је Мацини – то је савез монарха, завера монарха ради утњетавања њихових поданика.”²⁹² Избијањем револуција у Француској и Белгији и устанка у Пољској против руског царизма 1830. године, „Свети савез” се распао, а покушај његовог оживљавања 1833. пропао је.

После пораза револуционарне Француске, европско средиште преместило се у Хабзбуршко царство. Његова тежња да господари континентом предодредила је широко место европеизма у политичком речнику аустријског канцелара Метерниха. У јавним наступима он је Европу представљао као алтернативу национализму, као једину „отаџбину” европских народа и као територију већ образоване „нације”, у оквиру које су традиционалне европске нације означавале пре географске појмове. Представљао се као поборник европске федерације под надзором „Ареопага” великих сила, којем би помагала „стална конференција” са заседањима у Бечу. Занимљив детаљ Метернихових схватања било је његово инсистирање да Османско царство буде укључено не само у европску федерацију већ и у „Европски концерт” великих сила – као противтежа растућој моћи Русије.²⁹³

Европска револуција 1848–1849. помела је, међутим, статус кво и приморала до тада наизглед свемоћног Метерниха да спас потражи у Енглеској. Док је Русија преузимала улогу европског жандарма, гушећи револуције у Пољској и Мађарској, Француска је поново повратила водећу улогу у европеизму. На њену иницијативу обновљена је пракса европских конференција организовањем Париске конференције (1856), која је примила Османско царство у „Европски концерт” великих сила, и Лондонске конференције (1867), која је Луксембург прогласила неутралном државом. Европска терминологија је, међутим, и даље звучала лажно из уста државника, што је признао Бизмарк: „Реч ‘Европа’ увек сам налазио на уснама оних државника који нешто траже од туђе силе, и то нешто за шта се никада не би усудили да замоле у своје име”.²⁹⁴ Ни сам Бизмарк, уосталом, није био изузетак – 1863. обећао је Русији помоћ у гушењу устанка у Пољској „због интереса Европе”.²⁹⁵ Следећи европски форум, Берлински конгрес (1878), који је прекројио политичку карту Југоисточне Европе, потврдио је упорно

²⁹² Цитирано према: Foester, R. Наведено дело, стр. 277.

²⁹³ Види: Gollwitzer, H. Наведено дело, стр. 226.

²⁹⁴ Цитирано према: Деланти, Д. Наведено дело, стр. 101.

²⁹⁵ Исто, стр. 113.

одбијање европских монарха и влада да напусте политику равнотеже снага и пружи прилику широким друштвеним очекивањима политичког уједињења Европе.

Продубљивање супротности између старих и нових великих сила око територија, тржишта и утицаја у Европи и остатку света, као и стварање војно-политичких блокова Тројног савеза (1882) и Француско-руског савеза (1893), суочили су Стари свет са стварном опасношћу општеевропског војног сукоба.

У условима растуће међународне напетости, руски цар Николај II објавио је 28. августа 1898. посебну декларацију у којој је предложио да велике силе путем међународних конференција потраже начине да зауставе трку у наоружању и загарантују трајни мир. Идеја је добро прихваћена и 26 држава из Европе – укључујући Бугарску – Азије, Северне и Јужне Америке окупило се на Међународној мировној конференцији у Хагу 1899. године. На конференцији је договорено проширење Женевске конвенције из 1864. о поступању према рањеницима и болесницима, склопљен је споразум о добровољном мирном решавању спорова, постигнути су договори о забрани отровних гасова, бацању бомби из ваздуха и другим ограничењима ради „хуманизације” рата, а основан је и Међународни арбитражни суд у Хагу. Немачка је, међутим, блокирала предлог о обавезном обраћању Хашком међународном суду у случају међународних спорова, док је расправа о ограничењу наоружања окончана без успеха.

Године 1907, овога пута на формалну иницијативу председника Сједињених Држава Теодора Рузвелта – стварни покретач поново је била Русија – сазвана је Друга међународна мировна конференција у Хагу, са учешћем 44 државе, укључујући Бугарску. Усвојено је тринаест конвенција, међу којима су најважније биле о мирном решавању спорова посредовањем, о стварању међународних истражних комисија у случају спорова и неуспеха посредовања и о обраћању Сталном хашком арбитражном суду. Знаковита је чињеница да је управо током рада Друге хашке међународне мировне конференције склопљен Руско-британски споразум у Санкт Петербургу августа 1907, којим је коначно образована Антанта – војно-политички блок старих великих сила, као противтежа Тројном савезу.

Хашке међународне мировне конференције коначно су обликовале установу арбитраже у међународном праву. Ниједан од око сто уговора о повременој арбитражи, склопљених почетком XX века до

1914. године, ипак није примењен, а Стални арбитражни суд је за то време решио свега десетак спорова.²⁹⁶

На крају се јавни притисак на владаре показао недовољним да их примора да искористе могућности XIX и почетка XX века за покретање европског политичког пројекта. Европска државно-политичка елита наставила је да се креће у оквирима традиције, остајући глува за бројне далековиде предлоге нове политичке изградње континента и слепа за успешно остваривање северноамеричке идеје, која је Сједињене Државе претварала у симбол модерности.

Иако није успевао да се наметне у условима у којима су државе континента трагале за својим политичким *modus vivendi* – чак је и Француска смењивала монархије и републике – европеизам се несебично посветио свом апостолском делу. „Код свих широко образованих и проницљивих личности овога века – сажимао је Ниче XIX столеће – једина заједничка тежња у тајанственом раду њихових душа била је да припреме пут том новом синтезу [уједињењу Европе – *H. A.*] и да покушају да у себи, унапред, изграде Европљанина будућности.”²⁹⁷

Док је општеевропски пројекат још остајао далеки сан, постигнут је извесни пробој у регионалној сарадњи на континенту. Он је био дело скандинавских народа, чији су географски положај, блискост – етничка, језичка, верска, културна, економска, па чак и политичка – и заједничко сећање на унију из 1397. погодовале појави скандинавизма током XIX века као програма новог политичког уједињења у „вечни савез”. У вези са процесима уједињења Италије и Немачке, скандинавизам је добио прилику за предузимање практичних корака. Уједначено је трговинско право шездесетих година XIX века, потписан је споразум о узајамним поштанским услугама (1869), Шведска и Норвешка створиле су зону слободне трговине, која је постојала од 1871. до 1897, основан је монетарни савез Данске, Норвешке и Шведске (1872), а од седамдесетих година XIX века започело је уједначавање радног законодавства. Почетком XX века скандинавизам се преобразио у „северну сарадњу”, која је први успех постигла оснивањем Северног међупарламентарног савеза (1907).²⁹⁸

Корисно искуство регионалне економске сарадње стечено је током XIX века и у поступку укидања унутрашњих царина у читавој

²⁹⁶ Види: Драгиев, А. Международно правораздаване (Международен арбитражен и Международен съд на ООН). София, 2004, стр. 26.

²⁹⁷ Льофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 14.

²⁹⁸ Види: Клепацкий, З. Западноевропейские международные организации. Москва, 1973, стр. 368 и даље.

Немачкој конфедерацији, са изузетком Аустрије, што је довело до процвата немачке индустрије.

Регионална сарадња ширих размера, али са мањом делотворношћу, почела је да се остварује у вези са успостављањем режима пловидбе великим европским рекама. Завршни генерални акт Бечког конгреса и његов Прилог 16 „В” прописали су потпуну слободу пловидбе Рајном и основали Централну комисију за пловидбу Рајном (1815), у којој су учествовале све приобалне државе осим Швајцарске. Због различитих тумачења текстова, одредбе нису ступиле на снагу, па је било неопходно потписивање конвенције о пловидби реком у Мајнцу 1831, која је слободно кретање установила само за рајнске државе. Новом конвенцијом, склопљеном у Манхајму 1868, установљена је слободна пловидба трговачких бродова свих држава.²⁹⁹ Положени су и темељи уређивања пловидбе доњим током Дунава оснивањем Европске дунавске комисије на Париској мировној конференцији 1856, при чему су одлучујућу реч у комисији добиле државе које нису биле подунавске.

У време Француске револуције Европа је била очаравајући мит, утврђен географски појам, трајно укореена представа о јединственој цивилизацији и значењски појам којим су господариле световне вредности. Европска идеја овладала је свешћу интелектуалне елите, која је стварала бројне планове изградње заједничке политичке организације Старог света. Неки од њих привукли су пажњу појединих владара, који су, у тежњи да учврсте и прошире своју власт, предузимали покушаје њиховог остваривања.

Француска револуција постала је прекретница у развоју европеизма. Искристалисана у свести интелектуалне елите континента, европска идеја овладала је интелигенцијом и одјекнула у готово свим слојевима народа. Постала је део живота поданика који су се претварали у грађане, дубоко продрла у новонастало јавно мњење и давала смисао деловању многих међународних невладиних организација, од којих су неке сву пажњу усмеравале на припрему уједињења Европе.

Европска идеја развијала се у условима све већих унутрашњих напетости. Трајно ушавши у платформе новонасталих међународних идеологија, политичких и синдикалних породица, европеизам је подстицао непрестано самокритичко загледање у прошлост, чије су анализирање, преиспитивање и поновно осмишљавање били вођени тежњом ка дубљем разумевању садашњости и потреба будућности. То грозничаво копање по историји неретко је доводило до модернизовања

²⁹⁹ Види: исто, стр. 393 и даље.

и митологизовања слике Европе – што је такође служило изградњи наднационалног идентитета – али је најчешће откривало све нове компоненте заједничког материјалног и духовног наслеђа европских народа. То је доприносило учвршћивању световних основа европске духовности, њеном оплемењивању, ослобађању од заблуда, очишћењу од грехова и заштити од грешака. Заједничко преиспитивање заједнички проживљене прошлости зближавало је националне карактере. „Европски карактер је такав – констатовао је Хегел – да ублажава супротстављање разлика или бар не полаже на њихову трајност, усвајајући тако блажу природу прелаза.”³⁰⁰

Идеја јединствене нове Европе кретала се пространствима континента заједно са маршом армија револуционарне Француске кроз Стари свет, док је Наполеонов покушај да створи европски политички систем оставио трајне трагове у јавној свести и учврстио дух европеизма. Популарност идеје Европе постала је толико широка да је државни врх континента често прибегавао европској терминологији и непрестано покушавао да своју политику образложи „потребама Европе”. Варљива лаж тог европског сјаја, међутим, брзо је препозната међу европским народима, који су аутентични европеизам понели у вртлогу европских револуција 1848–1849, претворивши идеју Европе у једну од најмоћнијих политичких идеја. Наде да ће владари остварити европско јединство у име Крста коначно су уступиле место вери у способност народа да приморају монархе, владе и парламенте да уједине континент под заставом слободе, једнакости и братства.

После европских револуција средином XIX века наступио је врхунац национализма, али он није представљао препреку развоју европеизма, нити је био неспојив са њим. У многим заосталијим земљама верски идентитет уступио је место националним идентитетима. Бројне угњетаване нације стекле су независност, а балканске нације ослобођене су вишевековне османске власти и враћене у окриље своје природне европске породице. Превазиђена је традиционална политичка расцепканост Италије и Немачке, а њихове уједињене нације брзо су израсле у велике силе са снажно развијеним европеизмом. Интернационализација је одлучно продирала у привредни, политички и духовни живот европског друштва. Чак су и вође самог национализма, иако су неговале култ националне државе, њу посматрале као пролазну појаву на путу ка будућој конфедералној политичкој организацији Европе.

Национализам је, међутим, био заражен бацилима шовинизма, који је постао политички кредо монарха и њихових влада. Њихово

³⁰⁰ Цитирано према: Чаргаф, Е. Наведено дело, стр. 18.

одбијање да напусте корито политичке традиције изазивало је велику забринутост европеизма. Његови најдалековидији умови благовремено су упозоравали да ће Стари свет бити притиснут, а у даљој будућности, буде ли водио неразумну политику, и подељен између надолazeћих ваневропских Сједињених Држава и евроазијске Русије отуђене од Европе. Европски државни врх био је засут темељно разрађеним пројектима политичког уједињења континента, у којима су браћена традиционална гледишта, али и покретане нове идеје: Сједињене Европске Државе, Европска федерација федерација, Европска република, европски устав и друге. У светском политичком животу појавиле су се нове демократске државне творевине – Сједињене Државе и Швајцарска – које су брзо доказале своју делотворност и почеле да се доживљавају као узор за политичко уједињење Старог континента.

Осмишљавајући и преиспитујући заједнички проживљену античку и средњовековну прошлост, нова Европа се учврстила као духовни простор заједничких вредности. Ипак, сазревање плодова европеизма тек је предстојало.

ТЕМА 7

ПРЕЧИШЋАВАЊЕ ЕВРОПЕИЗМА У ПОЖАРИМА СВЕТСКИХ РАТОВА

Одбијање државно-политичке елите Европе да благовремено прихвати бесплатно понуђене идеје о политичком уједињењу континента и њено подлагање великодржавном шовинизму имали су жалосне последице по даљу судбину Старог света. Обистинила су се најгора предвиђања. Европски народи, бачени у Велики рат, који је брзо прерастао у европски и светски, доживели су културни шок масовног братоубиства. Европа је изашла из крвавог купатила разорена, искрварена, подељена на победнике и поражене и финансијски зависна од прекоокеанских Сједињених Америчких Држава. Током рата болшевици су преузели власт у највећој европској држави – Русији (25. октобра 1917), чиме је нарушено друштвено-политичко јединство континента. Русија је тако трајно одвојена од Европе, док је европско осећање сачувано само у делу старе аристократије и интелигенције, као и међу многобројном руском емиграцијом, која је почела да посматра Европу као спаситељку Русије.

Тако се Европа „неочекивано” нашла притиснута са две стране: политички и идеолошки – од болшевичке Русије, а финансијски и економски – од Сједињених Држава. Срушено је схватање Европе као симбола напретка и цивилизације. Нестала је аура која је окруживала научни и технички напредак, јер је Светски рат показао његову двоструку природу – као покретача развоја и као застрашујућег средства разарања и масовног убијања.

Европски дух био је дезоријентисан и сломљен. Завладали су нелагодност и очајање, као и осећање осуђености на пропаст. Наступило је помрачење мишљења.

Бестселер је постало хипнотишуће двотомно дело немачког филозофа Освалда Шпенглера „Пропаст Запада” (Минхен, 1920–1922). Али, будући да се западнији Запад налазио у очигледном успону, његова порука је заправо гласила „Пропаст Европе”, под којим су насловом, уосталом, објављени и неки од многобројних превода овог дела. Угледни немачки филозоф Георг Зимел одредио је Први светски рат као „самоубиство Европе”,³⁰¹ док је оснивач психоанализе, аустријски професор Зигмунд Фројд, написао дело „Нелагодност у

³⁰¹ Види: Попов, стр. Идејта за Европа през вековете. София, 1999, стр. 204.

култури”.³⁰² У истом духу биле су написане и публикације у земљама победницама, међу којима се издвојило дело „Опадање Европе” (1920) професора Сорбоне Албера Деманжона. Метафорично означавање Европе као „Старог света” почело је да се тумачи у смислу да је она достигла старост.

Болно доживљавање тешко пољуљаних водећих положаја у свету изазвало је нови талас идеализовања предратне Европе. Хенри Мајер са страхопоштовањем говори о „златном XIX веку”: „Била је то велика европска ера, толико интернационална по духу.”³⁰³ Деценије пре Првог светског рата чешки књижевни критичар Ф. Крејчи описао је као „златно доба” Европе и „очигледно најсрећније време у развоју европског друштва”.³⁰⁴ Стефан Цвајг је предвечерје рата описао на следећи начин: „Наш понос због тријумфалног успеха наше технике и наше науке, дух европске заједнице, европска национална свест, почели су да добијају тело и крв.”³⁰⁵

То су биле преовлађујуће оцене европске интелигенције. Државно-политичка елита Старог света настојала је, међутим, да на сваки начин прикрије своју одговорност за распиривање рата и углавном се посветила уређивању послератне будућности континента. Иако је она први пут одређена уз најнепосредније учешће ваневропских сила – Сједињених Држава и Јапана – свесна и несвесна заблуда о улози Европе у свету наставила је да се одржава посредством прве основане универзалне светске организације – Друштва народа (1919), у којем су, услед неучествовања Сједињених Држава, водећу улогу преузеле Француска и Велика Британија. Неговане су и наде да ће Европа, уз америчку помоћ, успети да угуши бољшевичку Русију, која још није била стала на ноге.

Илузије су, међутим, почеле брзо да се распршују. Док је европска државна елита остала неплодна током рата и непосредно после њега, бољшевици су високо истакли паролу мира и извели Русију из рата, прогласили право народа на самоопредељење и признали независност Финске, изјаснили се против тајне дипломатије вођене иза леђа народа и парламената, објавили тајне уговоре царске Русије и одбили да плаћају њене дугове (1917). Сједињене Државе су, са своје стране, пред крај рата објавиле „Четрнаест Вилсонових тачака” (1918),

³⁰² Види: Деланти, Д. Изобретявайки Европа: идея, идентичност, реалност. София, 2004, стр. 148.

³⁰³ Meyer, H. *Mitteleuropa in German Thought and Action: 1815 – 1945*. The Hague, 1955, p. 336.

³⁰⁴ Krejci, F. *Cesstvi a evropanstvi*. Prague, 1931, p. 214.

³⁰⁵ Цитирано према: История на европейската идея. Антология. София, 2004, стр. 96.

међу којима су биле слободна трговина, слобода пловидбе, право народа на самоопредељење, отворена дипломатија, разоружање, стварање светске организације за гарантовање мира, политика моралних начела и друго. На тај начин су најделотворнији планови за склапање мира и послератно уређење света настали изван Европе – у Сједињеним Државама и бољшевичкој Русији.³⁰⁶

Непристрасна анализа улоге Првог светског рата у односу на европску идеју, међутим, не може остати заробљена у крајностима. Рат је имао и своје обновитељске последице. Он није представљао победу национализма, како се често тврди у научној литератури, већ пре његов пораз, који је ојачао европеизам.

Показало се да народи нису горели од жеље да међусобно ратују – само у Великој Британији више од три хиљаде војника осуђено је пред војним судом због дезертерства током рата.³⁰⁷

Премештање светског финансијског средишта у Сједињене Државе и бољшевичко преузимање власти у Русији отрезнили су европске умове.

Својим нарочито очигледним поукама за све европске грађане рат је дискредитовао старе режиме и либерализам, који су јавну свест затровали шовинизмом, и широм континента извео на политичку сцену демократске леве и левоцентристичке снаге. Од 1920. власт у Шведској преузела је Социјалдемократска радничка партија – уз краћи прекид – која је почела да обликује „шведски модел” социјалног опорезивања, социјалног осигурања, образовања и здравствене заштите.

Револуционарно уздизање маса пред крај Првог светског рата и непосредно после њега помело је четири европска царства: Руско, Хабзбуршко, Немачко и Османско. Европске нације које су ова царства потискивала стекле су слободу и од саставних делова вишенационалних империја постале суверени чланови европске породице. На месту трулих царстава настале су републике – Европа је у Први светски рат ушла са деветнаест монархија и три републике, а из њега изашла са четрнаест монархија и шеснаест република. Учврстило се схватање да је самоопредељење нација услов демократске изградње уједињене Европе.

Неке од новонасталих државних творевина представљале су покушај спајања националних и наднационалних елемената – Чехословачка, Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Југославија) и Савез Совјетских Социјалистичких Република.

³⁰⁶ Види: исто, стр. 97.

³⁰⁷ Дейвис, Н. Европа. История. В. Търново, 2005, стр. 916.

Десет милиона људских жртава Првог светског рата очврснуло је вољу да се превазиђу европска крвопролића.

Предузети су одлучни кораци ка превазилажењу предрасуда према женама. Норвешки пример давања пуног бирачког права женама и њиховог уласка у парламент од 1911. године после Првог светског рата следиле су Данска, Русија, Холандија и Немачка; до 1929. жене су таква политичка права уживале у шеснаест европских држава.

Као резултат увертире у Први светски рат – балканских ратова – од Османског царства је за Европу освојен већи део његових балканских вилајета, који су укључени у територијалне границе Бугарске, Грчке, Србије и Црне Горе, док је створена и независна Албанија (1913).

Кемалистичка револуција (1918–1922) преобразила је панисламско Османско царство у световну државу: проглашена је република (1923), укинут је калифат (1924), конфискована су вакуфска имања, укинути су дервишки редови и манастири, уведено је световно образовање (1925), шеријат је замењен правосудним системом заснованим на швајцарском грађанском, италијанском кривичном и немачком трговинском праву (1926), укинута је полигамија, вера је одвојена од државе, забрањено је ношење фереца и фесова, уведени су грегоријански календар и латинизовано писмо (1928), установљено је обавезно образовање (1931) и женама је дато бирачко право (1934). На тај начин започето је превазилажење неспојивости паневропеизма и панисламизма, који је наследио пантуркизам.

После рата Европа је почела да се растаје од своје колонијалне прошлости, коју су још крајем XVIII века енглески филозоф Џереми Бентам и његов немачки колега Јохан Фихте сматрали великим историјским грехом Старог света.³⁰⁸ Највеће колонијално царство на свету – Велика Британија – преображено је у „Британску заједницу”: призната је правна равноправност доминиона са метрополом (1926), а Вестминстерским статутом (1931) британски парламент озаконио је пуну самосталност доминиона у њиховој унутрашњој и спољној политици. Добровољна Заједница, која је исказивала заједничку оданост британској круни, обавезала се на сарадњу у области трговине, финансија и међународног туризма, одржавајући своје јединство периодичним састанцима премијера и министара.

На месту ликвидираног Османског царства као главни европски противник учврстила се бољшевичка Русија. Пошто су издржали међународну интервенцију у којој су учествовале европске земље (1918–1922), бољшевици су створили Савез Совјетских

³⁰⁸ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 113 – 114, 139.

Социјалистичких Република (1922), који је постао главна „непријатељска Другост” Европе. Совјетска опасност није била само спољашња за европске државе. Комунистичка интернационала, коју је Москва основала 1919, брзо је изградила своје секције у свим европским државама и непрестано подстицала револуционарне изливе на Старом континенту. Комунистичке партије и идеологија класне борбе коју су исповедале постале су озбиљна унутрашња опасност за сваку европску државу. Као нова спољна и унутрашња опасност, авет комунизма снажно је уједињавала европско друштво. На тај начин супротстављање у Европи, које је до Првог светског рата носило знатно верско обележје, добило је нови, идеолошки садржај – сукоб демократије и комунизма – чиме је ојачан световни карактер европског идентитета.

Први светски рат претворио је неутралне државе – Данску, Шпанију, Норвешку, Холандију, Швајцарску и Шведску – у главне носиоце европеизма. Током ратних година (1914–1918) у њима је објављена обимна литература која је образлагала потребу федерализовања Европе ради избегавања крвопролића. У Цириху су објављене књиге Емила Риега и Карла Цимермана о Сједињеним Европским Државама, као и пројекат анонимног Швајцарца за устав Савеза европских држава. У Базелу је објављена књига Гауденца Планте „Европа на путу јединства”. У Ротердаму је штампана књига Ван Хелбаха о Сједињеним Европским Државама, а у Амстердаму књига Ника ван Сухтелена о потреби стварања Европског државног савеза.

Књиге у истом духу објављиване су и у зараћеним државама: Ота Леман-Русбилта о Сједињеним Европским Државама; Фридриха Наумана о Средњој Европи – у Немачкој; Еторија Понтија о будућности Европе – у Италији; историчара Колингтона о европеизму – у Француској; Чеха Томаша Масарика о Новој Европи – у Русији; Мађара Оскара Јасија о конфедерацији Аустрије, Бохемије, Мађарске, Пољске и Илирије (Јужне Словеније) – у Аустроугарској. На Масарикову идеју, енглески историчар Роберт Ситон-Вотсон почео је да издаје часопис „Нова Европа” (1916).

Током ратних година снажно су одјекнуле и европске поруке међународно признатих интелектуалаца. Стефан Цвајг је већ 1914. објавио чланак „Срце Европе”. Џејмс Џојс је 1916. написао: „Ја сам демократа и радићу и служити у корист друштвене слободе и

једнакости свих класа и полова у будућим Сједињеним Европским Државама.”³⁰⁹

Наведене чињенице јасно показују да је потребно нијансирати закључак једног од најугледнијих истраживача европеизма, Жан-Батиста Дирозела, да „од 1914. до 1918. Европа није постојала”,³¹⁰ који се понавља и у најновијој литератури.

Прерастање европског рата у светски, улазак Сједињених Држава у њега и опасност да светско вођство, пред збуњеним погледима Европљана, пређе преко океана довели су до извесног раздвајања ујединитељских расположења у Старом свету. Европеизам је и даље преовлађивао, али је немали број европских умова усмерио поглед ка глобалним проблемима и потреби да се успостави универзална организација која би гарантовала светски мир. Симптоматично је било питање које су Италијани Ђовани Ањели и Атолио Кабијати поставили у европским расправама пред крај рата: „Европска федерација или Друштво народа?”³¹¹

Ово раздвајање појачало се после оснивања прве универзалне светске организације – Друштва народа (1919), чије је седиште установљено у Европи, у Женеви. Велике наде пробудило је ангажовање Друштва народа на решавању оштрог проблема положаја националних мањина, нарочито важног за Европу. Међутим, ограничавање мера на спровођење неколико плебисцита – у Шлезвигу, Аленштајну, Шчећину и Горњој Шлезији 1920. и у Сарској области 1935. године – брзо је распршило илузије. Одбијање Сједињених Држава да приступе Друштву народа и недопуштање болшевичкој Русији и пораженим државама да уђу у њега изазвали су сумњу да се организација претвара у установу чији је циљ овековечење воље победника. Велика Британија је одбила да потпише темељни Женевски протокол о мирном решавању спорова (1924). Поред тога, у Статут Друштва народа уграђен је такозвани „мандатни систем” за народе „неспособне да се самостално управљају у нарочито тешким условима савременог света”, чије је старатељство, у име светске организације, поверено „напредним нацијама” (члан 22). Овим прикривеним обликом колонијализма некадашње немачке колоније фактички су подељене између Велике Британије, Француске, Белгије, Сједињених Држава, Јапана, Аустралије, Новог Зеланда и Јужноафричког Савеза, што је дискредитовало Друштво народа у очима јавног мњења.³¹² Разочарала

³⁰⁹ Цитирано према: Рийд, Т. Съединени европейски щати. Новата суперсила или краят на американското господство. София, 2005, стр. 36.

³¹⁰ Duroselle, J.-B. L'idée d'Europe dans l'histoire. Paris, 1965, p. 261.

³¹¹ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 204 – 205.

³¹² Види: Илюхина, Р. Лига наций 1919 – 1934. Москва, 1982, стр. 86 – 88.

је и слаба делотворност ове прве универзалне светске организације. Из наведених разлога европска идеја је учврстила своје положаје на рачун распршених нада у космополитизам.

Изузетну улогу у превазилажењу атмосфере потиштености, дезоријентисаности и песимизма, створене после Првог светског рата, поново су одиграли интелектуалци – тачније, онај њихов део који је држао руку на пулсу европских народа, није изгубио реалистичан поглед на садашњост и усмеравао је пажњу јавности ка будућности.

Снажно задивљени претварањем Сједињених Држава у авангарду модерности и забринуте због започетог продора америчке културе у Стари свет – цеза, анимираних филмова и популарне плесне музике – европски ствараоци усмерили су пажњу на оно што Сједињене Државе никада не могу имати: миленијумско, богато и разноврсно општеконтинентално културно наслеђе. Благовремено уочивши ширење америчких идеала у послератној Европи, многи интелектуалци огласили су узбуну због опасности од „американизације” Старог света. То је био лајтмотив писма чешког писца Карела Чапека „Њујорк тајмсу” (1926). Америчка ужурбаност и пометња, култ успеха и изобиља, страни су Европљанима, приметио је аутор, настављајући: „Европа је хиљадама година расипала своје време; управо отуда потичу њена неисцрпност и плодност.” У свом лудилу Европа успева да брине о хиљадама других ствари – Европљанин умире за веру, љубав, истину и „друге бесмислице те врсте”.³¹³ Снажан позив Европи да се заштити од опасности „американизације” зрачио је из путописа Жоржа Диамела „Призори будућег живота” (1930), одмах преведеног у Великој Британији. У већ наведеном делу „Чешка припадност и европеизам” (1931), Ф. Крејчи је показао неспојивост северноамеричког расизма и жестоког антисоцијализма са врлинама европеизма. Присећајући се свог првог путовања у Сједињене Државе, аустријски биохемичар Ервин Чаргаф написао је: „Никада се нисам осећао више Европљанином него оне јесени 1928, када сам први пут ступио на америчко тло. Културни, тачније антикултурни, шок био је толико снажан да ме и данас подилазе жмарци када помислим на њега.”³¹⁴

Штитећи Европљане од некритичког обожавања туђег, интелектуалци су се залагали за верност аутентичном европеизму. У предавању одржаном у Цириху 1922. године, француски песник Пол Валери позвао је на оживљавање европског духа у „европском типу човека” на основу главних извора европеизма: начина мишљења старих

³¹³ Capek, K. *Amerikanismus*. Prague, 1926, p. 48.

³¹⁴ Чаргаф, Е. Отечества, родни езици: понятието европеец. – In: *Studium*, 2 (2001), p. 18.

Хелена, римског права и хришћанских вредности. Истовремено је изразио велику забринутост због несклада између европске политике и њеног духа.³¹⁵ Обновљену представу о скромним географским размерама Европе Пол Валери је сликовито изразио као „мали рт на крају азијског континента”.³¹⁶

Чешко-немачки јеврејски филозоф Едмунд Хусерл усмерио је пажњу на „европски дом”,³¹⁷ а 1928. уведен је израз „интеграција Европе”.³¹⁸ Настављени су покушаји синтетичког приказивања општеевропске прошлости: Ривингтонов деветотомни зборник „Периоди европске историје” (1919), „Историја Европе” Х. Фишера (1936) и други.

Широк међународни одјек имале су поруке шпанског културолога Хосеа Ортеге и Гасета. У аргументованој полемици са чувеном Шпенглеровом тезом, он је доказивао да Европа није у опадању, већ у кризи која ће јој помоћи да пронађе своје истинско лице. „Јединство Европе није фантазија; не, оно је сама стварност”, утврдио је Ортега и Гасет, образлажући потребу да се испуни обећање садржано у имену Европа, које су њени најпроницљивији умови дали пре четири века. Европи за препород није потребна прошлост, наглашавао је аутор, већ нова велика иницијатива за превазилажење националне државе, која је постала преживела појава; то би могла бити „општеевропска држава”, настала као резултат „могућег тројединства Француске, Енглеске и Немачке”.³¹⁹

Из књиге немачког филозофа грофа Хермана Кајзерлинга „Спектар Европе” (1931) зрачили су задивљујући реализам и конструктивност. У поређењу са Новим светом Европа је веома мала и веома слаба, утврђивао је аутор, упозоравајући на још веће слабљење које ће наступити одбацивањем европске надмоћи над колонијалним светом и продором „супранационализма” у самој Европи. Да би се изборио са овим новим тешким искушењима, Стари свет мора да се ослони на своју духовну моћ, на незадрживо учвршћивање европске самосвести и да постепено створи европски савез, не унификујући нације.³²⁰

³¹⁵ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 207 – 208.

³¹⁶ Цитирано према: Чакалоф, М.-Ф. Изграждането на обединена Европа 1945 – 1999. Основни етапи и проблеми. 2. актуализ. изд. София, 2000, стр. 5.

³¹⁷ История на европейската идея. Антология..., стр. 166.

³¹⁸ Види: Алексеев, Д. Послесловие. – В: Клепацкий, З. Западноевропейские международные организации. Москва, 1973, стр. 456.

³¹⁹ Види: Копринаров, Л. Европеизацията на Европа. Идеята на Хосе Ортега-и-Гасет. София, 1994.

³²⁰ Попов, стр. Наведено дело, стр. 235 – 236.

У европском друштву снажно су одјекнули есеј Стефана Цвајга „Европска мисао у свом историјском развоју” (1932), дело Жилијена Бенде „Расправа о европској нацији” (1933), гласови у одбрану европеизма француских интелектуалаца Андреа Жида и Лисјена Ромијеа, енглеског историчара Кристофера Досона, његовог светски познатог италијанског колеге Бенедета Крочеа и других.

Са наступањем фашизма расла је и забринутост за судбину европске идеје. Средишње место заузимало је упозорење да масе предвођене фашистима могу срушити европску цивилизацију, као и позиви на њено спасавање.

Та упозорења и позиви на „спасење Европе” изражени су у стваралаштву немачког интелектуалца Хофманстала,³²¹ у есеју Томаса Мана „Пажња, Европо!” (1935) и у романима Роберта Брифоа „Европа: роман у веку незнања” (1936) и „Европа у предворју пакла” (1937).

Често се тврди да је Први светски рат сахранио европеизам.³²² Он је, међутим, био толико дубоко укореењен да је трајно и снажно присуствовао духовном животу Старог света. То је нарочито убедљиво показао Жан-Жак Шабо, који је открио више од шест стотина књига и чланака у часописима о уједињењу Европе, објављених у европским земљама између два светска рата.³²³

Међу пројектима нове европске изградње велику популарност стекла је књига „Средња Европа” (1915) немачког економисте и посланика Фридриха Наумана, преведена и на енглески језик. Науман је наводио историјске и савремене друштвено-политичке и духовне аргументе у прилог уједињењу простора између Немачке и Француске и Немачке и Русије, у који је укључивао и балканске државе, а у будућности и Италију. Заједницу, коју је називао „организационом државом”, „врховном државом” и „Великом државом”, замишљао је као конфедерацију са огромним заједничким тржиштем и заједничком одбраном. Врховна власт, према његовом мишљењу, природно је припадала Немцима, који су се одликовали пословношћу, организоваошћу и делотворношћу. У изградњи уједињеног тржишта, међутим, водећу улогу требало је да имају Аустријанци, способни да својим добрим укусом ублаже и уравнотеже груби немачки рационализам. Однос према мањим државама требало је да буде толерантан. Само би тако Средњоевропљани могли показати оданост не само својим отаџбинама већ и већој домовини. Природно средство

³²¹ Види: исто, стр. 242.

³²² Види, на пример: Baumgartner, H. Ein philosophische Konzept fur Europa. Bonn, 1997.

³²³ Chabot, J.-L. L'idée d'Europa unie de 1919 a 1939. Grenoble, 1978, p. 13.

општења требало је да буде међународно признати немачки језик.³²⁴ И после рата, који је тешко погодио његове фаворите за Средњу Европу, Науман је наставио да верује да ће повезаност живота Немаца, Аустријанаца, Мађара, Чеха и Јужних Словена доказати неопходност наднационалне сарадње.³²⁵

Проблеми Средње Европе заузимали су средишње место и у књизи чешког филозофа Томаша Масарика „Нова Европа” (1918), објављеној на руском и преведеној на чешки, немачки, француски, енглески, српскохрватски и лужичкосрпски језик. Према његовом мишљењу, малим националним државама смештеним између Немачке и Русије била је потребна шира зона и поузданија заштита од немачког и руског експанзионизма. Слободне и независне нације континента требало је да као равноправни партнери створе наднационалну структуру на основу „Четрнаест Вилсонових тачака”, ослоњену на Француску и Велику Британију као оличења модерне демократије. Само се тако могла обезбедити пуна заштита националних мањина, као гаранција избегавања могућих сукоба и достојног постојања *Nova Europaeus-a* у „Европи нација”.³²⁶ Део Масариковог програма заиста је постао стварност Версајским системом међународних односа, који је на простору Средње Европе створио нове државне творевине: Чехословачку, Мађарску, Аустрију, Пољску и Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

Једна од најрационалнијих идеја у европеизму настала је непосредно после Првог светског рата истовремено у две главне континенталне силе – Француској и Немачкој. Научници, јавни делатници и политичари обеју земаља усмерили су пажњу на америчку економску претњу и закључили да се она може превазићи једино француско-немачком економском сарадњом. Посебне заслуге за то имали су Луј Лушер и министар финансија Вајмарске републике Валтер Ратенау.³²⁷

Најснажније су у међуратном раздобљу одјекнуле поруке аустријског грофа др Рихарда Куденхове-Калергија. Гроф је рођен у Токију, као син јапанске принцезе и аустроугарског дипломате, док су се у његовим жилама по очевој линији, током више нараштаја, мешале немачка, пољска, шведска, грчка и фламанска крв. Од 1922. активно је пропагирао у Аустрији и Немачкој своју „паневропску идеју”, први пут подробно образложено у књизи „Паневропа” (1923). Друштво народа, започињао је своје разматрање, не може делотворно да се бави

³²⁴ Подробну анализу видети у: Meyer, H. Наведено дело, стр. 106 ff.

³²⁵ Види: Naumann, F. Werke. Bd. IV. Cologne-Opladen, 1964, S. 976 ff.

³²⁶ Masaryk, T. Nova Europa. Stanovisko slovanske. Prague, 1920.

³²⁷ Види: Шмале, В. История на Европа. София, 2005, стр. 110.

светским пословима док му се не прикључе Сједињене Државе и Совјетска Русија. Регионални проблеми требало је да буду у надлежности обласних федерација: панамеричке, азијске, руске, британске и паневропске. Док је федерализам већ крчио пут у Северној Америци, Британском царству и Совјетској Русији, Европа је заостајала. Она се заиста налазила у опадању, како је тврдио Шпенглер, али: „Узрок опадања Европе политички је, а не биолошки. Европа не нестаје због старости, већ зато што се њени становници међусобно убијају и уништавају (...) Народи Европе нису остарели; остарео је само њихов политички систем. Оног тренутка када се тај систем радикално промени, болесни континент може и мора потпуно оздравити.”³²⁸

Европа је била политички расцепкана на мале државе које су постале превазиђене, а велике силе поделиле су је на „сфере утицаја”. Због опасности од „руске агресије”, „надмоћи америчког капитала” и потребе за заједничком контролом колонија, њој је била преко потребна јединствена политичка заједница – „Паневропа” – са средиштем у Бечу. Обавезна арбитража у њој ограничила би међународне сукобе, а заједничка одбрана гарантовала спољну безбедност. Значај унутрашњих граница требало је постепено смањивати до њиховог потпуног укидања. Укидање унутрашњих царинских препрека и увођење „заједничког тржишта” и јединствене новчане јединице подстакли би вишестрану сарадњу и омогућили Европи да заузме достојно место у светској привреди.

Велико искушење на путу ка „Паневропи” било је гарантовање права националних и верских мањина. То је требало постићи општеевропском „Великом повељом толеранције”, док би коначно решење овог изузетно важног питања било остварено брисањем граница. „Паневропа” је требало да обухвати готово све државе смештене на континенту. Као евроазијска сила, Русија је представљала самосталан светски чинилац, а бољшевици су окренули леђа демократији. Руси ће се брзо опоравити после рата и револуција и наставити своју традиционалну експанзију у Европи. Москва ће изнедрити руског Наполеона, који ће европску границу потиснути до Рајне. Европски интереси налагали су сарадњу са Русијом све док се она не врати проевропској политици Петра Великог и не заузме своје место у „Паневропи”.

Ни Велика Британија, према овом схватању, није припадала Европи, али је и са њом била неопходна сарадња, јер је представљала природног главног посредника између „Паневропе” и „Панамерике”,

³²⁸ Coudenhove-Kalergi, R. Paneuropa. Wien-Leipzig, 1923, S. XII.

као и између „Паневропе” и колонијалног света. Када Велика Британија изгуби своје колоније, њено место у „Паневропи” било би оправдано. Кемалистичка револуција могла је отворити могућност да се и Турска укључи у „Паневропу”.

У сажетијем облику гроф Куденхове-Калерги развио је своју паневропску идеју у „Паневропском манифесту”, који је 1924. објавила издавачка кућа „Паневропа”. Аутор је нагласио да двадесет пет држава које живе једна поред друге на „малом европском полуострву” не могу избећи „међународну анархију”, која ће се окончати политичком, економском и културном катастрофом. Зато је, тврдио је, уједињење континента било „једини спас” – само тако Стари свет може да се супротстави трима великим силама, Совјетском Савезу, Британском царству и Сједињеним Државама, и избави се од крвавих ратова. „Паневропа”, истицао је аутор, значи стварање „Сједињених Европских Држава”, заснованих на „војно-политичком савезу, уговорима о арбитражи и гаранцијама између свих демократских држава нашег континента”.³²⁹

У новој књизи „Борба за Европу” (1925) гроф Куденхове-Калерги поново је упозорио на две велике опасности пред Европом: разорне ратове и руску владавину над Старим светом.

Чак ни после Хитлеровог доласка на власт у Немачкој гроф Куденхове-Калерги није напустио свој оптимизам. У следећој књизи, „Европа се буди!” (1934), доказивао је способност европских грађана да развијају „патриотизам концентричних кругова” – према породици, родном месту, држави, региону и Европи, која је „њихова истинска домовина”. Задивљен успесима кемалистичког дела, аутор је Републику Турску већ недвосмислено посматрао као саставни део европске друштвено-политичке „јединице”. Изградња „Паневропе”, наглашавао је, заслуживала је труд, јер би, у замену за делимично одрицање од суверенитета, све државе стекле трајан мир, економски просперитет и слободну духовну комуникацију посредством енглеског језика као главног средства општења.

Теза грофа Куденхове-Калергија о обиму европске економске и политичке заједнице стекла је широко признање. Утолико пре што су Совјетски Савез и Велика Британија сами непрестано давали повод да буду искључивани из европских пројеката.

Совјетски однос према идеји политичког уједињења Европе заснивао се на изричитој оцени оснивача социјализма Карла Маркса да

³²⁹ Coudenhove-Kalergi, R. Das Pan-Europäische Manifest. Wien-Leipzig, 1924. Види такође: Љофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне... София, 2003, стр. 16.

је она „гротескна”.³³⁰ Још на почетку Првог светског рата бољшевички вођа Лењин наметнуо је сопственој партији одбацивање пароле „Сједињене Европске Државе”, која је била распрострањена међу њеним члановима и коју су заступали утицајни бољшевички функционери Лав Троцки и Карл Радек. У чланку „О паролу Сједињених Европских Држава” (1915) Лењин ју је оценио као погрешну и реакционарну, јер је тежила да стабилизује „заосталу, монархистичку Европу, која је почела да трули од старости”.³³¹ После Лењинове болести и у вези са послератном револуционарном кризом у Европи, Комунистичка интернационала, на чијем је челу био Григориј Зиновјев, уз активно учешће Троцког прихватила је паролу „Сједињене Државе Социјалистичке Европе” (1923),³³² али је она са опадањем револуционарног таласа брзо изгубила пропагандну актуелност.

Преовлађујуће британско расположење према континенталној Европи најјасније је 1930. изразио истакнути енглески политичар и државник Винстон Черчил: „Ми смо са Европом – писао је – али нисмо у Европи; повезани смо с њом, али нисмо у њу укључени. Заинтересовани смо и придружени, али нисмо апсорбовани.”³³³ Сличну тезу развио је енглески католички интелектуалац Кристофер Досон у студији „Стварање Европе” (1932). У борби против институционализованог зла – држава којима су овладали комунисти и фашисти – европској хришћанској заједници била је потребна слободна демократска федерација, налик Сједињеним Државама или, још пре, Британској заједници, али без места за Велику Британију у њој.³³⁴

Упоредо са општеевропским пројектима широко су се распространиле идеје о регионалним федерацијама на континенту – Дунавској,³³⁵ Балтичкој³³⁶ и Балканској³³⁷ – као и планови аграрног савеза у Средњој Европи.³³⁸ У свим овим пројектима више европски настројене показале су се нове државе настале Версајским системом, у

³³⁰ Цитирано према: Ружин, Н. Европската идеја од утопија до реалност. Скопје, 1996, стр. 30.

³³¹ Ленин, В. Полное собрание сочинений. Т. 26. Москва, 1973, стр. 354.

³³² Види: Зиновиев, Г. Рабочим и крестьянам СССР о Коминтерне. Москва–Ленинград, 1926, стр. 45.

³³³ Цитирано према: Foester, R. Europa. Geschichte einer politischen Idee. München, 1967, S. 302.

³³⁴ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 150 – 153.

³³⁵ Детаљније видети у: Wierer, R. Der Föderalismus im Donaauraum. Graz, 1960.

³³⁶ Види: Шмале, В. Наведено дело, стр. 115.

³³⁷ Види: Лалков, М. От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския югоизток. София, 1994, стр. 51 и даље.

³³⁸ История на европейската идея. Антология..., стр. 156.

настојању да стекну међународно признање, и мале земље, у природној тежњи да гарантују своју безбедност и обогате сопствену културу. Њихова искрена приврженост Европи, међутим, није била достојно оцењена. Разочарање Ф. Крејчија због тога што Чеси, који себе сматрају истинским Европљанима, „знају све о Европи, али она не зна ништа о њима”,³³⁹ у великој мери важи и за Пољаке, Мађаре и балканске нације.

Најзначајнија појава у развоју европеизма после Првог светског рата несумњиво је било рађање масовног паневропског покрета. Обистинило се предвиђање Макса Шелера да ће Светски рат отворити очи фронтовцима, који ће затражити стварање општег европског братства.³⁴⁰

Већ у октобру 1918, под председништвом Т. Масарика, у Сједињеним Државама основан је Средњоевропски демократски савез, уз учешће представника дванаест европских нација. Савез се залагао за активну економску сарадњу, посматрајући је не само као средство брзе послератне обнове већ и као најважнији неопходни услов федерализовања. Организација је, међутим, наишла на тада непремостива разилажења националних интереса, што је довело до њеног распада.³⁴¹

Уверен да се европско уједињење може постићи упорном агитацијом интелигенције и активним грађанским деловањем, гроф Р. Куденхове-Калерги основао је Паневропски савез као невладину организацију за вршење међународног притиска у корист заједничке будућности континента (1923). Усмереност паневропске идеје против болшевичке Русије и Версајског система подстакла је хамбуршког банкара Макса Вартбурга да покрету поклони шездесет хиљада златних марака. Изабравши крст за симбол европског покрета, гроф Куденхове-Калерги придобио је и наклоност Римокатоличке цркве. Достојно ценећи улогу Француске у развоју европеизма, обратио се посебним писмом француским парламентарцима, у којем је изложио свој пројекат уједињења континента у европску федерацију са савезним већем, савезном скупштином, савезним судом и савезном банком. Политичке партије позвао је да преко националних парламената изврше притисак на своје владе да се одрекну себичних интереса очувања националних привилегија.

Први конгрес Паневропског савеза, одржан у Бечу априла 1924, састао се у некадашњој царској резиденцији Хофбург, под председништвом аустријског канцелара др Игнаца Зајпела. На позив

³³⁹ Krejci, V. Наведено дело, стр. 208.

³⁴⁰ История на европейската идея. Антология..., стр. 134.

³⁴¹ Види: Chabot, J.-L. Наведено дело, стр. 19.

Карнегијевог института, гроф Куденхове-Калерги представио је своје идеје на предавању у Паризу (1925).³⁴² Државни секретар Ватикана, кардинал Гаспари, објавио је похвални чланак о паневропској идеји у званичном листу Папске државе „Осерваторе романо”.

Паневропски савез успео је веома брзо да оснује огранке у свим европским државама. Председник немачке секције постао је канцелар др В. Маркс, у њеном руководству учествовао је градоначелник Келна др Конрад Аденауер, а међу члановима су били Алберт Ајнштајн, Томас и Хајнрих Ман. Француској секцији приступили су Едуар Ерио, Леон Блум, Едуар Даладје и Аристид Бријан; аустријској Зигмунд Фројд, а енглеској Ф. Ноел-Блохер.³⁴³

Ова најважнија међународна невладина организација, која је радила на уједињењу Европе, наишла је на значајан одјек и у Бугарској. Године 1926. основана је бугарска секција Паневропског савеза, на челу са проф. Иваном Шишмановом и уз учешће познатих јавних делатника, научника, писаца, песника, сликара и политичара: проф. Асена Златарова, Екатерине Каравелове, Елина Пелина, Маре Белчеве, Тодора Влајкова, Дима Казасова, Ивана Ст. Гешова, Елисавете Багрјане, Христа Калфова, Сирака Скитника и других. У оквиру секције основана је студентска паневропска група ради популаризације идеја о уједињењу европских народа међу академском омладином.³⁴⁴

Други конгрес Паневропског савеза, одржан у Бечу 1926, у чијем раду је учествовало више од две хиљаде делегата из двадесет четири европске земље, протекао је под почасним председништвом председника немачког Рајхстага Паула Лебеа, аустријског канцелара Игнаца Зајпела, чехословачког министра спољних послова Едварда Бенеша, француског министра Жозефа Кајоа и бившег италијанског министра Франческа Нитија. Конгрес је образовао три секције: за политику, за економска питања и за интелектуалну сарадњу.

У још свечанијој атмосфери одржан је Трећи конгрес Паневропског савеза у Бечу 1927. На говорници су били истакнути портрети најпознатијих прегалаца европског јединства: Силија, Коменског, Сен Пјера, Канта, Мацинија и Ничеа. Под почасним председништвом француског министра спољних послова Аристиде Бријана, Конгрес је усвојио манифест и програм паневропског покрета, који је искључивао Совјетски Савез и Велику Британију, али укључивао колоније европских континенталних сила. На основу раније

³⁴² Види: Александров, В. *Европейската идея*. София, 2000, стр. 67 и даље.

³⁴³ Види: Чабурџан, О. „Бриановская” Европа. – В: *Метаморфозы Европы*. Москва, 1993, стр. 22.

³⁴⁴ Види: *Европейско политическо сътрудничество и интеграция. Стратегия за присъединяване на България*. 2. прераб. изд. София, 2000, стр. 19.

покренутих идеја, Паневропски савез израдио је пројекте европске федерације са савезним већем, савезном скупштином, савезним судом и савезном банком.

Дух европеизма Паневропски савез одржавао је на својим конгресима у Берлину (1930), Базелу (1932) и Бечу (1935), као и на две економске конференције које је организовао у Бечу 1934. и 1936. године.

Широк замах добила је делатност Међународног комитета за царинску унију, који су 1926. на француско-немачку иницијативу основали економисти и пословни људи. У присуству министара спољних послова Француске и Немачке, Аристиди Бријана и Густава Штреземана, исте године је у Женеви основан Савез за европску привредну сарадњу. Израђен је план европске царинске уније, који је разматран и развијан на конгресима организације у Паризу (1930), Бриселу (1935) и Паризу (1937), уз учешће представника тридесет националних комитета.

Ове и још десетак невладиних организација Старог света обједињене су у Међународну федерацију комитета за европску сарадњу, која је одржала своје конференције 1926. и 1927. године.

Свих двадесет седам европских држава, како истиче Жан-Жак Шабо, учествовало је у једном или другом облику у међународним невладиним организацијама активно посвећеним уједињењу Европе.³⁴⁵ Идеја европског уједињења најактивније је разматрана у Француској, где је објављен највећи број књига и чланака о Европи. Многа од тих дела преведена су на немачки, италијански и енглески, а нека и на шпански, пољски, фински, румунски, грчки, бугарски и руски језик. Европеизам је широко пропагиран и у Немачкој. У вези с тим могли су се уочити охрабрујући знаци француско-немачког историјског помирења, који су, нажалост, ишчезли са укидањем Вајмарске републике 1933. године, пре него што су донели зреле плодове.

Идеја уједињења Европе била је широко заступљена и у делатности невладиних организација које су тежиле другим главним циљевима. Сачувала је значајно присуство у пацифистичком покрету – XXXIII међународни конгрес мира, одржан у Берлину 1924, расправљао је о концепцији европског уједињења.³⁴⁶

Европеизам је ушао и у видно поље синдикалног покрета – председник Британског савеза транспортних радника Ернест Бевин заложio се за изградњу европске царинске уније (1927).

³⁴⁵ Chabot, J.-L. Наведено дело, стр. 19.

³⁴⁶ Шмале, В. Наведено дело, стр. 110.

Најутицајнија социјалдемократска партија у Европи – немачка – унела је у свој Хајделбершки програм (1925) да социјалдемократија себи поставља за циљ изградњу европског привредног савеза.

Европску идеју прихватила је и најпопуларнија комунистичка лидерка на континенту – Роза Луксембург, која ју је посматрала као разумну алтернативу надирућем шовинизму. Комунистичке партије балканских земаља ујединиле су се у Балканску комунистичку федерацију (1920–1932), која је својом делатношћу и посредством вишејезичног часописа „Балканска федерација” (1924–1932) пропагирала идеју Балканске федерације радничко-сељачких република.

Успон Сједињених Држава, неуспех западне војне интервенције у бољшевичкој Русији и потоње стварање Совјетског Савеза, као и послератна револуционарна криза у Европи (1918–1923), ставили су на пробу спољну и унутрашњу безбедност европских држава. Под утицајем ових чинилаца Француска – главни архитекта послератног Версајског система и земља са традиционално најразвијенијим европеизмом – покренула је иницијативу за широку институционалну сарадњу у Европи. Године 1924. на власт је дошла лева коалиција, а премијер и министар спољних послова постао је проф. Едуар Ерио, ревностан присталица идеје општеевропске сарадње. Већ исте године говорио је пред Конгресом за подстицање међународних привредних веза у Лиону о потреби економске интеграције европских држава. У говору пред француским парламентом 29. јануара 1925. Ерио је са жаљењем констатовао да се Европа претворила у светску провинцију и да је, жели ли да изађе из тог незавидног положаја, решење у стварању Сједињених Европских Држава, за шта би се могле искористити могућности Друштва народа. После тог говора основан је Комитет за европску царинску унију, чији је циљ био стварање заједничког тржишта.

У априлу 1925. Ерио је смењен са власти, али су у нову владу академика Пола Пенлевеа ушли убеђени „Европљани”. Министар финансија постао је Жозеф Кајо, који је од 1918. до 1924. био ухапшен, осуђен и прогнан из Париза зато што је током Првог светског рата заступао потребу компромисног мира са Немачком. Политички прогон учврстио је Кајоово уверење у неопходност нове европске политике. У књизи „Куда иде Француска? Куда иде Европа?” (1922) образложио је схватање да ни Француска ни Европа немају разумну алтернативу осим уједињења континента. Као министар, Кајо се залагао за стварање француско-немачког политичког савеза и француско-немачке заједнице у области угља и металургије.

Министар спољних послова у влади Пенлевеа постао је социјалиста Аристид Бријан – један од најискуснијих државника свог

доба, који је десет пута био премијер и двадесет пет пута министар, од тога седамнаест пута министар спољних послова Француске. Између Бријана и министра спољних послова немачке Вајмарске републике Густава Штреземана, припадника Немачке народне партије, успостављени су узајамно поверење и лично пријатељство, засновани на заједничком уверењу да је неопходно превазићи вековно непријатељство две суседне велике нације. Бријан је схватао опасност немачког реваншизма, а Штреземан да се без Француске не може ублажити међународни положај поражене Немачке. Политички прагматизам учврстио је француско-немачко споразумевање, које је постало основа Пакта о европској безбедности (Локарно, 1925), пријема Немачке у Друштво народа са статусом велике силе (1926) и повлачења Међусавезничке комисије из Немачке (1927). Француско-немачко помирење добило је широку међународну подршку, потврђену доделом Нобелове награде за мир за 1926. годину Бријану и Штреземану.

Француска је, оличена у Бријану, отишла још даље од Немачке, посматрајући француско-немачко разумевање као поуздан темељ уједињења Европе. То уверење ојачало је избијањем најтеже светске економске кризе (1929–1934). Већ као председник владе, Бријан је своје идеје изложио са најугледније говорнице – на Генералној скупштини Друштва народа у Женеви 5. септембра 1929. Идеја уједињења Европе је стара, нагласио је, али је тек сада наступило време за њено остварење. Међу географски повезаним европским народима, изјавио је, мора постојати „нека врста федералне везе”. Она би могла да добије облик „удружења”, које би „било претежно економско”, али би „могло обављати користан политички и социјални посао”. Узимајући у обзир болно везивање за државни суверенитет, Бријан је изричито нагласио да федерална веза „неће повредити суверенитет ниједне од нација учесница”.³⁴⁷ На крају је француски премијер затражио да Друштво народа његов предлог званично узме у разматрање.

На Бријанов позив, 9. септембра 1929, министри спољних послова свих двадесет седам европских држава чланица универзалне светске организације одржали су неформалну расправу о европском јединству. Француски предлог најактивније је подржао Штреземан. „Нове државе које је створио Версајски уговор – истакао је – нису укључене у привредни систем Европе. Није само порастао број граница већ су истовремено умножена привредна ограничења и отежано кретање. Европа личи на огромну малопродајну пијацу. Таквом стању мора се стати на крај. Морамо доћи до стварања нових веза,

³⁴⁷ Цитирано према: The Unity of Europe. An Historical Survey. London, 1966, pp. 223 – 224.

јединствене валуте...”³⁴⁸ Повољно се изјаснио и чехословачки министар спољних послова Едвард Бенеш. Упркос претежно уздржаном ставу осталих министара, Бријан је овлашћен да припреми званични меморандум европским владама са конкретним предлозима.

Француска иницијатива наишла је на отворено неодобравање Велике Британије. Премијер Ремзи Макдоналд и министар спољних послова Артур Хендерсон пожурили су да је прогласе „преурањеном”. Утицајни британски лист „Дејли експрес” као противтежу је образлагао идеју „Панбританије”. Наклоњен је био само енглески политичар Черчил, који је у писму листу „Сатердеј ивнинг пост” од 15. фебруара 1930. написао: „Ми видимо само добро и охрабрујуће у богатој, слободној и задовољној Европској заједници.”³⁴⁹ Али је одмах додао: „Међутим, ми имамо сопствене снове и своје задатке (...) Заинтересовани смо и придружени, али нисмо прогутани том идејом.”³⁵⁰

Још 1929. године француски предлог, који није обухватао Совјетски Савез, одбацио је Стаљин, оценивши га као реакционарни покушај организовања међународне интервенције против Совјетског Савеза.³⁵¹

После Штреземанове смрти 3. октобра 1929. немачки став је почео да се колеба. Његов наследник, кнез Бернхард фон Билон, веће наде полагао је у Друштво народа и идеју Средње Европе под немачким вођством.

Иако је у Француској уследила нова смена власти, Бријан је остао министар спољних послова у коалиционој влади Андреа Тардјеа и француска влада је испунила преузету обавезу. Наручени меморандум саставио је Алексис Леже – књижевни псеудоним добитника Нобелове награде за књижевност Сен-Жон Перса и Бријановог најближег сарадника. Бријан је 1. маја 1930. пред Друштвом народа представио званични Меморандум упућен свим европским државама чланицама универзалне светске организације. Документ је полазио од схватања да подељеност Европе на многобројне мале државе које међусобно конкуришу представља претњу безбедности и стабилности континента. Истакнута је постојећа добра основа за општеевропску сарадњу: европски народи припадају истој раси, живе у географској близини и створили су заједничку цивилизацију.

Као прикладан почетак сарадње предложено је потписивање уговора којим би се утврдили принципи „моралног савеза Европе и

³⁴⁸ Цитирано према: Foester, R. Наведено дело, стр. 301.

³⁴⁹ Цитирано према: Попов, стр. Наведено дело, стр. 224.

³⁵⁰ Цитирано према: исто.

³⁵¹ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 127.

свечано, церемонијално потврдила постигнута солидарност између европских држава”. Предлагано је да уговор садржи начела солидарности и партнерства, одржавање редовних и ванредних састанака европских влада у оквиру европских конференција, као и оснивање малобројног сталног политичког комитета са секретаријатом. За расправу је предложен широк круг питања: политичка сарадња у име мира и безбедности, економска сарадња ради стварања заједничког тржишта робе и капитала, социјална сарадња, на пример у области хигијене, културна сарадња – укључујући установљавање заједничких царинских тарифа и академску размену – као и усвајање применљивих поступака.

За разлику од Бријановог говора, усредсређеног на привредну сарадњу, Меморандум је наглашавао политичко „помирење” као неопходну претпоставку изградње европског заједничког тржишта. Узимајући у обзир колебања и резерве више европских држава, испољене током неформалне расправе о Бријановом говору и после ње, француска влада је у Меморандум унела одређена огорађивања. Изричито је наглашено да „европско удружење” неће бити супарник Друштву народа, а предложено је да се, уместо оснивања европског арбитражног суда, користи Међународни суд. Посебно је истакнут значај учешћа Велике Британије у савезу. Наглашено је и да државни суверенитет неће бити ограничен, јер је реч о „савезу заснованом на идејама удруживања, а не јединства”.

Залагало се за флексибилност која би „штитила независност и национални суверенитет сваке државе, истовремено пре свега гарантујући колективну солидарност у решавању политичких питања која се односе на европску заједницу или на неке од њених чланова”. Уз сва ова огорађивања, француска влада је истакла да има „више пројекте”, али да се, с обзиром на европску стварност, ограничава на овај, надајући се да ће само развијање савеза „органиски” обогатити његов садржај. У вези са идејом постепеног стварања заједнице упућена је главна порука: „...Није реч о томе да се једним замахом изгради нешто идеално (...), већ да се учини први корак ка општењу и солидарности.” „Никада час није био повољнији и истовремено хитнији за полагање камена темељца европског савезничког дела”, истакнуто је у закључку Меморандума, уз позив на „дужност влада да преузму одговорност”.³⁵²

Меморандум француске владе покренуо је широку међународну расправу о његовим врлинама и проблемима. Најактивније и

³⁵² Die Idee Europa 1300 – 1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung. München, 1963, S. 237 ff.

најконструктивније она је вођена у самој Француској. Часопис „Реву де виван” расписао је конкурс на тему „Европска федерација”, на којем су учествовала 502 аутора, а пет награђених радова објављено је у књизи под истим насловом, урученој XI Генералној скупштини Друштва народа. Меморандум је темељно анализирао и бивши француски премијер проф. Едуар Ерио у књизи „Сједињене Европске Државе”. Своја разматрања градио је на болном осећању због „старе Европе, која је изгубила независност” и „задужена је до гуше”. Њена садашња елита била је позвана „да Европи сачува руководећу улогу у модерном свету” насупрот моћи Сједињених Држава и растућој снази Јапана.

Ерио се, међутим, начелно није слагао са филозофијом идеје уграђене у Меморандум. Требало је почети, био је уверен, привредном сарадњом, која би затим довела до политичке. Критиковао је и традиционално искључивање бољшевичке Русије из општеевропске сарадње. Њено укључивање у савез било је хитно, сматрао је, јер је Русији потребна Европа, као што је и Европи потребна Русија – утолико пре што ће доћи дан када ће се вештачке политичке творевине срушити. Темељно је било Ериово неслагање са тезом о европском савезу уз очување државног суверенитета. Позивајући се на вођу француских социјалиста Леона Блума, аутор је наглашавао да федерација чији савезни органи немају сопствену надлежност није могућа. Посебно образложење неопходности делимичног одрицања од националног суверенитета дао је француски професор Жозеф Бартеми, истичући да су без таквог одрицања постављени циљеви недостижни.³⁵³

Француска иницијатива за европски политички систем постала је велика тема медија широм континента. Она је снажно подстакла активирање невладиних организација посвећених идеји уједињења Старог света. Међународни савез правника израдио је пројекат Устава Европског савеза.

У међународну расправу укључиле су се и државе које нису биле чланице Друштва народа. Иако Меморандум није био упућен совјетској влади, она је издала посебну декларацију којом је потврдила свој негативан став према предлогу. Резервисаност према француској иницијативи показала је и влада Сједињених Америчких Држава.

Под снажним притиском медија и јавности свих двадесет шест европских влада било је приморано да за само неколико месеци озбиљно размотри француски предлог и формулише сопствени став.

Са највећим интересовањем очекивао се одговор Немачке. Међутим, само један од тројице копредседника Немачке

³⁵³ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 228 – 229.

социјалдемократске партије, Рудолф Брајтшајд, недвосмислено је подржао француски пројекат. На одлучујућој седници немачке владе 8. јула 1930. канцелар Хајнрих Брининг, вођа Партије центра, изјаснио се против француског предлога и изнео контрапројекат обезбеђивања „немачког животног простора”.³⁵⁴

Ставови влада, које је француска влада објавила 8. септембра 1930, показивали су углавном учтив, али не и одушевљен пријем предлога из Меморандума. Изражавана је приврженост миру и јединству Европе, али је наглашавана неповредивост националног суверенитета – само је холандска влада показала спремност да га умањи. Већина земаља изразила је спремност да учествује на европским конференцијама о питањима од заједничког интереса, али није одобравала стављање политичке сарадње испред привредне; неке су чак тражиле пуну предност економске сарадње у Европи. Најуждржанији били су одговори Велике Британије и фашистичке Италије. Владе Немачке и Велике Британије страховале су да би се функције органа планираног европског савеза преклапале са функцијама органа Друштва народа.

Француски пројекат, уз извесна оградања, подржале су грчка и чехословачка влада. Начелну подршку изразиле су бугарска, румунска и југословенска влада. Неколико влада предложило је да се у општеевропску сарадњу укључи Турска, док су немачка и италијанска тражиле укључивање Совјетског Савеза. Закључци влада кретали су се између захтева да се са идејом уједињења Европе сачека – ирска, холандска и шведска влада – и предлога да Друштво народа оснује комисију за проучавање тог питања – аустријска, белгијска, естонска, литванска, норвешка, пољска и чехословачка влада.³⁵⁵

У говору пред Генералном скупштином Друштва народа 11. септембра 1930. Бријан је тражио да се учини бар први корак оснивањем „Европског савета”, који би припремио федерализовање континента. Међутим, услед британског отпора и настојања да се од народа прикрије неспремност за општеевропску сарадњу, дошло се само до оснивања истражне Комисије за стварање Европског савеза, под Бријановим председништвом и окриљем Друштва народа, у коју је укључен и Совјетски Савез.³⁵⁶

Само три дана касније, 14. септембра 1930, парламентарни избори у Немачкој претворили су нацисте у другу по снази

³⁵⁴ Види: Liebgens, W. Europäische Einigungsidee 1923-30 und Briands Europaplane im Urteil der deutschen Akten. – In: Historische Zeitschrift, 203 (1966), S. 46 ff.

³⁵⁵ Види: Чабуријан, О. Наведено дело, стр. 22 и даље.

³⁵⁶ Види: Попов, стр. Наведено дело, стр. 230.

парламентарну странку у земљи, чиме је европска политика добила нови правац. Непопустљив је остао и британски став, који је државни секретар за колоније и доминионе Ејмери отворено изложио пред конгресом Паневропског савеза у Берлину 1930: „Не можемо истовремено припадати Паневропи и Панбританији. Ниједан Енглеz и ниједна британска странка неће се ни тренутак колебати при избору између те две могућности.”³⁵⁷

У тим измењеним околностима Комисија за стварање Европског савеза састала се неколико пута током 1931. Са Бријановом болешћу и повлачењем из политичког живота средином те године, она је обуставила рад, а његовом смрћу 1932. умрла је и његова идеја. Тако је пропала до тада најозбиљнија иницијатива за политичко уједињење Европе. Анри Брижман с разлогом је узроке тражио у неспојивости идеје европског савеза са обећањем неповредивости националног суверенитета, у отпору Велике Британије, неповољним условима најтеже привредне кризе, Штреземановој смрти, успону нацизма у Немачкој и Бријановом повлачењу из политике.³⁵⁸ Петер Бихе оправдано је додао незаинтересованост Друштва народа, које се плашило потенцијалног супарника,³⁵⁹ а Волфганг Шмале негативну реакцију Совјетског Савеза, искљученог из пројекта, која је у извесној мери утицала на ставове појединих европских влада.³⁶⁰ Достојно оцењујући француску иницијативу, ипак не треба заборавити да су нације оштећене Версајским системом разумљиво биле склоне да пројекат француске владе доживе као „Панверсај” – прикривен покушај овековечења неправедног послератног уређења Европе, успостављеног уз најактивније учешће управо Француске.

Неуспех француског покушаја изградње европског политичког система није оставио изгледе ни наредним иницијативама за ограничењу сарадњу на континенту. Неостварен је остао договорени немачко-аустријски царински савез (1931). Предлог француског премијера Тардјеа, изнет са говорнице Друштва народа 29. фебруара 1932, о стварању Дунавске економске федерације у којој би учествовале Аустрија, Мађарска, Чехословачка, Југославија и Румунија, није добио подршку због сумње да је везан за француске интересе.³⁶¹

³⁵⁷ Цитирано према: исто, стр. 224.

³⁵⁸ Види: Brugmans, A. *L'idée européenne 1918 – 1965. Cahiers de Bruges*, 1965, р. 56.

³⁵⁹ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 119.

³⁶⁰ Шмале, В. Наведено дело, стр. 114.

³⁶¹ Види: исто, стр. 115.

Блокиран је и први покушај регионалне интеграционе сарадње. Белгија и Луксембург су у јулу 1921. потписали споразум о стварању економског савеза, који је ступио на снагу 1. маја 1922. Циљ му је био укидање царина, количинских ограничења и других препрека у трговини двеју земаља, као и успостављање јединствене царинске тарифе према трећим земљама и слободно кретање услуга.³⁶² Као резултат настојања, започетих 1930, да се Холандија придружи економском савезу, три земље су 18. јула 1932. потписале конвенцију о стабилизовању и снижавању царина у међусобној трговини, али она није спроведена услед притиска Велике Британије и других држава.³⁶³

Велике тешкоће пратиле су и уређивање пловидбе Рајном. После дугих спорова око режима установљеног Версајским уговором 1919, 4. маја 1936. потписан је привремени споразум о пловидби Рајном. Међутим, нацистичка Немачка је већ 15. новембра исте године отказала све споразуме о пловним путевима на својој територији и напустила Централну комисију за пловидбу Рајном. Фашистичка Италија је у децембру 1936. обуставила учешће у Комисији, а у новембру 1938. и званично је напустила.³⁶⁴

Растућу забринутост европског друштва за будућност осетило је проницљиво перо Стефана Цвајга 1932. године: „Борба између национализма и интернационализма, између државе и европске наддржаве, управо је сада достигла најдраматичнију тачку у историји.” „Хоће ли Европа наставити своје самоуништење или ће се ујединити?”, питао је аутор, који ни сам није био оптимиста, јер више није очекивао „трезвене, брзе и јасне поступке”.³⁶⁵

На крају, иако се трајно уселио у јавну свест и први пут стекао масовну подршку, европеизам се показао неспособним да се наметне у друштвено-политичкој пракси Старог света. Версајски систем уговора (1919–1920), који су наметнуле Француска и Велика Британија, добио је облик диктата над пораженима: сурово је кажњавао поражене нације због преступа њихових државних руководилаца и прекрајао политичку карту континента без обзира на етничку стварност. То је легитимисало борбу поражених за ревизију неразумних уговора. Стална напетост у међународним односима, изазвана положајем националних мањина, све веће неповерење између победника и поражених, као и војне и

³⁶² Швајцарска и Лихтенштајн су такође успоставиле међусобну царинску и валутну унију (1924). – Види: Попов, Е. Сто есета за Европа. София, 2006, стр. 80 и даље.

³⁶³ Види: Клепацкий, З. Наведено дело, стр. 354.

³⁶⁴ Види: исто, стр. 394 и даље.

³⁶⁵ Цвајг, стр. Европската мисъл. Варна, 1985, стр. 337.

царинске баријере подигнуте између европских држава, осудили су на неуспех напоре за сарадњу и разоружање.

Као реакција на бољшевизам који је освојио власт у Русији, у утроби Европе зачет је фашизам, који је одбацивао демократију и преузео власт у две од три континенталне велике силе – Италији и Немачкој. Хитлеров долазак на власт демократским путем и прибегавање нациста плебисцитима – о напуштању Друштва народа у октобру 1933. и проглашењу Хитлера за „фирера и рајхсканцелара” у августу 1934. – дискредитовали су демократију.

Широко су се распространили ауторитарни режими: маршала Пилсудског у Пољској, адмирала Хортија у Мађарској, генерала Прима де Ривере и генерала Франка у Шпанији, професора Салазара у Португалији, генерала Антонескуа у Румунији, свештеника Тисе у Словачкој и других.

Најтежа светска економска криза (1929–1934) подрила је углед капитализма.

Политика умиривања агресора, која је довела до срамног Минхенског споразума 1938. године, склопљеног иза леђа оспораване Чехословачке и других заинтересованих земаља, унела је пометњу у европско друштво и задала снажан ударац водећим западноевропским великим силама. Приступ западних демократија фашизму попримио је запањујуће облике – по савету британског Министарства спољних послова, енглеска фудбалска репрезентација поздравила је Немце на почетку утакмице двеју екипа у Берлину 1938. нацистичким поздравом.³⁶⁶

Сукоб демократије, ауторитаризма, комунизма и фашизма дао је повода либерално настројеном бившем италијанском премијеру Франческу Нитију да 1922. констатује потпуну балканизацију Европе,³⁶⁷ а немачком историчару Ернсту Нолтеу да међуратни развој Старог света посматра као „Европски грађански рат”.³⁶⁸

Иако утонула у размишљање о узроцима свог слома у Првом светском рату, Европа није успела да се ослободи многих старих заблуда и грехова: осећања мисионарске улоге у свету, уверења у надмоћ над околним светом, евроцентризма, колонијализма, словенофобије, антисемитизма и расизма. Версајски систем попримио је облик диктата са призвуком освете и цинизма, чиме су распиривана стара непријатељства и храњен реваншизам. Приврженост самоопредељењу нација, коју је прогласила Париска конференција

³⁶⁶ Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 993.

³⁶⁷ Nitti, F. *La decadenza dell'Europa*. Firenze, 1922, p. 53.

³⁶⁸ Види: Nolte, E. *Der europäische Bürgerkrieg: 1917 – 1945*. 4. Aufl. Frankfurt/Main, 1989.

1919, није примењена не само на колонијалне и зависне земље већ ни на потлачене европске нације. Милитаризам, фашизам и комунизам налазили су присталице и у најобразованијим круговима најдемократскијих држава. Европско јавно мњење било је потресено немачко-совјетским трговинским уговором у Рапалу, априла 1922, који је Берлин склопио без консултација са осталим европским престоницама.

Поред идеолошких разлика, узроци шока могу се тражити и у традиционалној европској словенофобији. Један од књижевних јунака Томаса Мана – италијански хуманиста Сетембрини из „Чаробног брега” (1924) – у јагодицама Мартина Лутера запажа нешто словенско: „Изненадио бих се када овде не би били умешани венедско-словенско-сарматски елементи.”³⁶⁹

Покушаји превазилажења предрасуда према Јеврејима и хомосексуалцима показали су се неуспешним. Јеврејин и хомосексуалац Валтер Ратенау постао је министар финансија Вајмарске републике 1921, али је већ наредне године убијен. У својим мемоарима свргнути немачки кајзер Вилхелм II окривио је заверу „међународног јеврејства” за немачки пораз у рату.³⁷⁰ Пољска, земља са највећим уделом јеврејске заједнице, увела јој је низ ограничења у образовању, запошљавању и другим областима.³⁷¹ Антисемитизам је добио ново оправдање у јеврејском пореклу руководиоца бољшевичког преврата у Русији и Мађарске Совјетске Републике.

Посебна нетрпељивост испољавана је према Ромима. Норвешка им је 1925. одузела пасоше, а наредне године баварски парламент усвојио је Закон о борби против Цигана. Швајцарска је наставила политику насилне интеграције ромске деце и одржавала читав низ забрана за Роме: групних путовања, јавних наступа, посећивања вашара и подношења тужби суду.³⁷²

И даље присутно схватање Европе као авангарде цивилизације наилазило је на неразумевање не само у Сједињеним Државама већ и у Јапану. Још на почетку Првог светског рата један јапански дипломата рекао је британском министру спољних послова сер Едварду Греју: „Били смо нација уметника; али сада (...) научили смо да убијамо и ви кажете да смо цивилизовани.”³⁷³

Непречишћени европски духовни простор показао се као плодно тло за ширење фашистичке идеологије. Пошто је преузео

³⁶⁹ Ман, Т. Вълшебната планина. София, 1983, стр. 512.

³⁷⁰ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 882.

³⁷¹ Исто, стр. 981.

³⁷² Види: Лиежоа, Ж.-П. Роми, цигани, чергари. София, 1999, стр. 127 и даље.

³⁷³ Цитирано према: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 889.

државну власт, фашизам је нужно морао да заузме став према популарној европској идеји. Његов првобитни однос јасно се види већ из самог наслова фашистичког часописа „Антиевропа“, који је Асверо Гравели у Италији издавао у четрнаест годишта, од априла 1929. до априла 1943. Главни нагласак стављан је на тврдњу да уједињење Европе не служи италијанским националним интересима. Касније је, међутим, наступила видљива промена: полазећи од претпоставке да се европеизам може искористити за италијанску експанзију на континенту, часопис је почео да истиче заједничко европско наслеђе Римског царства. Мусолини је 1932. председавао конгресу на тему „Крiza и препород Европе”.³⁷⁴ На тој основи започела је чак и сарадња фашистичке Италије са Паневропским савезом. Гроф Р. Куденхове-Калерги наивно је прихватио Мусолинија као „убеђеног Европљанина” и покушао да га на личном састанку 10. маја 1933. придобије за заједнички латински савез против Хитлера.³⁷⁵

У оквиру расправе о новом партијском програму, Немачка националсоцијалистичка партија је у јануару 1926. започела дебату о европеизму под вођством Грегора Штрасера. Током ње покренута је идеја о стварању заједничке царинске уније у којој би учествовале Немачка, Данска, Луксембург, Холандија, Мађарска и Швајцарска, као и теза о Сједињеним Европским Државама са јединственим системом мера и јединственом валутом. Немачка је виђена као „привлачни центар средњоевропске царинске уније” и „тежиште Уједињених Држава Европе”.³⁷⁶

Европска проблематика постала је актуелна за нацизам када је Националсоцијалистичка партија постала друга парламентарна снага у Немачкој 1930. Исте године објављена је књига једног од главних нацистичких идеолога Алфреда Розенберга „Мит XX века”. У Европи се, утврђивао је Розенберг, водила борба на живот и смрт „за душу сваког Европљанина” између аутентичног Северног Запада, заснованог на слободи и части, Католичке цркве као тиранског изданка пропадања и Јевреја као весника хаоса, који индивидуализам, привидну демократију, материјализам и марксизам користе као покриће за свој новац. Пошто је њихов заједнички опстанак био немогућ, Европи је било потребно расно, национално и идеолошко чишћење. Позван да уведе „ред у Европи” био је северни човек – Немци, Скандинавци,

³⁷⁴ Детаљније видети у: Europa und das Dritte Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939 – 1945. München, 1987.

³⁷⁵ Види: Burgdorf, W. „Cimare Europa”. Antieuropäische Diskurse in Deutschland (1648 – 1999). Bochum, 1999, S. 187.

³⁷⁶ Europa und das Dritte Reich..., S. 21.

Финци и Енглези – а не „француско-јеврејска Паневропа” или „Средња Европа лишена раса и народа”.³⁷⁷

Са ширењем положаја фашизма у Европи Розенберг је преиспитао своје ставове о континенту. У реферату „Криза и нова изградња Европе”, одржаном у Риму 1932, позвао је на стварање европске заједнице не на равноправној основи, већ уз поштовање интереса „четири велике нације” Старог света: Британци би представљали Европу пред остатком света, Французи би чували континент од Африканаца, Италијани би преузели своје одговорности у Средоземљу, а Немци би, после свог уједињења, признали Европу. Узајамно уважавање великих сила у „новој Европи” било је, према Розенбергу, неопходно да би се она заштитила од болшевизма и од пробуђених „нижих раса”, односно колонијалних народа.³⁷⁸

Питање приступа Европи ушло је у нацистички дневни ред са освајањем власти у земљи 1933. Још исте године угашена је немачка секција Паневропског савеза, паневропска издања стављена су ван закона, а добитник Нобелове награде за мир за 1927. Лудвиг Квиде затворен је. Отворени су први концентрациони логори 1934. Јеврејима су 1935. одузета грађанска права и забрањени мешовити бракови и сексуални односи са нејеврејима.

У говору из 1936, међутим, Хитлер је почео да говори о „европском дому”, чији би чувар реда била уједињена Немачка.³⁷⁹ Један од најближих фирерових саветника, Рихард Даре, одржао је 25. јануара 1939. говор пред Комисијом за привредну политику Трећег рајха, у којем је развио идеју „истинског, новог европског поретка”. Даре је имао у виду привредни поредак у Средњој Европи под немачким руководством, којем би се после првих успеха „сама од себе” прикључила остала европска држава.

На почетку Другог светског рата Хитлер је изнео план за „германске нације”, у које је убрајао Немце, Холанђане, Скандинавце, Балте и Англосаксонце. „Најважнији садашњи задатак”, према њему, био је „да се све те нације споје у једну велику породицу”. Иако „ово велико уједињење мора бити изведено на начелу равноправности – настављао је – природно је да у том процесу немачка нација, као највећа и најјача, преузме водећу улогу”. Када се једном образује, „ова породица (...) мора да се прихвати мисије укључивања романских, а потом и словенских нација, јер и оне припадају белој раси”. „Само

³⁷⁷ Rosenberg, A. *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. Berlin, 1930, S. 640.

³⁷⁸ Види: История на европейската идея. Антология..., стр. 145 – 146.

³⁷⁹ Исто, стр. 122.

уједињењем беле расе – закључивао је Химлер – западна култура може бити спасена од претње жуте расе.”³⁸⁰

После првих немачких успеха у рату, министар привреде Рајха Валтер Функ приступио је непосредном остваривању европске стратегије Рајха. У говору од 25. јула 1940. Функ је образлагао неопходност изградње „здраве европске народне привреде” увођењем јединствене валуте. Проблем је, према Функу, био у томе што „валутна унија претпоставља постепено изједначавање животног стандарда, а у будућности он не може и не треба да буде исти у свим европским земљама укљученим у клиринг”.³⁸¹ У складу са Функовим намерама, Рајхсбанка је већ током лета исте године израдила план да се рајхсмарка претвори у заједничку валуту привредног савеза широм Европе коју је окупирала Немачка.³⁸² Нацистичка Немачка је заиста постигла веома добру економску координацију у готово целој континенталној Европи којом је овладала, а та делотворност навела је чак и скептике да поверују у могућност уједињења Старог света под немачким вођством.³⁸³

У огромној борби за савезнике у рату, Министарство спољних послова Трећег рајха непрестано је користило европеизам: „Садашњи рат је (...) рат за јединствену и слободну Европу. Његови циљеви су: успостављање трајног, сигурног мира за европске земље. Безбедност од привредних ограничења и мешања Енглеске и Сједињених Држава, које су стране овом региону. Европа Европљанима. Општеевропско уклањање болшевичког проблема (...) Европско веровање не значи потчињавање и поробљавање, већ лојалан, равноправан заједнички рад. Сваки европски народ мора, у складу са сопственим ликом и карактером, да учествује у новој Европи. Једини захтев европским државама гласи: ‘Бити лојалан члан лојалне Европе’.”³⁸⁴

У приватном разговору 1941. Хитлер је изјавио да је граница између Европе и Азије она која раздваја „германски од осталог, словенског света”, додајући: „наша је дужност да је поставимо тамо где желимо да буде”. Словени су морали бити истребљени или протерани, прецизирао је фирер, како би се Немцима обезбедио „животни простор”.³⁸⁵

³⁸⁰ Цитирано према: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 1019.

³⁸¹ Europa-Federationsplane der Widerstandsbewegungen 1940 – 1945. München, 1968, N 6.

³⁸² Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 1010.

³⁸³ Види: Europa-Federationsplane der Widerstandsbewegungen..., S. 7 ff.

³⁸⁴ Цитирано према: Шмале, В. Наведено дело, стр. 124.

³⁸⁵ Цитирано према: Kluge, P. Nationalsozialistische Europaideologie. – In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 3 (1955), S. 260.

Нови подстицај европеизму Рајха дао је напад на Совјетски Савез, који је Хитлер у радио-говору 22. јуна 1941. образложио потребом „спасавања Европе од большевизма”. Фиреров позив на заједнички рат против Русије наишао је на добар одјек у многим земљама континента, укључујући Ватикан. Више од сто хиљада добровољаца из Италије, Шпаније и Француске придружило се нацистичким јединицама на Источном фронту.³⁸⁶ Учествовали су и „Летонски легион”, козачка бригада и „Руска ослободилачка армија” генерала Власова.³⁸⁷

Антикоминтерновском пакту, образованом од 1936. уз учешће Немачке, Италије, Мађарске, Шпаније и других ваневропских држава, 25. новембра 1941. приступиле су Бугарска, Данска, Румунија, Словачка, Хрватска и Финска. Током свечане церемоније Хитлер и његов министар спољних послова Јоахим фон Рибентроп одржали су говоре о „лику нове Европе”. Осовини Берлин–Рим, створеној 1936, придружиле су се Мађарска, Румунија и Словачка 1940, Бугарска 1941, као и Финска, Шпанија и Хрватска, а све су, осим Бугарске, послале своје трупе на Источни фронт.

Политика концентрације коју је нацистичка Немачка спроводила још од 1933. – изолација, принудни рад и физичко истребљење политичких противника и „нижих раса” – добила је међународне размјере. У име не само Трећег рајха већ и Европе, и уз помоћ немалог броја европских монарха, влада и парламената, истребљено је око шест милиона Јевреја, око пет стотина хиљада Рома, хиљаде припадника словенске елите, многи хомосексуалци и стотине хиљада антифашиста. За убијање Јевреја Хитлер је користио летонску „Помоћну полицију безбедности”.³⁸⁸ Румунска војска и полиција убиле су стотине хиљада Јевреја. Француски режим у Вишију жртвовао је „стране Јевреје” у Француској и истребио осам процената сопствених. Бугарска је била приморана да жртвује Јевреје из „нових земаља”. Незаинтересованост Европе за трагичну судбину Јевреја навела је једног јеврејског члана пољске владе у избеглиштву на самоубиство.³⁸⁹ Више држава искористило је ратне услове за етничка чишћења – нарочито велике размјере имало је убијање Срба у логорима усташке Хрватске.³⁹⁰

Што су се више продубљивали фашистички војни неуспеси на Источном фронту, то су европске поруке фашистичког блока постајале

³⁸⁶ Europa-Foderationsplane der Widerstandsbewegungen..., N 16.

³⁸⁷ Види: Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 1016 – 1018.

³⁸⁸ Исто, стр. 1019.

³⁸⁹ Исто, стр. 1029.

³⁹⁰ Исто, стр. 1012 – 1013.

високопарније. После неуспеха у бици за Москву Хитлер се уживео у улогу спаситеља Европе и света. „Ово није рат у којем се боримо само у име нашег немачког народа – изјавио је у говору 30. јануара 1942. – већ битка за целу Европу и за целокупну људску цивилизацију.”³⁹¹ Рајхстаг је организовао „Сусрет европских студената и фронтоваца” у Дрездену 20. априла 1942. и Оснивачки конгрес „Европског омладинског савеза” у Бечу од 14. до 18. септембра 1942.³⁹² Професор Камило Пелици, издавач часописа италијанског Института за националну културу фашизма „Фашистичка цивилизација”, организовао је Конгрес о европској идеји у новембру 1942. На скупу је преовлађивало схватање да Европа треба да се организује око Осовине Рим–Берлин као језгра „трећег пута”, између западне демократије и азијског болшевизма, који ће омогућити очување европског идентитета.³⁹³

После пораза код Стаљинграда, који је имао пресудну улогу у току рата, наступио је прави процват фашистичког европеизма. Руководилац моћног пропагандног апарата нацистичке Немачке Јозеф Гебелс позвао је европске силе да се уједине ради „борбе против јеврејског болшевизма”.³⁹⁴ Рибентроп је 21. марта 1943. предложио стварање европског државног савеза који би спречавао будуће ратове међу европским народима, а 5. априла исте године затражио је оснивање европске комисије за израду темеља „новог европског поретка”.³⁹⁵

У име „европских интереса” нацисти су се са још већом жестином посветили „коначном решењу јеврејског питања”, под еуфемизмом њиховог „пресељења” и „ослобађања од вишка” од седам до осам милиона „јединица”. „Важан део ослобођења Европе – изјавио је немачки дипломата Ханс Фровајн 7. јуна 1943. – јесте решавање јеврејског питања. Европском конвенцијом биће створени неопходни прописи за то, као и извршна организација која ће постојати бар док се не реши питање потпуног одласка јеврејског елемента из Европе.”³⁹⁶ Планска служба „Европска повеља” при Главном штабу СС-а израдила је пројекат Европске повеље 1944, заснован на шест „основних слобода” и седам „основних права”.³⁹⁷ Немачки институт за иностране

³⁹¹ Цитирано према: История на европейската идея. Антология..., стр. 124.

³⁹² Види: Шмале, В. Наведено дело, стр. 129.

³⁹³ Исто, стр. 119.

³⁹⁴ 45 Jahre Ringen um die Europäische Verfassung. Dokumente 1939 – 1984. Bonn, 1986, N 30.

³⁹⁵ Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen..., N 33.

³⁹⁶ Исто, N 35.

³⁹⁷ Europa und das Dritte Reich..., N 24.

студије Универзитета у Берлину објавио је књиге „Рајх и Европа” (1943) и „Европа. Традиција и будућност” (1944), док је Друштво за европско економско планирање и великопросторну комплексну привреду објавило књиге „Пут ка народној привреди и политици великог простора” (1943) и „Препород Европе посредством европског социјализма” (1944).

Овај прилив еврофашизма у пропагандну машину Рајха духовито је прокоментарисао Емил Жанвје, главни уредник часописа „Отпор”, 20. новембра 1943: „Откако им ратна срећа више није наклоњена – нацистима, *Н. А.* – господин Хитлер је у себи открио нови позив. Представља се као Европљанин (...) Жели да спасе целу Европу, да је спасе од јеврејске плутократије, од демократско-совјетско-масонског угњетавања.”³⁹⁸

Са немачким војним поразима на Источном и Афричком фронту Хитлер је, међутим, изгубио потпуну контролу над својим савезницима. Тако су се, поред нацистичког пројекта Европе, појавиле супарничке идеје Мусолинија о „романској Европи” и румунског диктатора генерала Јона Антонескуа о „латинској Европи”.³⁹⁹

Ставови колаборациониста такође су почивали на широкој европској основи. Стари свет био је, према њима, притиснут моћним „бочним силама” – Совјетским Савезом, Великом Британијом и Сједињеним Државама – и имао је хитну потребу за великим економским простором. Пошто дипломатија и политика нису могле да га обезбеде на равноправној основи, једини пут за рушење државних граница остао је рат. Зато је требало прихватити хијерархијску европску структуру на челу са Трећим рајхом као средство опстанка Старог света.⁴⁰⁰

Антифашистички отпор стављао је у први план националне интересе, али је наглашавао нову дискредитацију националне државе, која је раширивала шовинизам, није гарантовала безбедност, одржавала је сталне напетости у међународном животу угрожавањем права и слобода мањина и није била способна да обезбеди делотворан привредни развој. Зато је покрет Отпора придавао велики значај европском уједињењу у средњорочној и дугорочној перспективи, као гаранцији мирног и успешног развоја држава и континента у целини. Пројекти уједињења Европе обухватали су привредну, културну, социјалну, политичку и војну област.

³⁹⁸ Europa-Foderationsplane der Widerstandsbewegungen..., S. 215.

³⁹⁹ Europa und das Dritte Reich..., N 59.

⁴⁰⁰ Види: Шмале, В. Наведено дело, стр. 126.

Погледи великих европских нација на послератно уређење попримили су глобалне размере, јер су њихови интереси превазилазили оквири Старог континента.

У име Антихитлеровске коалиције Совјетски Савез је 1943. распустио Комунистичку интернационалу, али је већину њених функција преузело одмах основано, али јавно неистичано Одељење за међународне информације при Централном комитету Свесавезне комунистичке партије (бољшевика), које је у ублаженијем облику наставило да руководи делатношћу комунистичких партија широм света. Кремљ је тако сачувао поуздане механизме утицаја на носиоце својих интереса у иностранству, пре свега у европским земљама, помоћу којих је рачунао на ширење Совјетског Савеза у Европи и стварање појаса сателитских држава.

За британски став карактеристична су била гледишта њеног вође Черчила, на која је очигледно утицала све већа неспремност Британаца да ратују – око сто хиљада њих осуђено је пред војним судом због дезертерства током Другог светског рата.⁴⁰¹ После преокрета у рату, Черчил је своје схватање послератне Европе изразио у поздравној поруци упућеној новом Паневропском конгресу у марту 1943. Послератном свету су, према његовом мишљењу, биле потребне Уједињене нације, у чијем би оквиру деловале америчка, азијска и европска подструктура. Своје погледе на европску подструктуру конкретизовао је у говору на британском радију 11. марта 1943. У њему је први пут покренуо идеју о стварању „Савета Европе” као једине могућности за нову изградњу Старог света.⁴⁰²

Исти предлог Черчил је изнео и на Техеранској конференцији „велике тројице” у децембру 1943, али није добио подршку ни председника Сједињених Држава Рузвелта ни совјетског вође Стаљина.⁴⁰³

Један од надахнитеља француског покрета Отпора, лидер социјалиста Леон Блум, у затвору је написао дело „Поглед на човечанство” (март 1941), које је после тајног изношења објављено на француском и немачком језику. Његова основна идеја била је светска „наддржава” као „главна држава која стоји изнад националних суверенитета”. „Међународна заједница мора имати органе и власт – наглашавао је Блум – који ће јој омогућити да обавља своје функције.”⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 916.

⁴⁰² Љофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 18.

⁴⁰³ Шмале, В. Наведено дело, стр. 134.

⁴⁰⁴ Blum, L. Blick auf die Menschheit. Stuttgart, 1947, S. 113.

Са успесима у бици за Африку, међутим, политичко окружење великог вође француског Отпора генерала Шарла де Гола усмерило је пажњу на Европу. У белешци из 1943. Рене Мајер препоручио је генералу де Голу стварање економске федерације Западне Европе.⁴⁰⁵ Жан Моне је отишао даље, образлажући у белешци од 5. августа 1943. неопходност „економског и политичког организовања заједничке европске структуре” у име мира. У супротном, упозоравао је Моне, Европа ће поново поћи путем државног протекционизма, политичког непријатељства, огромних армија и страха.⁴⁰⁶ На основу тих оцена де Гол је на састанку са Черчилем у Алжиру 1943. разматрао стратешко, политичко и економско уједињење држава између Алпа, Пиринеја и Рајне ради стварања треће планетарне силе, поред Сједињених Држава и Совјетског Савеза.⁴⁰⁷ Надахнут француско-британским разумевањем, де Гол је 1944. изradio план уједињења Европе на основу француско-британског савеза.

Покрети отпора у осталим земљама Старог света били су потпуно заокупљени националном и европском проблематиком. Пошто су поново постале жртве унутаревропске агресије и изнова осетиле своју беспомоћност пред великим силама, мање нације континента виделе су спас једино у уједињењу Европе. Као најватренији заговорник европеизма истакао се Стефан Цвајг аутобиографијом „Јучерашњи свет. Сећања једног Европљанина”, први пут објављеном 1942. у Стокхолму и преведеном на двадесет један језик. У њој је Први светски рат посматран као „повратак варварства”,⁴⁰⁸ који је окончао „веру у бескрајни, незадрживи ‘напредак’”.⁴⁰⁹ Наивну веру у Друштво народа и Версајски систем Цвајг је оценио као узалудну наду болесника у „лекове са лепим етикетама”.⁴¹⁰ Цело казивање прожето је болом и надом за „Европу, нашу свету домовину”.⁴¹¹

Ујединитељске тежње биле су нарочито снажне у земљама „санитарног кордона” између Немачке и Совјетског Савеза. У „Програму пољског народа” (1941) пољски покрет Отпора објавио је да је место демократске Пољске у федерацији слободних европских нација. Часопис „Пољске новости” у броју од 15. јула 1942. покренуо је

⁴⁰⁵ Види: Љофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне..., стр. 18.

⁴⁰⁶ Исто, стр. 19.

⁴⁰⁷ Ружин, Н. Наведено дело, стр. 36.

⁴⁰⁸ Цвејг, стр. Статји. Ессе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца. Москва, 1987, стр. 164.

⁴⁰⁹ Исто, стр. 163.

⁴¹⁰ Цвајг, стр. Светът от вчера. София, 1944, стр. 440.

⁴¹¹ Исто, стр. 436.

идеју Средњоевропске конфедерације у којој би учествовале Пољска, Чехословачка, Југославија, Мађарска, Румунија, Бугарска и Грчка.⁴¹² Упркос извесним негативним реакцијама у самом покрету Отпора, идеја је добила подршку пољске владе у избеглиштву,⁴¹³ а часопис од ње није одустао – у броју од 9. јуна 1944. поново се заложио за „наднационално уједињење држава Средње Европе”. Сличну идеју заступао је и бивши чехословачки премијер Милан Хоца, који је као емигрант у Лондону објавио чланак „Федерација у Средњој Европи” (1941).⁴¹⁴ Покрет Отпора у овом региону разматрао је и друге варијанте: пољско-чехословачку конфедерацију, грчко-југословенску конфедерацију и јужнословенску федерацију.⁴¹⁵

Велику активност наставио је да показује гроф Р. Куденхове-Калерги, који је после почетка немачко-совјетског рата емигрирао у Сједињене Државе. Тамо је постављен за професора нове и најновије историје и руководиоца Истраживачког семинара за европску послератну федерацију при Њујоршком универзитету. Антисовјетски циљеви паневропског вође забрињавали су председника Рузвелта због опасности од забијања клина у Антихитлеровску коалицију, али је уз помоћ круга око потпредседника Харија Трумана 21. марта 1944. у Сједињеним Државама одржан нови, уједно и последњи, конгрес Паневропског савеза.⁴¹⁶

Када се победа над фашизмом јасно назирала, европски покрет Отпора образовао је широк расправни форум. Састанак вођа Отпора из нових земаља – држава насталих у другој половини XIX века и после Првог светског рата – одржан у Женеви у пролеће 1944, разматрао је предлог једног од вођа италијанског Отпора, Алтијера Спинелија, да европски покрет Отпора изради заједнички програм за Европу. Трећи састанак руководиоца 20. маја 1944. усвојио је основна начела за образовање „федералног савеза европских народа”. „Федерација мора бити заснована – наведено је у документу – на декларацији о људским правима (...), која ће гарантовати слободан развој људске личности и нормално функционисање демократских установа. Поред тога, она мора почивати на декларацији о правима мањина, која ће обезбедити самосталан опстанак тих мањина (...) Федерација мора имати савезну

⁴¹² Europa-Foderationsplane der Widerstandsbewegungen..., S. 325 ff.

⁴¹³ Види: Геллер, М., А. Некрич. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Изд. 2-е, испр. и доп. London, 1986, стр. 443.

⁴¹⁴ Види: Шмале, В. Наведено дело, стр. 106.

⁴¹⁵ Види: Панайотов, Л., К. Палешутски, Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. София, 1987, стр. 104; Георги Димитров. Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). София, 1997, стр. 419.

⁴¹⁶ Види: Александров, В. Наведено дело, стр. 67 – 74.

владу, одговорну народима држава чланица (...) Надзор над савезним уставом мора вршити врховни суд.”⁴¹⁷

Новe нијансе у схватањима европског покрета Отпора појавиле су се после потискивања фашистичких трупа из Совјетског Савеза и уласка совјетске армије у земље Источне и Средње Европе. Почео се осећати пораст совјетског чиниоца у Европи и неизбежно стављање већине источноевропских држава у сферу совјетских интереса. То предосећање Европе која се смањује и слаби нарочито јасно провејава из међународног „Бухенвалдског манифеста”, који су 13. априла 1945. потписали социјалисти из Аустрије, Белгије, Немачке, Пољске, Француске, Холандије и Чехословачке. „Немачка спољна политика – наведено је у документу – мора бити вођена у најтешњем споразуму са Совјетским Савезом. Наш највиши циљ јесте да заједничким радом са свим социјалистичким државама постигнемо европску државну заједницу. Тако ће наш континент, изложен тешким искушењима, бити обезбеђен заједничким европским поретком и благостањем.”⁴¹⁸

Активна размена идеја о заједничкој послератној будућности Европе одвијала се и у Енглеској, где се налазила већина европских избегличких влада. И овде је главна брига за обнову националног суверенитета била праћена тежњом ка уједињењу, нарочито снажном међу представницима малих и рањивијих европских земаља. Тако су, иако нису добиле подршку у британским и француским круговима, избегличке владе Белгије, Луксембурга и Холандије у Лондону обновили покушај покретања пионирског пројекта заједничког међудржавног простора. Потписан је валутни споразум 21. октобра 1943. ради стабилизовања валутних односа и олакшавања плаћања између три земље, који је ступио на снагу 24. маја 1946. Следећа царинска конвенција трију земаља од 5. септембра 1944. предвиђала је укидање царинских тарифа у њиховим трговинско-економским односима и успостављање заједничке царинске тарифе према другим земљама; ступила је на снагу 1. јануара 1948.⁴¹⁹

Идеје и деловање антифашистичког покрета Отпора, међутим, не треба идеализовати, као што се често чини у литератури. Пољски Отпор покушао је да истисне Украјинце из Средње Пољске.⁴²⁰ Совјетски Савез је код Катиња масовно погубио пољске официре. После капитулације Француске британски премијер Черчил предложио је у лето 1940. „уједињење” Велике Британије и Француске увођењем двојног англо-француског држављанства. Француска влада је предлог

⁴¹⁷ Цитирано према: Шмале, В. Наведено дело, стр. 134.

⁴¹⁸ Цитирано према: исто, стр. 133.

⁴¹⁹ Види: Клепацкий, З. Наведено дело, стр. 354 – 355.

⁴²⁰ Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 1036.

одмах одбацила због сумње да Британци теже да успоставе контролу над преосталим француским ресурсима, укључујући нетакнуту француску флоту.⁴²¹ Сумње су се показале оправданим – Велика Британија је заиста затражила француску флоту, а после одбијања она је 3. јула 1940. потопљена заједно са посадама у алжирској бази Мерсел Кебир.⁴²² Како показују недавно објављени британски документи, Черчил је 1943. са Рузвелтом разматрао уклањање вође француског Отпора де Гола.⁴²³ Упркос Рузвелтовој првобитној уздржаности, Черчил је, уз Стаљинов благонаклон став, успео да међу „великом тројицом” наметне приступ поделе Европе иза леђа заинтересованих влада, парламената и народа.⁴²⁴

Упркос тешким условима Другог светског рата, покрети Отпора у различитим европским земљама били су тесно међусобно повезани и пред крај рата успели су да дођу до заједничког разумевања потреба послератне будућности Старог света. Оно је најјасније изражено на Конференцији европских федералиста, коју је Француски комитет за европску федерацију организовао у Паризу марта 1945. Скуп је изјавио да планирана нова универзална светска организација – Организација уједињених нација – не може гарантовати мир док се не уклоне узроци рата у Европи. То се могло постићи изградњом европске федерације са сопственим уставом.

„Једном заувек мора се ликвидирати догма – наглашено је у документу Конференције – да је национална држава највиши политички облик организовања човечанства. Ако европски народи желе да спасу своју заједничку демократску цивилизацију, морају се укључити у једну федерацију (...) Федерација пре свега треба да има: 1) владу која неће бити одговорна владарима појединих држава чланица, већ народима над којима, у оквиру својих надлежности, непосредно врши суверену власт и од којих непосредно добија средства за сопствени буџет; 2) војну власт потчињену наређењима те савезне управе, при чему се искључује свака национална војна власт; 3) највиши судски орган који ће решавати сва питања повезана са тумачењем и коментарисањем савезног устава и, према потреби,

⁴²¹ Види: Редел, Ж.-Р. Европeйският съюз между политически полярности. Съотношението Европeйски съюз – САЩ – постсоциалистическа Европа. София, 1994, стр. 12 – 13.

⁴²² Дейвис, Н. Наведено дело, стр. 1011.

⁴²³ Види: Калео, Д. Да осмислим бъдещето на Европа. София, 2003, стр. 43.

⁴²⁴ Види: Марков, Г. Светът през XX век. Летониз. София, 2000, стр. 180 и даље.

уређивати спорове између држава чланица или између држава и федерације.”⁴²⁵

Са таквим очекивањима претежни део европске демократске јавности дочекао је последње плотуне Другог светског рата. Наде је, међутим, пратила све већа забринутост због могућности да послератну будућност Европе унапред одреде спољне силе или силе отуђене од Европе: Сједињене Државе, које су имале монопол над нуклеарним оружјем и током рата се усмеравале ка изградњи „Атлантске заједнице” под америчким вођством;⁴²⁶ Совјетски Савез, који је до краја рата израстао у најмоћнију војну силу у Европи и правио планове за територијално ширење на рачун Европе и наметање совјетског модела земљама које је окупирао; и Велика Британија, која је надмено окренула леђа Европи и усмерила поглед ка својим прекоморским поседима.

⁴²⁵ 45 Jahre Ringen um die Europäische Verfassung. Dokumente..., S. 211.

⁴²⁶ Види: Streit, стр. Union Now. The Proposal for Inter-Democracy Federal Union. New York, 1939.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање историјских корена европеизма открива неколико слојева формирања, развоја и утврђивања европске идеје.

У древном – митолошком – слоју рађа се очаравајући мит о Европи. Етимологија речи „Европа”, мит о истоименој феничанској принцези и давање њеног имена континенту који је за Азијце био нов одражавају културну надмоћ Старог истока над Европом и нераскидиву повезаност европске културе са тада далеко напреднијом азијском цивилизацијом.

Првобитна древна географска представа о Европи (Средња Хелада) током следећег – античког – слоја европеизма претрпела је вишеструке корекције, обухватајући редом Пелопонез, егејска острва, Македонију, Тракију, северно Црноморје, северно Средоземље, источни Атлантук и средишњи део континента. Најважнији антички процес, међутим, повезан је са постављањем темеља представе о Европи као културној заједници. Као што су се непрестано шириле представе о географским границама Европе, тако су се стално проширивала и схватања о обиму европске културне заједнице. Први који су се самодефинисали као „Европљани” били су Хелени (V век пре Христа), за које је читав свет око њих био „варварски” (укључујући и Персијанце, који су били далеко културнији од њих). Премештањем европског политичког средишта из Хеладе у античку Македонију (прва половина IV века пре Христа), хеленски утицај проширио се на Југоисточну Европу, због чега су племена и народи који су је насељавали такође признати као Европљани. Следеће премештање европског политичког средишта у Рим (I век) омогућило је Грцима да свој утицај прошире и на огромно Римско царство, али је, због трансконтиненталног карактера царства, представа о европској културној заједници и даље била повезана са Балканом. Виша култура управо те „Европе” добила је признање премештањем престонице царства из Рима у Константинопољ (330. године).

Трећи – средњовековни – слој европеизма обогатио је географске представе о Европи укључивањем северних и источних делова континента. Истовремено се одвијао динамичан и сложен процес кристализације европске свести. Њен носилац и даље је била Југоисточна Европа, оличена у Источном римском царству, које је опстало упркос „варварским” најездама. Иако се простирала на три континента, Византија је нарочито држала до своје европске припадности и наставила да повезује Европу са балканском културном

заједницом. Рим, који се нашао у много сложенијем положају због уништења Западног римског царства од стране „варвара” и ступања нових народа на историјску позорницу, окренуо се европској идеји (више од једног миленијума после Југоисточне Европе). Исидор је оживео помало заборављени мит о Европи (VI–VII век), а папе су почеле да се славе као „глава свих Цркава у Европи” (од почетка VII века). Европеизам је добио нове подстицаје у Западној Европи током тешке борбе против арапског продирања у тај део континента (од VIII века). Напредак у формирању западноевропског схватања Европе дошао је до изражаја у папском проглашењу Франачког царства (800. године) и Светог римског царства немачког народа (962. године).

Четврти слој односи се на прелаз из средњег у нови век, када је дошло до новог преиспитивања идејног садржаја Европе. Изузетну улогу у довршавању свести о европској културној заједници одиграла је ренесанса, чије су антропоцентричне идеје довеле до накнадног освешћивања одавно уграђених трајних стубова европског јединства: римског права и хеленске тежње ка сазнању. Са првим зрацима ренесансе и у вези са избијањем спора о превласти између папства и световне власти појавили су се први пројекти политичког уређења Европе, који су утврдили световну европску перспективу. Предузет је и први покушај политичког организовања уједињене Европе засноване на световним темељима.

Главни садржај петог слоја, који обухвата нови век, јесте постепено ослобађање европске свести од верских окова. Реформација је довела до издвајања протестантизма и његове брзе конфесионализације, као и до ратова за слободу вероисповести. Распад верског јединства Западне Европе пружио је прилику новом схватању Европе, које су заступали хуманисти, као система световних вредности. Тако су народи Старог континента, који су себе доживљавали као „хришћанске”, а тако их је доживљавао и спољни свет, у XVII веку већ стекли европску самосвест. Световни идентитет Европе оснажио је рационализам, који је обезбедио појмовни апарат за ново уређење европског друштва, засновано на хришћанству, разумности и напретку. Коначно утврђивање европског световног друштва остварено је моћним духовним покретом просветитељства, које је филозофију, науку, уметност и политику ослободило религије и теологије. Тако се у XVIII веку у танком културном слоју Старог континента трајно усталило схватање Европе као јединствене световне културно-политичке целине, са сопственим особеностима у односу на остатак света.

Током шестог слоја – од Велике француске револуције до почетка XX века – Европа је, као смисаони појам јединствене цивилизације у којој преовлађују световне вредности, продрла у поре европског друштвеног организма. Од њених пропагатора –

интелектуалаца – она се кристалисала у свести интелигенције, одјекнула у готово свим друштвеним слојевима, постала једна од водећих тема медија и јавног мњења и давала смисао делатности многих националних и међународних невладиних организација. Прешавши пространства континента заједно са маршем Наполеонових трупа и понесена вихором општеевропске народне револуције средином XIX века, европска идеја стекла је такву снагу да је приморала државну елиту континента да своју политику образлаже „потребама Европе”. Међутим, правовремено и несебично понуђене новаторске идеје о заједничкој европској будућности нису наишле на одговарајући пријем у државној елити континента. Уместо европеизма, она је пригрлила великодржавни шовинизам.

Гурање већине европских народа у братоубилачки Први светски рат означило је нови, седми слој у развоју европске идеје. Али рат није био негација, већ пре потврда европеизма. Његов жар није се угасио, већ се пренео у неутралне државе, одакле се распламсавао заједно са разбуктавањем рата, да би поново обухватио зарађене нације, укључујући и оне који су се борили на фронтима. Остварила су се предвиђања европеизма о непотребним људским жртвама и материјалној штети, о разједињавању Старог света, о опасности од губитка светског вођства и о стављању Европе под снажан спољни притисак. Доказана исправност европеизма дала је нову снагу његовим порукама. Након Светског рата, оне су први пут добиле масовну подршку, организовану у утицајне покрете који су своје деловање посветили уједињењу Европе. У тим повољним условима Француска – земља са најбогатијом традицијом у области европеизма – предузела је озбиљан покушај изградње европског политичког система. Његов неуспех, изазван пре свега противљењем Велике Британије, реваншизмом који је подизао главу у Немачкој и негативном реакцијом болшевичког Совјетског Савеза, вратио је Европу традиционалним националним размирицама, дао подстицај фашизму и осудио Стари континент на нови, још крвавији рат. Уочи Другог светског рата, а нарочито током њега, немачки нацизам и италијански фашизам покушали су да широко распрострањену европску идеју искористе за остварење сопствених циљева. У име Европе почињени су највећи злочини током рата. Ипак, аутентични и несебични европеизам сачуван је и у великој мери прочишћен у схватањима антифашистичког Покрета отпора о послератној Европи. На пепелиштима Другог светског рата европска идеја ушла је у своје зрело доба. Она је већ представљала стање духа Номо Еуроаеус-а: уверење у заједничко наслеђе и заједничку судбину, свест о наднационалној заједници, духовну тежњу и организовано деловање ради новог, разумног политичког уређења континента. Европа је из рата изашла још више

искрварена, разорена и понижена, са мучним осећањем историјске кривице, додатно ослабљена распадањем колонијалног система које је започело током рата, лишена унутрашњег јединства и чврсто стегнута у клешта светских суперсила које су се формирале – прекоокеанских Сједињених Америчких Држава и евроазијског Совјетског Савеза. Упркос томе, а у извесној мери управо због тога, више није било времена за губљење. Куцнуо је час европеизма!

МОНОГРАФИЈА О ДУГОМ САЗРЕВАЊУ И ДЕКАДЕНЦИЈИ ЕВРОПСКЕ ИДЕЈЕ

Поистовећивање Европске уније са Европом, што је посебно присутно у академским круговима који примају ЕУ грантове (*грантоједи*, како их популарни титулишу у медијима) потиснула је у други план развој европске идеје, односно довело је до банализације евроинтеграција. Истовремено, када је ЕУ постала антисловенска, прво антисрпска и антируска, а прикривено и антибугарска, питања о Европи су постајала све учесталија. Јавност је тражила одговор шта је то европска идеја? Да ли је то идеја евроатлантских интеграција са својим сатанизмом и антихришћанством, промоцијом погрешних вредности, милитаризацијом... Или се, ипак, овде ради о нечем другом, па и о геополитичкој злоупотреби европске идеје?

Управо овај недостатак у представљању идеје Европе уклања проф. др Никола Аврејски, познати бугарски научник, са својим делом „Историја европске идеје”, коју је објавио на бугарском језику 2019. године.

Оно што је интересантно јесте како се Аврејски обрео међу Србима. Наиме, када смо организовали међународну конференцију „Српско-бугарски односи – питања сарадње и перспектива”, чланак Николе Аврејског је привукао пажњу, не само учесника конференције, него и шире читалачке публике.⁴²⁷ Наиме, Аврејски се у свом излагању на конференцији запитао о поукама из прошлости српско-бугарских односа и како да сачувамо добросуседство у будућности.

Након те прве конференције, Аврејски је постао редовни учесник међународних научних конференција у организацији Института за политичке студије у Београду. На конференцији „Геноцид над словенским народима” (мај 2025), имао је излагање: „Словенство –

⁴²⁷ Никола Аврејски, „Узајамно неопходно добросуседство о поукама из прошлости, изазовима садашности и будућности бугарско-српских односа“, Бугарско-српски односи – питања сарадње и перспектива – зборник са међународне научне конференције (прир. Зоран Милошевић). – Београд: Институт за политичке студије, 2024. – стр. 65-84. DOI 10.18485/ips_srbg.2024.ch2.

вечити трн у очима Запада”⁴²⁸; на конференцији „Пантуркизам данас” – излагање „Спољно-политичке амбиције савремене Турске”⁴²⁹; на конференцији „Молдавија и Словени” – излагање „Молдавија на украјинском путу”⁴³⁰. Сва три излагања била су изузетно запажена и изазвала интересовање међу присутним колегама.

Аврејски је, у сарадњи са својим српским колегама, учествовао и на традиционалној Међународној научној конференцији посвећеној Митрополиту Семашку (Минск – Жировичи, децембар 2025), те је његова оригинална историјска анализа „Света равноапостолна благоверна велика кнегиња Олга Руска и словенско духовно јединство” објављена у зборнику „Подвиг и светост у православљу”. Зборник је изашао заједничким напорима Института за политичке студије у Београду, Духовне академије у Минску, Духовне семинарије у Минску и Руског државног социјалног универзитета (Филијала у Минску), у мају 2026. године.⁴³¹

Затим је заблестео у интервјуу – анализи „О судбини Бугарске у Европској унији”, који је објављен у монографији „Пропаст Бугарске у Европској унији”, 2026.⁴³² Тако је, на неки начин, Аврејски постао „научна звезда у Србији”, односно интелектуалац чије мисли су се пажљиво читале у српској научној заједници.

Схватајући да, пре свега због нашег касног упознавања са научним доприносом Николе Аврејског, треба још нешто учинити да

⁴²⁸ Никола Аврејски, „Славянство — вечная заноза в глазах Запада“, Геноцид славянских народов в XX веке (ред. Зоран Милошевић, Даяна Лазаревић). – Белград: Институт политических исследований, 2025. – стр. 569-579. DOI 10.18485/ips_genocid_slavyan_xx.2025.ch33.

⁴²⁹ Никола Аврејски, „Внешнеполитические амбиции современной Турции“, Pan-Turkism Today (ed. Zoran Milošević, Dajana Lazarević). – Belgrade: Institute for Political Studies, 2025. – pp. 79-91. – DOI 10.18485/ips_panturkism_today.2025.ch5.

⁴³⁰ Nikola Avreyski, „Moldova on the Path of Ukraine“, Moldova and the Slavs (ed. Zoran Milošević, Dajana Lazarević). – Belgrade: Institute for Political Studies, 2025. – pp. 131-143. – DOI 10.18485/ips_moldova_slavs.2025.ch8.

⁴³¹ Никола Иванов Аврејски, „Святая равноапостольная благоверная великая княгиня Ольга Русская и славянское духовное единство“ (ред. Марио Калик). – Белград: - Белград : Институт политических исследований ; Жировичи ; Минск : Синодальная историческая комиссия Белорусской Православной Церкви : Минская Духовная семинария : Минская Духовная академия : Центр евразийских исследований Филиала РГСУ, 2026. – стр. 409-418. – DOI 10.18485/ips_podvig_prvsl.2026.ch24.

⁴³² Зоран Милошевић, Даяна Лазаревић, Пропаст Бугарске у Европској унији. – Београд: Институт за политичке студије, 2026. – стр. 116-140. – ISBN 978-86-7419-442-3.

би се приближио научној јавности код нас, у разговорима са преводиоцем ове монографије Дајаном Лазаревић, закључивали смо да треба превести неку његову књигу. Лазаревићева је то добро запамтила, двоструко се одуживши бугарском научнику: прво, написавши научни рад о турско-европским односима у политиколошкој мисли Аврејског⁴³³, а друго, изненадивши и аутора и потписника овог поговора преводом научне монографије „Историја европске идеје”.⁴³⁴

Ова књига Николе Аврејског, можемо рећи, представља важно истраживање настанка, развоја и политичког сазревања европеизма од античких времена до завршетка Другог светског рата. Аутор полази од уверења да савремена европска интеграција није производ искључиво околности насталих после 1945. године, већ исход дуготрајног историјског процеса у којем су се постепено обликовали свест о културној припадности Европи, идеја заједничке судбине европских народа и бројни пројекти њиховог политичког повезивања.

Књига је подељена у три главе и седам тематских целина. Прва глава посвећена је изворима европеизма и прати прелазак Европе из мита у географски и културни појам. Полазиште је старогрчки мит о феничанској принцези Европи, коју Зевс у облику белог бика одводи на Крит. Тај мит, према аутору, симболично сведочи о азијским коренима европске културе и хеленским темељима европске цивилизације. Потом се показује како је назив Европа прошириван од средишње Хеладе, преко Балкана и Средоземља, до већег дела континента. У грчко-персијским сукобима јавља се снажнији осећај културне различитости између Европе и Азије. Хелени су себе почели да доживљавају као Европљане, али су истовремено друге народе означавали као варваре. Аврејски тако већ у антици уочава противречност која ће дуго пратити европску идеју: способност стварања универзалних вредности, али и склоност искључивању „других”.

Ренесанса је приказана као преломно раздобље у којем се европска свест постепено ослобађа искључиво религијског оквира. Обнова античког наслеђа, хуманизам, развој штампе и јачање световних држава омогућили су ново разумевање Европе и појаву првих разрађених планова политичког уређења континента. Рационализам и просветитељство затим су довели до формирања световног европског идентитета заснованог на разуму, напретку, науци,

⁴³³ Dajana Lazarević, „Turkish–European Relations In The Political Thought Of Dr. Nikola Avreyski“, *Panturkism Today*. – Belgrade: Institute for Political Studies, 2025. – pp. 467-468. DOI 10.18485/ips_panturkism_today.2025.ch31.

⁴³⁴ Никола Аврејски, *История на европейската идея*, София: За буквите – О писменехъ, 2019. – ISBN 978-619-185-357-1.

природним правима и толеранцији. Ипак, аутор не идеализује овај развој: Европа је прокламовала слободу и универзалне вредности, док је истовремено спроводила колонијална освајања, економску пљачку и културну хијерархизацију света.

Трећа и најобимнија глава посвећена је сазревању европеизма од Француске револуције до краја Другог светског рата (у овом периоду идеју Европе су преузели окултисти и зато је добијала накарадан, милитаристички дух). Француска револуција означена је као пресудан тренутак, јер идеју европског јединства премешта из дворова и црквених кругова у јавност, интелигенцију, политичке покрете и грађанско друштво. Либерализам, демократизам, социјализам, пацифизам и федералистички покрети понудили су сопствене визије будуће Европе. Значајно место добијају Имануел Кант и идеја „вечног мира”, Ђузепе Мацини и „Млада Европа”, Виктор Иго и замисао Сједињених Држава Европе, као и бројни правници и мировни активисти који су предлагали европски парламент, суд, устав или федерацију.

Аврејски посебно преиспитује однос национализма и европеизма. Насупрот схватању да национална идеја нужно негира европско заједништво, он показује да су национални покрети ослобађали потчињене народе, стварали модерне државе и ширили простор европског политичког живота. Проблем није био у националној еманципацији, већ у њеном претварању у великодржавни шовинизам, империјализам и милитаризам. Европа XIX века тако се појављује као простор убрзаног повезивања и развоја међународних организација, али и као континент колонијализма, антисемитизма, прогона мањина и трке у наоружању.

Први светски рат представља трагичну потврду упозорења европеиста. Европа из њега излази ослабљена, разорена и зависна од Сједињених Америчких Држава, док бољшевичка револуција нарушава њено политичко јединство. Ипак, европска идеја после 1918. године добија масовну подршку. Посебна пажња посвећена је Рихарду Куденховеу-Калергију и Паневропском савезу, као и покушају Аристиде Бријана да у оквиру Друштва народа покрене стварање европског савеза. Неуспех тог пројекта аутор повезује са британском резервисаношћу, немачким реваншизмом, совјетским неповерењем и неспремношћу државних елита да ограниче национални суверенитет.

Посебно снажан део књиге чини анализа злоупотребе европске идеје у фашистичкој и нацистичкој пропаганди. Нацистичка „Нова Европа” није почивала на равноправности народа, већ на немачкој расној и политичкој доминацији, искључивању Словена, уништењу Јевреја и експлоатацији окупираних земаља. Насупрот томе, покрети отпора током Другог светског рата развили су идеју демократске и

федералне послератне Европе. Управо у њиховим програмима европска идеја, прочишћена искуством два светска рата, достиже зрелост и постаје основ будућих интеграционих подухвата.

Највећи допринос књиге лежи у ширини историјске перспективе и настојању да се европеизам представи као заједничко наслеђе целог европског континента, а не само Западне Европе, чему су, иначе, склони западноевропски научници.

Аврејски убедљиво показује да Европа није само простор Запада, латинског хришћанства и савремених евроатлантских интеграција, већ резултат сусрета хеленског, римског, византијског, православног, римокатоличког, протестантског и световног наслеђа. Посебно је драгоцено истицање улоге Балкана, Византије и словенских народа, који су у многим западним синтезама потиснути на маргину. Драгоцени, јер су управо балкански народи заједно са Русијом изводили са странпутице европске интелектуалне и политичаре који су заступали идеју о надчовечности човека са Запада. Управо су Словени током Првог светског рата показали да социјални дарвинизам (коме су следиле Аустроугарска и Немачка, а и још неке европске државе), по коме су Словени нижа раса, не може да издржи борбу са њима. Словени су и други пут вратили Европу са странпутице после Другог светског рата, а вероватно ће бити потребно да то ураде и трећи пут.

„Историја европске идеје” значајно је дело за историчаре, политикологе, правнике, културологе и читаоце заинтересоване за корене европског уједињења. Њена главна порука јесте да европско јединство није природно дато нити једном заувек освојено. Оно је плод дугог, противречног и често трагичног искуства. Зато историја европске идеје није само прича о прошлости, већ и упозорење савременој Европи: заједница може опстати једино ако се заснива на равноправности народа, поштовању различитости, историјском памћењу и свести о заједничкој одговорности за будућност континента.

Управо све ово недостаје Европској унији, што монографији Аврејског даје посебан значај, јер разбија декаденте идеје посебности Западне Европе.

Проф. др Зоран Милошевић, научни саветник

ЛИТЕРАТУРА

Извори и литература на ћирилицы

- Аврейски, Н. Великобритания и Европа. Обединеното кралство и европейската интеграция. В. Търново, 2016.
- Аврейски, Н. САЩ и Европа. Европейската политика на Вашингтон. В. Търново, 2013.
- Александров, В. Европейската идея. София, 2000.
- Алексеев, Д. Послесловие. – В: Клепацкий, З. Западноевропейские международные организации. Москва, 1973.
- Аристотел. Политика. Софија, 1995.
- Аш, Т.-Г. Свободният свят. Америка, Европа и изненадващото бъдеще на Запада. София, 2005.
- Бекс, П. Европейският валутен съюз: международни аспекти. София, 1998.
- Блаженный, А. О граде Божием. 2. репринт. изд. Т. I. Москва, 1994.
- Блаженный, А. О граде Божием. Т. III. Москва, 1994.
- Блаженный, А. О граде Божием. Т. IV. Москва, 1994.
- Богданов, Б. Европа. Разбирана и правена. София, 2001.
- Борисов, О. Право на Европейския съюз. 5. изд. София, 2005.
- Борхардт, К.-Д. АБВ на правото на Общността. 5. изд. София, 2000.
- Боршхадт, К. Европейското обединение – създаване и развитие. 3. изд. София, 1992.
- Бранд, В. Спомени. София, 1992.
- Брежнев, Л. За външната политика на КПСС и съветската държава. Речи и статии. София, 1974.
- Булнои, Ж., М. Дармон. Процесуално право на европейските общности. София, 2002.
- Бургхарт, Г. Бъдещето на европейския интеграционен процес. София, 1996.
- Бусек, Е., В. Микулич. Европейският съюз по пътя на Изток. В. Търново, 2005.
- Бъртрам, К. Европа: в търсене на равновесие. София, 1995.
- Бюрбан, Ж.-Л. Европейският парламент. София, 1999.
- Ван Гервен, В. Европейският съюз. Политическа общност на държави и народи. София, 2007.
- Василева, М. Цар Мидас между Европа и Азия. София, 2005.
- Вачкова, В. Въображаеми и реални граници в ранносредновековна Европа (III–X в.). София, 2001.
- Велева-Евтимова, М. Идеята за обединена Европа в историята на Стария континент. София, 2006.
- Велева-Евтимова, М. История на европейската интеграция 1945–2005. София, 2006.
- Веррес, К. Европейският съюз – институции и компетенции. София, 1996.
- Верховстад, Г. Обединени европейски щати. Манифест за нова Европа. София, 2007.

- Вестергард, Џ., К. Педерсен. Европската икономическа общност през 1992 – малко проблеми, много нови възможности. София, 1991.
- Владимирова, М. Разширяването и бъдещето на Европейския съюз. София, 2004.
- Ганев, М. Кодификация и прогресивно развитие на международното право. – У: Юридически сборник, т. X, 1999.
- Ганчев, П., Д. Иванов. Бъдещето на Европа. София, 2006.
- Геллер, М., А. Некрич. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Изд. 2-е, испр. и доп. London, 1986.
- Георги Димитров. Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). София, 1997.
- Гипократ. Етика и обща медицина. Санкт-Петербург, 2001.
- Горбачев, М. Избранные речи и статьи. Т. 4. Москва, 1987.
- Горбачов, М. Преустройството и новото мислене за нашата страна и за целия свят. София, 1987.
- Григулевич, И. Инквизицията. 2. изд. София, 1986.
- Даймънд, П. Новата политическа икономия на европейския социален модел. София, 2008.
- Данилевский, Н. Россия и Европа. Санкт Петербург, 1867.
- Дейвис, Н. Европа. История. Велико Търново, 2005.
- Деланти, Д. Изобретявайки Европа: идея, идентичност, реалност. София, 2004.
- Джагаров, Л. Европейската общност. История, структура, политика. София, 1992.
- Дженкинс. Европейското единство в края на XX век. Равносметка на изминалите петдесет години. София, 1998.
- Димова, Р. Развитие на европейското икономическо сътрудничество и интеграция. София, 2001.
- Динков, Д. България в европейската интеграция. София, 2002.
- Динков, Д. Обединението на Европа: от стоманата до еврото и отвъд. София, 2001.
- Драгиев, А. Международно правораздаване (Международен арбитражен и Международен съд на ООН). София, 2004.
- Дьо Балзак, О. Братвчедката Бет. София, 1975.
- Дьо Монбриал, Т. Разширяването на Европейския съюз. София, 1997.
- Европа – единство в многообразието. За една Европа на гражданите. София, 2000.
- Европа. Мифы и действительность. Москва, 1951.
- Европейска икономическа интеграция. София, 2001.
- Европейските структури за сигурност и мирът на Балканите. Българските алтернативи. София, 1996.
- Европейско политическо сътрудничество и интеграция. Перспективите на България. София, 2000.
- Европейско политическо сътрудничество и интеграция. Стратегия за присъединяване на България. 2. прераб. изд. София, 2000.
- Елис, Н. Относно процеса на цивилизация. Т. 1. София, 1999.
- Енев, Н. Съвременният капитал. Прагът на Европейския съюз. София, 2000.
- Етническото многообразие в обединяваща се Европа. София, 2005.

- Зайбт, Ф. Основаването на Европа. Очерк за последните хиляда години. София, 2007.
- Зидентоп, Л. Демокрация в Европа. София, 2003.
- Зиновиев, Г. Рабочим и крестьянам СССР о Коминтерне. Москва–Ленинград, 1926.
- Иванов, П. Европейският съюз и страните в него. София, 2006.
- Извори за българската история. Т. VII. Латински извори за българската история. II. София, 1960.
- Илюхина, Р. Лига наций 1919 – 1934. Москва, 1982.
- Институцията омбудсман в Европа и България. Правна същност и практика. София, 2004.
- История на европейската идея. Антология. София, 2004.
- Йотов, Д. Евроинтеграция в областта на вътрешните работи. София, 2004.
- Калео, Д. Да преосмислим бъдещето на Европа. София, 2003.
- Кейган, Р. За рая и силата. Америка и Европа в новия световен ред. София, 2003.
- Клепацкий, З. Западноевропейские международные организации. Москва, 1973.
- Конвент за бъдещето на Европейския съюз. София, 2004.
- Конституцията за Европа и националните конституции. София, 2007.
- Копринаров, Л. Европеизацията на Европа. Идеята на Хосе Ортега-и-Гасет. София, 1994.
- Краус, В. Бъдещето на Европа. Подем чрез обединение. София, 1996.
- Кун, Н. Старогръцке легенде и митови. 4. изд. Софија, 1969.
- Лалков, М. Балканското сътрудничество – упование в миналото и надежда за бъдещето. – У: България, Балканите и Европа. София, 1996.
- Лалков, М. Българската външна политика (1878–1944). Между екзалтацията и погрома. – У: Очерци по българска история (1878–1948). София, 1992.
- Лалков, М. От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския югоизток. София, 1994.
- Ленард, Д. Европейският съюз. София, 1996.
- Ленард, М. Защо Европа ще управлява ХХІ век. София, 2005.
- Ленин, В. Полное собрание сочинений. Т. 26. Москва, 1973.
- Лиежоа, Ж.-П. Роми, цигани, чергари. София, 1999.
- Льофор, Б. Невижданата Европа. Документи от архива на Жан Моне. София, 2003.
- Макиавели, Н. Владетелят. София, 1995.
- Ман, Т. Вълшебната планина. София, 1983.
- Маринов, В. Към нова стопанска архитектура в Европа. София, 1993.
- Марков, Г. Светът през ХХ век. Летониз. София, 2000.
- Маркова, Е., М. Лесенски. Европейските дебати на 2003. Външнополитически и институционални аспекти. София, 2004.
- Мартенс, В. Едната и другата Европа. Европейски речи 1990–1994. Пловдив, 1997.
- Метаморфози Европы. Москва, 1993.
- Младенов, Б. Европейската общност. Външна политика. София, 1995.
- Морен, Е. Да осмислим Европа. – У: Философска мисъл, 1991, кн. 10.

- Начев, В. Политическият диалог между Европейският съюз и страните от Централна и Източна Европа. София, 1995.
- Неделчев, Д. Социология на европейската интеграция. Интеграция, комуникации, модернизация. София, 2001.
- Никова, Е. Балканите и Европейската общност. София, 1992.
- Николов, К. От Хага до Амстердам. София, 1998.
- Основи на европейската интеграция. 2. доп. изд. София, 1998.
- Панайотов, Л., К. Палешутски, Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. София, 1987.
- Пенчев, Г. Сближаване на българското с европейското право по опазване на околната среда в нейната цялост. София, 2006.
- Погодин, М. Историко-политически писъма и записки в продължение Кримской войны. Москва, 1874.
- Попов, Е. Сто есета за Европа. София, 2006.
- Попов, С. Идеята за Европа през вековете. София, 1999.
- Попова, Ж. Право на Европейския съюз. София, 2005.
- Правда, 23 мая 1962.
- Проницин, Б. Двете Европи. Славянската идея през ХХI век. София–Москва, 2000.
- Пыпин, А. Россия и Европа. – В: Метаморфозы Европы. Москва, 1993.
- Радел, Ж.-Л. Европейският съюз между политически полярности. Съотношението Европейски съюз – САЩ – постсоциалистическа Европа. София, 1994.
- Рийд, Т. Съединени европейски щати. Новата суперсила или краят на американското господство. София, 2004.
- Рифкин, Д. Европейската мечта. Как бъдещето на Европа затъмнява американската мечта. София, 2005.
- Рот, Ф. Изобретяването на Европа. От Европа на Жан Моне до Европейския съюз. София, 2008.
- Роуни, А. Всичко за Европейската общност. Бургас, 1993.
- Ружин, Н. Европската идеја од утопија до реалност. Скопје, 1996.
- Салман, Х. Европа. Континент с глобална мисия. София, 2009.
- Салман, Х. Изцелението на Европа. Пробуждането на европейското самосъзнание. София, 2001.
- Семов, А. Източници на правото на ЕО и ЕС и принципите на прилагането му. София, 2005.
- Серкеджиева, М. Сближаване на българското законодателство с изискванията на правото на Европейския съюз (*acquis communautaire*). София, 2003.
- Стайнер, Д. Правото на Европейската общност. Бургас, 1994.
- Стоянов, И. Европейска централна банка. Европейска система на централни банки. София, 2001.
- Тойнби, А. Изследване на историята. Т. 3. София, 1995.
- Трумф, Ю. Разширяването на Европейския съюз. Бъдещият път за България. София, 1998.
- Улф, Л. Изобретяването на Източна Европа. Картата на цивилизацията в съзнанието на Просвещението. София, 2004.
- Уткин, А. Россия и Запад. История цивилизаций. Москва, 2000.

- Ферхойген, Г. Европа в криза. За преосмисляне на европейската идея. София, 2006.
- Флавий, Й. Иудейские древности. Т. 2. Минск, 1994.
- Фонтен, П. 10 урока за Европа. София, 1999.
- Фонтен, П. Една нова идея за Европа. Декларацията Шуман 1950–1990. Люксембург, 1990.
- Фуентес, Х. Европа, Eurora. Европейският интеграционен процес. София, 1994.
- Херодот. Историја. Део II. Софија, 1990.
- Хикс, С. Политическата система на Европейския съюз. София, 2001.
- Хьош, Е. История на балканските страни. София, 1998.
- Хюз, К. Разширяването на Изток. Политиката на Европейския съюз. София, 1998.
- Цвайг, С. Европейската мисъл. Варна, 1985.
- Цвайг, С. Светът от вчера. София, 1944.
- Цвейг, С. Статии. Ессе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца. Москва, 1987.
- Чабурьян, О. “Бриановская” Европа. – В: Метаморфозы Европы. Москва, 1993.
- Чакалоф, М.-Ф. Изграждането на обединена Европа 1945–1999. Основни етапи и проблеми. 2. актуализ. изд. София, 2000.
- Чаргаф, Е. Отечества, родни езици: понятието „европеец“. – In: Studium, 2 (2001).
- Шикова, И. Регионалните и местните власти в процеса на европейската интеграция. София, 2000.
- Шмале, В. История на Европа. София, 2005.
- Шрьотер, Х. Европа. Актуален справочник: политика, икономика, история, култура. София, 2002.

Извори и литература на латиници

- 45 Jahre Ringen um die Europäische Verfassung. Dokumente 1939 – 1984. Bonn, 1986.
- Alting von Gersau, F. European Perspectives on World Older. Layden, 1975.
- Barlett, R. Die Geburt Europas aus dem Geist der Gewalt. Eroberung, Kolonisierung und kultureller Wandel von 950 bis 1350. München, 1996.
- Barracrough, G. European Unity in Thought and Practice. Oxford, 1963.
- Bauman, Z. On the Origins of Civilisation. A Historical Note. – In: Theory, Culture and Society, 2 (1985).
- Baumgartner, H. Ein philosophische Konzept für Europa. Bonn, 1997.
- Blum, L. Blick auf die Menschheit. Stuttgart, 1947.
- Brugmans, A. L’idée européenne 1918–1965. Cahiers de Bruges, 1965.
- Buhler, W. Europa. Ein Überblick über die Zeugnisse des Mythos in der antiken Literatur und Kunst. München, 1968.
- Burgdorf, W. “Cimare Europa”. Antieuropäische Diskurse in Deutschland (1648 – 1999). Bochum, 1999.
- Capek, K. Amerikanismus. Prague, 1926.
- Chabot, J.-L. L’idée d’Europe unie de 1919 a 1939. Grenoble, 1978.
- Coudenhove-Kalergi, R. Das Pan-Europäische Manifest. Wien-Leipzig, 1924.

- Coudenhove-Kalergi, R. Paneuropa. Wien-Leipzig, 1923.
- Curio, C. Europa: storia di un idea. Florence, 1958.
- Davies, N. Europe – a History. Oxford, 1996.
- De Gaulle, Ch. Mémoires d'espoir: Le renouveau 1958–1962. Paris, 1970.
- De Rougemont, D. Europa. Vom Mithos zur Wirklichkeit. München, 1962.
- De Rougemont, D. L'Europe, Invention Culturelle. – In: History of European Ideas, 1 (1980).
- Die Idee Europa 1300–1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung. München, 1963.
- Dionisotti, C. Europe in Sixteenth – Century Italian Literature. Oxford, 1971.
- Dolger, F. Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953.
- Duroselle, J.-B. L'idée d'Europe dans l'histoire. Paris, 1965.
- Europa und das Dritte Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939 – 1945. München, 1987.
- Europe From a Cultural Perspective. The Hague, 1987.
- European Identity and the Search for Legitimacy. London, 1993.
- Fischer, J. Oriens – Occidens – Europa. Begriff und Gedanke „Europa“ in der späten Antike und im frühen Mittelalter. Wiesbaden, 1957.
- Foester, R. Europa. Geschichte einer politischen Idee. München, 1967.
- Fritzemeyer, W. Christenheit und Europa. München, 1931.
- Geanakoplos, D. Byzantine East and Latin West. Two words of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Oxford, 1966.
- Gollwitzer, H. Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. München, 1951.
- Grabar, A. L'iconoclasme byzantin. Paris, 1957.
- Hay, D. Europe. The Emergence of an Idea. Edinburgh, 1957.
- Heater, D. The Idea of European Unity. Leicester, 1992.
- Hiestand, R. „Europa“ im Mittelalter – vom geographischen Begriff zur politischen Idee. – In: Europa – Begriff und Idee. Bonn, 1991.
- Histoire de l'Europe. Paris, 1990.
- Karageorgos, B. Der Begriff Europa im Hoch- und Spätmittelalter. – In: Deutsches Archiv, 48 (1992).
- Kienast, D. Auf dem Wege zu Europa. Die Bedeutung des römischen Imperialismus für die Entstehung Europas. – In: Europa – Begriff und Idee. Bonn, 1991.
- Kluke, P. Nationalsozialistische Europaideologie. – In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 3 (1955).
- Krejci, F. Cesstvi a evropanstvi. Prague, 1931.
- Leyser, K. Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages. – In: Past and Present, 137 (1992).
- Liebgen, W. Europäische Einigungsidee 1923–30 und Briands Europaplane im Urteil der deutschen Akten. – In: Historische Zeitschrift, 203 (1966).
- Lipgens, W. Europa-Föderationsplane der Widerstandsbewegungen 1940–1945. München, 1968.
- Masaryk, T. Nova Evropa. Stanovisko slovanske. Prague, 1920.
- Meyer, H. Mitteleuropa in German Thought and Action: 1815 – 1945. The Hague, 1955.
- Morin, E. Penser l'Europe. Paris, 1987.

- Naumann, F. Werke. Bd. IV. Cologne-Opladen, 1964.
- Nitti, F. La decadenza dell'Europa. Firenze, 1922.
- Nolte, E. Der europäische Bürgerkrieg: 1917 – 1945. 4. Aufl. Frankfurt/Main, 1989.
- Norwich, J. Byzance. The Apogee. London, 1981.
- Palmer, R., J. Colton. A history of the modern world. 3. edit. New York, 1965.
- Palmer, A. Metternich. London, 1972.
- Raumer, K. Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance. Freiburg–München, 1953.
- Rose, F. La France et la defense de l'Europe. Paris, 1976.
- Rosenberg, A. Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1930.
- Saitta, A. L'idée d'Europe. – In: L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815–1870). Mailand, 1959.
- Siebert, W. Das Bild Europas in den Historien. Studien zu Herodots Geographie und Ethnographie Europas und seiner Schilderung der persischen Feldzüge. Innsbruck, 1995.
- Streit, C. Union Now. The Proposal for Inter-Democracy Federal Union. New York, 1939.
- Szucs, J. Les trois Europes. Paris, 1985.
- The Unity of Europe. An Historical Survey. London, 1966.
- Tilly, C. Coercion, Capital and the European States ad 990–1990. Oxford, 1990.
- Toynbee, A. "Asia" and "Europe". Facts and Fantasies. – In: A Study of History, 8 (1954).
- Wallerstein, I. The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974.
- Whetten, L. Germany's Ostpolitik. Relations between the Federal Republic and the Warsaw Pact Countries. Oxford, 1971.
- Wierst, R. Der Föderalismus im Donaauraum. Graz, 1960.
- Woolf, S. Napoleon's Integration of Europe. London, 1991.
- Zahn, E. Europa und der Stier. Würzburg, 1983.

*Проф. др Никола Аврејски прима Светосавску повељу за животни допринос науци и развијање бугарско-српских научних веза од директора Института за политичке студије, др Мише Стојадиновића.
На Дан Института, Савиндан 2026.*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(4)(091)
930.85(4)
327.39(4)(091)

АВРЕЈСКИ, Никола, 1948-

Историја европске идеје / Никола Аврејски. - Београд : Институт за политичке студије, 2026 (Инђија : Комазец). - 166 стр. : ауторова слика ; 24 cm

Тираж 100. - Стр. 153-157: Монографија о дугом сазревању и декаденцији европске идеје / Зоран Милошевић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 158-164.

ISBN 978-86-7419-457-7

а) Европа - Политички идентитет

б) Европа - Културна историја

в) Европа - Културни идентитет

COBISS.SR-ID 198644745